

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
Oddelek za slovanske jezike in književnosti

**KONCEPTUALIZACIJA VIDNEGA IN TIPNEGA ZAZNAVANJA TER
NJENA POMENSKA REALIZACIJA V SLOVENSKEM JEZIKU**

Diplomsko delo

Tatjana Jamnik
S – slovenski jezik in književnost

Mentorica: izr. prof. dr. Erika Kržišnik

Ljubljana 2002

ZGODBA O SLONU IN ŠTIRIH SLEPCIH

/.../ Nekoč so vprašali štiri slepe može, kakšen je videti slon.

Prvi slepec je otipal slonovo nogo in rekel: »Slon je videti kot steber.«

Drugi se je dotaknil slonovega trebuha in ugotovil, da je videti kot zid.

Tretji je zatipal njegovo uho in bil prepričan, da je slon kot nekakšna cunja.

Četrty slepec ga je prijel za rep in slona opisal kot kos vrvi.

In vsi so se začeli prepirati, kakšen je slon videti v resnici. /.../

(Odlomek prirejen po The Blind Men and The Elephant – A Story from The Buddhist Sutra; <http://www.geocities.com/Tokyo/Courtyard/1652/Elephant.html>)

KAZALO

1	UVODNA POJASNILA IN OMEJITVE	5
1.1	Vsebinske in metodološke zamejitve	5
1.2	Predmet analize	6
1.3	O gradivu in virih	7
1.4	O literaturi	7
1.5	O tipografiji	8
1.6	Zahvala	8
2	O KOGNITIVNEM JEZIKOSLOVJU.....	10
2.1	Pojem kognitivnega jezikoslovja	10
2.2	Nastanek kognitivizma	11
2.3	Jezik in spoznavanje – temeljna izhodišča kognitivizma	14
2.4	Pomanjkljivosti kognitivnega jezikoslovja	18
2.5	Kognitivni pristop na Slovenskem	20
3	PODOBA VIDNEGA IN TIPNEGA ZAZNAVANJA V SLOVENŠČINI	28
3.1	O zaznavanju	28
3.1.1	Čutno zaznavanje.....	28
3.1.2	Vloga vida in tipa pri zaznavanju – fiziološki vidik	32
3.1.3	Pomen vida in tipa – antropološki vidik	37
3.1.4	Sklep	40
3.2	Kategorizacija vida in tipa	41
3.2.1	Pojem kategorizacije	41
3.2.1.1	Ženske, voda, ogenj in bojevanje.....	41
3.2.1.2	Narava in struktura kategorij	44
3.2.1.3	Pojem pomenske in pojmovne kategorije	49
3.2.2	Osnovna ravnina kategorizacije	52
3.2.2.1	Osi kategorizacije	52
3.2.2.2	Osi kategorizacije pri kategorijah VID in TIP	54
3.2.2.3	Osi kategorizacije pri kategorijah VIDETI in TIPATI	55
3.2.2.4	Sklep	56
3.2.3	Struktura pomenskih kategorij	56
3.2.3.1	Teoretična izhodišča	57
3.2.3.2	Enopomenske in večpomenske kategorije	58
3.2.3.3	Sklep	63
3.3	Pomen v luči kognitivne semantike	64
3.3.1	Začetki kognitivnega pomenoslovja	64
3.3.2	Spoznavno področje	68
3.3.3	Profiliranje	70
3.4	Pomenska analiza leksemov, povezanih z vidnim in tipnim zaznavanjem	73
3.4.1	Struktura pomenskih kategorij	73
3.4.1.1	ČUTNO ZAZNAVANJE	75
3.4.1.1.1	ČUT	76
3.4.1.1.2	ČUTITI	77

3.4.1.1.3 Sklep	80
3.4.1.2 VIDNO ZAZNAVANJE	81
3.4.1.2.1 VID	82
3.4.1.2.2 VIDETI	83
3.4.1.2.3 Sklep	95
3.4.1.3 TIPNO ZAZNAVANJE	96
3.4.1.3.1 TIP	96
3.4.1.3.2 TIPATI	97
3.4.1.3.3 Sklep	101
3.4.2 Paradigmatska razmerja med glagoli vidnega in tipnega zaznavanja	101
3.4.2.1 Gradivo	102
3.4.2.1.1 Glagoli iz pojmovne kategorije VIDNO ZAZNAVANJE	103
3.4.2.1.2 Glagoli iz pojmovne kategorije TIPNO ZAZNAVANJE	103
3.4.2.2 Glagoli vidnega zaznavanja	104
3.4.2.2.1 <i>Videti – gledati</i>	104
3.4.2.2.1.1 Glagolske tvorjenke iz <i>videti</i>	107
3.4.2.2.1.2 Glagolske tvorjenke iz <i>gledati</i>	110
3.4.2.2.2 Drugi glagoli vidnega zaznavanja	113
3.4.2.2.3 Sklep	119
3.4.2.3 Glagoli tipnega zaznavanja	120
3.4.2.3.1 <i>Tipati – dotikati se / dotakniti se</i>	120
3.4.2.3.1.1 Glagolske tvorjenke iz <i>tipati</i>	123
3.4.2.3.2 * <i>Šlatati</i>	126
3.4.2.3.3 Sklep	127
4 EMPIRIČNA ANALIZA POMENSKIH IN POJMOVNIH KATEGORIJ	128
4.1 Metodološke zamejitve	128
4.2 Namen ankete	128
4.3 Izvedba ankete	129
4.4 Predpostavke o rešitvah	130
4.5 Rezultati in vrednotenje rezultatov	131
4.5.1 Prvi del	131
4.5.2 Drugi del	137
5 SKLEPNI POVZETEK	149
6 LITERATURA IN VIRI	154
7 KAZALO TABEL IN SLIK	159
8 SLOVARČEK JEZIKOSLOVNIH IZRAZOV	160
9 PRILOGA: Vprašalnik (k 4. poglavju)	163

1 UVODNA POJASNILA IN OMEJITVE

1.1 Vsebinske in metodološke zamejitve

Cilj pričujočega diplomskega dela je prikazati, kakšna je podoba vidnega in tipnega zaznavanja v slovenskem jeziku, in sicer z uporabo kognitivnega pristopa.

1.1.1 Kognitivno jezikoslovje bom s širšega vidika na kratko predstavila v drugem poglavju, kjer bo opisan nastanek te jezikoslovne smeri, njena temeljna teoretična izhodišča in kritični odzivi nanjo. Zanima me, kakšen je prispevek kognitivizma v jezikoslovju in katere so njegove pomanjkljivosti. Temu (dokaj splošnemu) prikazu bo sledil strnjen pregled stanja kognitivnega jezikoslovja na Slovenskem ter glavnih kognitivnih središč na Poljskem, seveda z vidika vplivov le-teh na slovenski prostor.

Poglavje 3.1 je posvečeno premisleku o naravi zaznavanju in njegovem pomenu pri procesu zaznavanja z vidika znanosti. Čutno zaznavanje je namreč ena od temeljnih človekovih izkušenj, po čemer lahko sklepamo, da v jeziku pogosto prihaja do pomenskih preslikav iz področja čutov v druga, abstraktnejša področja. S fiziološkega vidika je čutno zaznavanje univerzalno – torej izkušnja, skupna vsem ljudem –, zato so verjetno čuti v različnih jezikih konceptualizirani podobno. Po drugi strani pa lahko predvidevamo, da se bo v jeziku odražala tudi specifičnost, ki je posledica določene kulturno-civilizacijske izkušnje posamezne jezikovne skupnosti. Tako se v različnih jezikih (lahko) podoba vida in tipa bistveno razlikuje (naloga je v manjši meri zasnovana tudi kontrastivno primerjalno z drugimi slovanskimi jeziki). Znanstvena spoznanja o naravi obravnavanih čutov iz tega poglavja bo mogoče uporabiti pri kasnejši analizi jezikovnega gradiva.

V poglavju 3.2 bo (s teoretičnega vidika) predstavljen pojem kategorizacije. Ukvarjala se bom z vprašanjem narave in strukture kategorij (v zvezi s tem bom razložila razliko med t. i. klasičnimi in prototipskimi kategorijami ter definirala pojem pomenske in pojmovne kategorije) in kategorizacijskih ravnin (s poudarkom na osnovni ravnini kategorizacije in aplikacijo te teorije na kategorije VID, TIP in VIDETI, TIPATI). V okviru tega poglavja bo prikazan tudi kognitivni pogled na eno- oz. večpomenskost.

V poglavju 3.3 bom predstavila pogled kognitivne semantike na leksikalni pomen. Posledica drugačnega pojmovanja pomena so novi pojmi, ki jih kognitivni pomenoslovci uporabljajo pri opisu pomena.

Po teh nekoliko bolj teoretičnih poglavjih se bom lotila analize jezikovnega gradiva. Najprej bom (v poglavju 3.4.1) opazovala strukturo pomenskih kategorij VID, TIP in VIDETI, TIPATI ter ČUT in ČUTITI. Opazovala bom, kakšen je položaj posameznih pomenov v omenjenih pomenskih kategorijah, torej kateri pomeni se nahajajo bolj v središču in kateri bolj na obrobju kategorije. V poglavju 3.4.2 pa bom razčlenjevala paradigmatska razmerja med glagoli iz pojmovnih kategorij VIDNO oz. TIPNO ZAZNAVANJE, ki se nanašajo na sposobnost oz. dejavnost zaznavanja. Moj namen je določiti razhajanja oz. stičišča med konceptualnimi podstavami teh glagolov.

Tudi anketa, katere rezultati bodo prikazani v četrtem poglavju, je oblikovana v znamenju raziskovalnih metod kognitivnega jezikoslovja, ki se v veliki meri navdihuje pri kognitivnih psihologih (E. Rosch, W. Labov idr.). Z njo bomo empirično preverjali pravilnost ugotovitev o strukturi pojmovnih in pomenskih kategorij, dobljenih na podlagi analize slovarskega gradiva v poglavju 3.4.

1.1.2 Trd oreh pri pisanju naloge je bila terminologija, vezana na spremenjeno videnje jezika. Pri iskanju ustreznih poimenovanj za posamezne pojave sem poskušala v kar največji meri upoštevati izraze, uporabljene v razpravah slovenskih avtorjev (prim. Kržišnik, Smolič 1999 in 2000, Kunst Gnamuš 1999), včasih pa sem se odločila za drugačne rešitve. Za lažje razumevanje izrazja, ki ga prenašam v slovenščino iz tujejezične literature, na koncu dodajam Slovarček jezikoslovnih izrazov (z angleškimi oz. poljskimi ustreznici).

1.2 Predmet analize

Prvotno sem nameravala analizirati leksiko, povezano z vidnim in tipnim zaznavanjem, v kar največjem obsegu. Kasneje sem gradivo omejila le na nekatere lekseme,⁴⁵ in sicer na samostalniška *tip* in *vid* ter naglagolske lekseme, ki so v ožjem smislu povezani z vidnim in tipnim zaznavanjem.

Analiza gradiva je, kot rečeno, v izhodišču dvoplastna. Po eni strani se bom usmerila v opis posameznih pomenskih kategorij (VID, TIP, VIDETI, TIPATI ter ČUT,

⁴⁵ Izraz *leksem* zajema tako *besede* kot tudi *frazeme** (A. Vidovič Muha 2000: 17). Iz praktičnih razlogov sem se omejila na izpisovanje enobesednih leksemov, čeprav sem prvotno nameravala zbirati tudi frazeme.

*Dosledna raba izraza *frazem* je v slovensko jezikoslovje se je utrdila z objavami E. Kržišnik. Za utemeljitev rabe tega termina gl. Kržišnik 1994: 31–32.

ČUTITI), in sicer bom preučevala pomensko strukturo le-teh ter razmerja med pomeni v okviru posameznega leksema z vidika teorije prototipskosti in z razvojnega vidika. Pri glagolih vidnega in tipnega zaznavanja bom opazovala paradigmatiska razmerja, ki obstajajo med glagoli iz iste pojmovne kategorije.

1.3 O gradivu in virih

Gradivo sem izpisovala predvsem iz (knjižne ter računalniške različice) *Slovarja slovenskega jezika* (dalje SSKJ)⁴⁶ in primerjalno iz Pleteršnikovega *Slovensko-nemškega slovarja* (dalje SNS),⁴⁷ nekaj primerov pa sem našla v dnevnem časopisju ali v zasebnem govornem položaju.

Drugi vir sta bila slovenska etimološka slovarja⁴⁸ (Snoj 1997, Bezljaj 1976 (A–J), 1982 (K–O), 1995 (P–S)), v katerih sem se lahko poučila o izvoru besed, povezanih z vidnim ali tipnim zaznavanjem. Koristne so bile tudi kazalke na koncu gesel, ki so me usmerjale k nadaljnjim, sorodnim besedam.

1.4 O literaturi

Ker sem se z načeli kognitivnega jezikoslovja поблиže srečala na Poljskem,⁴⁹ sem tam tudi zbrala glavnino literature, ki jo navajam v nalogi. Naloga tako v veliki meri temelji na razpravah poljskih kognitivnih jezikoslovcev (Krzeszowski 1988, Tabakowska 1995, Tokarski 1993, Pajdzińska 1996, Nowakowska Kempna 1995, Grzegorzczkova 1998 itd.), ki sem jo pretežno zbrala v času svojega študijskega bivanja v Varšavi in jo kasneje nekoliko aktualizirala. Seveda črpam tudi iz poglavitnih kognitivnih del anglosaškega prostora: Lakoff, Johnson 1988, Lakoff 1986, Langacker 1990, 1995, Taylor ²1995, Wierzbicka 1992a, 1992, 1996, 1999 itn., ki jih dopolnjujem s spoznanji hrvaške anglistke M. Žic Fuchs. V manjši meri izhajam tudi iz čeških

⁴⁶ Pet zvezkov SSKJ je izšlo v letih 1970, 1975, 1979, 1985 in 1991; leta 1994 je izšel slovar v eni knjigi, 1997 tudi v elektronski obliki.

⁴⁷ Slovar ima dva dela, ki sta bila izdana v letih 1894 in 1895.

⁴⁸ Upoštevanje diahronega vidika je obvezni del kognitivnih raziskav, saj le tako lahko dobimo celostno podobo določene kategorije.

⁴⁹ V času dvomesečnega študijskega bivanja v Varšavi jeseni 1998/99 sem imela med priložnost obiskovati različne seminarje na to temo (npr. iz semantike pod mentorstvom R. Grzegorzczkove ali seminar Językowy obraz świata pri K. Waszakowi), v polonistični knjižnici pa dostop do razprav s tega področja, in sicer tako poljskih kot tudi tujih avtorjev.

objav,⁵⁰ ki metodološko črpajo iz kognitivnega jezikoslovja (Vaňková 1998, Nebeská 1998). Jasno je, da v nalogi upoštevam tudi (dostopne)⁵¹ razprave slovenskih jezikoslovcev, ki so v praksi uporabili metodološke postavke nove jezikoslovne smeri (prim. Kržišnik, Smolić 1999, 2000, Kunst Gnamuš 1999) in diplomske naloge, ki tematsko posegajo na to področje (Drinovec 2000, Jemec 2001).

1.5 O tipografiji

Jezikovne izraze (lekseme) zapisujemo ležeče: npr. *videti*; *vid*; *kar tu gor se usedi*, *pa boš Benetke videl*.

Pomeni leksemov so, kot je to v navadi, zapisani z enojnimi narekovaji (apostrofi) zgoraj, npr. *videti* 'zaznavati z očmi'.

Poimenovanja kategorij zapisujemo s pomanjšanimi velikimi črkami (kapitelkami), kar je ustaljena praksa v kognitivni jezikoslovni literaturi (prim. Taylor 1995: [xv]); pomenske kategorije so po obliki »homonimne« z izrazno podobo leksema (npr. VID, VIDETI, itd.), pojmovne kategorije pa (zaradi razločevalnosti) zapisujem opisno, ponavadi z večbesednim izrazom (VIDNO ZAZNAVANJE, TIPNO ZAZNAVANJE itd.).

1.6 Zahvala

Svoji mentorici, dr. Eriki Kržišnik, se zahvaljujem za izjemno pomoč, zlasti za pripravljenost razpravljati o posameznih jezikoslovnih problemih, ob katere sem včasih zadela, ter za natančno branje naloge in številne konstruktivne pripombe. Za zalaganje z najnovejšimi poljskimi razpravami o obravnavani problematiki ter še posebej za dragocene debate po elektronski pošti, s katerimi me je uvajala v kognitivni način razmišljanja, se moram zahvaliti tudi dr. Agnieszki Będkowski Kopczyk. Mentorici in dr. Avgustu Lešniku (z Oddelka za sociologijo) zahvala tudi za pomoč pri izvedbi

⁵⁰ Med študijskim bivanjem v Pragi (spomladanski semester 1998/99) sem v seminarju Jazykový obraz světa pri dr. Ireni Vaňkovi na podlagi analize češkega jezikovnega gradiva predstavila seminarsko nalogo z naslovom Konceptualizace emocí – jak se v metaforice emocí vyskytují smysly (Konceptualizacija čustev – kako se v metaforiki čustev odražajo čuti). Sodelovanje na tem seminarju je v veliki meri vplivalo na mojo izbiro teme za diplomsko nalogo.

⁵¹ Pod vodstvom O. Kunst Gnamuš naj bi na Pedagoškem inštitutu od 1. 7. 1998 do 30. 6. 2002 potekal projekt Jezik in spoznavanje. Zaradi reorganizacije projektne znanstvenoraziskovalne dejavnosti v programsko je bil projekt umeščen v okvir programa za edukacijske vede, s čimer je bil po mnenju njegove nosilke onemogočen. Dragoceni izsledki jezikoslovnih raziskav O. Kunst Gnamuš (*Prispevki h kognitivni lingvistiki slovenskega jezika*, 2000) tako ostajajo neobjavljeni, torej nedosegljivi javnosti. (Prim. Kunst Gnamuš 2001 in tudi poglavje 2.5.)

ankete, študentom prvega letnika slovenistike ter sociologije pa za sodelovanje v njej. Hvala tudi vsem informatorjem (Hotimirju Tivadarju, Marii Wtorkowski, Kamilu Štumpfu, Janiju Rebcu) in vsem, ki so mi pomagali z odgovori na elektronsko anketo ali kakor koli drugače.

2 O KOGNITIVNEM JEZIKOSLOVJU

Za lažje razumevanje izhodišč in predpostavk kognitivnega pomenoslovja, ki jih bomo predstavili ter uporabili v naslednjih poglavjih, moramo le-to najprej umestiti v širši okvir kognitivnega jezikoslovja. Predstavitvi zgodovinskega razvoja te smeri in njenih glavnih predstavnikov bo sledil prikaz nekaterih njenih temeljnih teoretičnih predpostavk, ki so izhodišče tudi v naši nalogi. Izpostavili bomo tudi nekaj kritiziranih postavk kognitivnega jezikoslovja. Del poglavja je posvečen krajšemu pregledu slovenskih razprav, v katerih je bil uporabljen kognitivni pristop, zaradi vplivov, ki prihajajo k nam iz poljskega prostora, pa bomo na kratko predstavili tudi tamkajšnja kognitivistična jezikoslovna središča.

2.1 Pojem kognitivnega jezikoslovja⁵²

Pridevnik *kognitivni* izvira iz latinske besede *cognitio*, 1. os. ed. od nedoločnika *cognoscere* 'preiskati, priznati' (Verbinc 1982: 351). Iz SSKJ je razvidno, da je to termin, rabljen v filozofiji, ki mu ustreza slovenski izraz 'spoznavni'. Pod geslom *spoznaven*⁵³ najdemo naslednjo razlago s pojasnjevalnim gradivom ter terminološkim gnezdnom:

⁵² Zaenkrat v frazeoloških skupih,* katerih jedrna beseda je *jezikoslovje*, *pomenoslovje* ali *lingvistika*, *semantika*, ohranjam pridevnik tujega izvora *kognitivni*. V frazemih, ki se v ožjem smislu nanašajo na spoznavanje oz. proces spoznavanja, pa bom izraze dosledno slovenila, npr. *spoznavna področja* (angl. *cognitive domains*), *idealizirani spoznavni modeli* (angl. *idealized cognitive models*) itd. – Raba za zdaj sicer kaže bolj v prid tujeizvornemu pridevniku (prim. opis projekta Jezik in spoznavanje, ki poteka pod vodstvom O. Kunst Gnamuš (<http://sicris.izum.si>), kjer se *kognitivni* uporablja tako rekoč dosledno kot komponenta zveze *kognitivno jezikoslovje* ali *kognitivna lingvistika*), vendar pričakujem, da se bo sčasoma uho jezikoslovcev privadilo tudi zvezam s prilastkom *spoznavni* tudi v zvezah z *jezikoslovje*, *pomenoslovje* – A. Vidovič Muha (2000) npr. že od začetka dosledno uporablja prilastek *spoznavni* (npr. *spoznavni vidik denotativnega pomena*).

Podobno dilemo (*kognitivni* : *spoznavni*) je mogoče opaziti tudi v poljski jezikoslovni literaturi. V njej se dosledno uporabljajo izrazi *językoznawstwo kognitywne*, *gramatyka kognitywna*, *wiedza kognitywna* itd., pri terminih *cognitive domains*, *cognitive structures* pa jezikoslovci nihajo med doslednimi domačitvami (*struktury poznawcze*, *procesy poznawcze*) in vzporedno, sopomensko rabo domačega in tujega izraza (*domeny kognitywne* / *domeny poznawcze*).

* Tipologijo delitve frazemov glede na stopnjo pomenske zlitosti povzemam po Vidovič Muha 1988a: 83–91; prim. tudi Kržišnik 1994. Omenjeno terminologijo je v slovensko jezikoslovje prenesel Toporišič 1973/74: 273–279.

spoznaven -vna -o prid. 'nanašajoč se na spoznavanje, spoznanje': *spoznavni nagibi; razčleniti spoznavni proces / človekove spoznavne sposobnosti / spoznavna, etična in estetska vloga umetnosti / spoznavni znaki; spoznavno geslo / spoznavni večer* 'družabna prireditev, katere namen je, da se udeleženci med seboj spoznajo' • filoz. *spoznavna teorija* 'filozofska disciplina, ki obravnava izvor, strukturo, metodo spoznavanja in veljavnost spoznanja' // 'ki se da spoznati': *razlike so komaj spoznavne* **spoznavno** prisl.: *spoznavno doživljati svoja čustva*

Že po slovarski razlagi lahko sklepamo, da se kognitivno jezikoslovje ukvarja s preučevanjem (procesa) spoznavanja. Bistvo te jezikoslovne smeri je v ugotovitvi, da se v jeziku neposredno odraža človekovo mišljenje in da je jezik sestavni del človekovega spoznavnega procesa. Tako kot po eni strani mišljenje vpliva na jezik, po drugi tudi jezikovne strukture vplivajo na mišljenje. Kognitivni jezikoslovci zato ne raziskujejo le golih jezikovnih dejstev, ampak svoj raziskovalni okvir širijo na splošne človeške spoznavne procese, na katere vplivajo ne le psihološki, ampak tudi kulturni in družbeni dejavniki (Tabakowska 1995: 13).

2.2 Nastanek kognitivizma⁵⁴

2.2.1 Kritika tvorbnopretvorbne slovnice.

Kognitivno jezikoslovje se je pojavilo v ZDA sredi sedemdesetih let (dvajsetega stoletja)⁵⁵ kot odgovor na pomanjkljivosti teorije tvorbnopretvorbne slovnice, ki jo je na prelomu 50. in 60. osnoval Noam Chomsky⁵⁶ (Tabakowska 1995: 8, Kalisz, Kubiński 1999: 7, Krzeszowski 1988: 5).

⁵³ Pravzaprav *spoznavni*, saj gre, kot je znano, za vrstni pridevnik, ki ima drugačne oblikoslovne in skladenjske značilnosti kot kakovostni pridevnik, mdr. tudi ne izraža kategorialne določenosti (prim. Vidovič Muha 2000: 292–307).

⁵⁴ Kognitivno jezikoslovje spada v okvir kognitivne znanosti. Ta izhaja iz področja *umetne inteligence*, ki preučuje delovanje človeških možganov ter želi na podlagi svojih ugotovitev ustvariti robota, ki bi znal reagirati podobno kot živi možgani, s svojim poseganjem na področja *filozofije*, *psihologije*, *jezikoslovja*, *antropologije* in *nevrologije* pa je postala multidisciplinarna smer (Maia 1998: 208).

⁵⁵ Hitro se je prijelo tudi na evropskih tleh in tako se danes s kognitivnim jezikoslovjem usklajeno ukvarjajo v Združenih državah, Nemčiji, Belgiji, Italiji in na Poljskem (Tabakowska 1995: 3). O središčih ter razvoju kognitivnega jezikoslovja gl. Jemec 2001: 7–9.

⁵⁶ Ameriška smer strukturalizma se je, kot je znano, že na svojem začetku (distribucionalizem Leonarda Bloomfielda) v želji po natančni in čimbolj objektivni jezikoslovni metodi odločala za opis razvrstitve glasovnih enot (fonemov), odpovedala pa se je obravnavi pomenske strani jezikovnega znaka, ker bi ta lahko prinesla v opis element subjektivnosti (Ivić 1970: 140–141) – A. Wierzbicka tip jezikoslovja, ki sta ga predlagala Bloomfield in Chomsky, imenuje kar »jezikoslovje brez pomena« (1996: 3). Do preobrata pride šele po letu 1950, ko Američani začnejo spoznavati praški strukturalizem, kakršnega v Harvardu nadaljuje Roman Jakobson; od njega kmalu sprejmejo kriterij razločevalnosti pri opisovanju fonemov (Ivić 1970: 144).

2.2.1.1 Tvorbno-pretvorbna teorija se je že od samih začetkov srečevala s kritiko, med njenimi kritiki pa so bili tako učenci N. Chomskega kot tudi tisti, ki so takoj šli svojo pot: D. Bolinger, Ch. Fillmore, W. Labov, R. W. Langacker idr. (Krzeszowski 1988: 12). V nadaljevanju naloge (v tretjem poglavju) bomo podrobneje obravnavali predvsem teorijo **Ronalda W. Langackerja**, očeta kognitivne slovnice.⁵⁷ Langacker je bil sprva učenec N. Chomskega, a je kmalu spregledal pomanjkljivosti tvorbnopretvorbne slovnice. Iz njegove kritike le-te je zrasla teorija, ki jo je predstavil v dveh monografijah, *Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical Prerequisites* (1987) in *Foundations of Cognitive Grammar: Descriptive Application* (1991) (po Tabakowska 1995: 10), istega leta (1991) pa je izšla še njegova knjiga *Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar*. Z njimi je postavil temelj kognitivne slovnice.

Katere pomanjkljivosti tvorbnopretvorbne slovnice je kritiziralo kognitivno jezikoslovje? Teorija Chomskega se je metodološko navdihovala pri matematiki in formalni logiki (Kalisz, Kubiński 1999: 7) ter v svoji abstrakciji jezikovnih struktur sčasoma prišla do samih skrajnosti – tvorjeni jezikovni algoritmi so imeli še komaj kaj povezave s konkretnimi jezikovnimi izrazi; tako so bile npr. stavčne strukture v obliki razvejanih shem pogosto izključno skladišne pojavnosti brez kakršne koli semantične ali fonološke vsebine (Langacker 1995: 14). Kognitivni slovničarji nasprotno menijo, da »scheme /v slovničnem opisu/ lahko kvečjemu odslikavajo to, kar se pojavlja »na

Tudi tvorbnopretvorbna teorija ima svoje korenine v distribucionalizmu. Zametke generativne slovnice je moč najti že v delih Bloomfieldovega učenca, radikalnega distribucionalista Zelliga Harrisa, njegov učenec Noam Chomsky pa je postavil teorijo tvorbnopretvorbne slovnice in v raziskovanje skladnje uvedel novo metodo, ki jo je utemeljil s knjigo *Syntactic structures*, prvič objavljeno leta 1957 (Ivić 1970: 189–190). Njegova teorija se je (sicer z vrsto pomembnih sprememb) uveljavila kot vodilna smer v sodobnem (ameriškem) jezikoslovju do osemdesetih let. Tvorbnopretvorbna slovnica je zbir omejenega števila (slovničnih) pravil in elementov (iz slovarja), izraženih v sformaliziranem matematičnem jeziku, s katerimi je mogoče tvoriti (generirati) neomejeno število (pravičnih) struktur v danem jeziku; pod vsako površinsko strukturo »se skriva« določena globinska struktura – s pomočjo pretvorbničnih pravil je mogoče globinsko strukturo pretvoriti v površinsko, ne da bi vplivali na pomen (Krzeszowski 1988: 5–6).

Poudariti je treba, da tvorbnopretvorbni model N. Chomskega v Evropi ni vzdržal soočenja s specifikom neangleških, npr. slovanskih jezikov, zato nikoli ni pridobil takšnega pomena, kot ga je imel med Američani. Za razvoj evropskega jezikoslovja so bila bistvena zlasti spoznanja ženevske in praške šole, ki sta bili veliko bolj zmerni kot ameriška smer in sta se posvečali tako raziskovanju jezikovnega sistema kot govora. Prelom, ki ga je prinesel kognitivni pristop, zato v Evropi gotovo ni tako revolucionaren kot v anglosaškem svetu (Tabakowska 1995: 6, Kržišnik, Smolič 1999: 63).

⁵⁷ Od drugih jezikoslovcev, ki so pomembno vplivali na kasnejši razvoj kognitivnega jezikoslovja, je po mnenju Kalisza in Kubińskiego (1998: 7) potrebno omeniti še naslednje avtorje in dela: Barwise in Perry (1983), Fauconnier (1985), Haiman (1980, 1983), Talmy (1975, 1977, 1978, 1983), More in Carling (1982), Fillmore (1982), Givón (1979, 1984) ter A. Wierzbicka (1975, 1985).

površini /jezika/, se pravi v resnici« (prav tam), torej je sheme mogoče izpeljati iz obstoječih jezikovnih struktur (z določeno fonološko in/ali semantično vsebino), ne pa obratno, npr. [mìš], [gàd], [jéž] lahko shematiziramo kot [CVC] (prav tam). Citirani primer kaže na še eno značilnost kognitivnih jezikoslovcev: stremijo k nazornosti. Njihovo temeljno orodje pri opisovanju jezikovnih pojavov so shematični prikazi, tj. poenostavljene ponazoritve semantičnih, slovničnih idr. problemov (prim. npr. dalje navedeni primer razmerja med predlogoma *pod* in *nad*; gl. poglavje 3.3.3.1.1 na str. 71).

Kognitivisti torej zavračajo skrajni redukcionizem slovničnega opisa, katerega namen je s pomočjo čim manjšega števila pravil generirati kar največje število struktur – ta model ekonomičnosti jezika po mnenju kognitivnih jezikoslovcev ne ustreza dejanski naravi jezika, ki se izmika strogim pravilom logike in je pogosto nedosleden, kar mora biti razvidno tudi iz njegovega opisa (Tabakowska 1995: 11).

Poleg redukcionističnega opisa jezikovnih struktur so generativistom očitali omejevanje predmeta raziskav izključno na jezikovno kompetenco⁵⁸ (Tabakowska 1995: 8). Po mnenju kognitivistov jezikovne zmožnosti ni mogoče ločiti npr. od zmožnosti zaznavanja, motorike ipd. – Tabakowska to imenuje »človeški faktor« (prav tam) – temveč je jezik treba preučevati v kontekstu spoznavnega procesa ter pragmatično-kulturnih okoliščin.

2.2.1.2 Naslednje problematično področje je bila za tvorbeno-pretvorbno teorijo metafora. Ta je namreč iz tvorbeno-pretvorbne vidika jasen primer kršenja slovničnih pravil – netipični in obrobni pojav v okviru »normalnega« jezika –, zato so se ji generativisti izogibali in jo raje prepuščali v obravnavo literarnim teoretikom (Tabakowska 1995: 9). Kognitivni jezikoslovci pa so v nasprotju s tem mnenja, da je metafora del vsakdanjega in ne le pesniškega jezika; še več: metafora pomeni način človekovega razmišljanja ter je osnovno orodje, s pomočjo katerega spoznavamo svet (Krzeszowski 1988: 6–9, Tabakowska 1995: 9).⁵⁹ Z raziskavami metafore se je s kognitivnega vidika v sodelovanju s filozofom M. Johnsonom začel ukvarjati **George**

⁵⁸ Chomsky strogo razlikuje *jezikovno kompetenco*, tj. jezikovno sposobnost idealnega govorca, da z omejenim številom (slovničnih) pravil in (slovarskih) elementov tvori neomejeno število (pravih) struktur (ustreza pojmu *jezik/langue* F. de Saussurja), in *jezikovno performanco*, konkretno govorno dejanje oz. realizacija prej omenjene jezikovne zmožnosti (po Saussurju *govor/parole*) (prim. npr. Tabakowska 1995: 8).

⁵⁹ Kot ugotavlja T. Krzeszowski, pa te vloge metafore niso prvi opazili kognitivisti – o tem so pisali že prej npr. Tomaž Akvinski, C. S. Lewis, Cassirer, I. A. Richards idr. (1988: 7/8).

Lakoff. Leta 1980 sta skupaj izdala knjigo *Metaphors we live by*, ki je prva monografija, napisana v duhu kognitivnega jezikoslovja in prva prinaša sistematičen ter bogato dokumentiran pogled na ta pojav, njen pomen pa je tudi v tem, da uvaja pojem konceptualne metafore (Krzeszowski 1988: 5). V slovenskem prostoru tovrstni pogled na metaforo uvajata E. Kržišnik in M. Smolič (2000, 2001).

2.2.2 Interdisciplinarnost. Kognitivno jezikoslovje je zamisli za svoje teorije našlo v drugih znanstvenih disciplinah, kar mu daje pečat interdisciplinarne vede: navdihuje se predvsem v filozofiji (velik vpliv na razvoj kognitivne misli, zlasti v zvezi s teorijo kategorizacije, so imela pozna dela L. Wittgensteina; kognitivni jezikoslovci večinoma sprejemajo agnostična stališča in sodobni konceptualizem; pri raziskovanju psiholoških pojavov uporabljajo načela empirizma) in psihologiji (še posebej v zvezi s kategorizacijo – osnovno ravnino kategorizacije ter prototipskimi efekti v okviru kategorije – povzemajo ugotovitve kognitivne psihologinje E. Rosch), nekoliko bolj zapletene so njegove povezave z antropologijo in računalniško inteligenco (po Kalisz, Kubiński 1998: 9–15). Wittgensteinov pojem *družinskih podobnosti* in kategorizacijsko teorijo E. Rosch bomo podrobneje predstavili v nadaljevanju naloge, v poglavju 3.2.

2.3 Jezik in spoznavanje – temeljno izhodišče kognitivizma

»Language is among the most characteristic of human cognitive activities«
(Lakoff 1986: 31).

Jezik po mnenju kognitivnih jezikoslovcev ni avtonomna, od nejezikovnih dejavnikov neodvisna pojavnost, ampak šele končni člen v vrsti *spoznavnih procesov*, pravzaprav njihov rezultat. Kognitivisti torej jezik pojmujejo kot eno najznačilnejših človekovih spoznavnih dejavnosti, ki ni določena le psihološko, temveč tudi kulturno in družbeno.⁶⁰

⁶⁰ Vse te dejavnike sta upoštevali tudi ženevska in praška lingvistična šola. Že za Saussurja je jezik predvsem *družbeni pojav*, katerega namen je sporazumevanje, zato ni mogoče obravnavati ločeno glasovne oz. pomenske plasti jezika. Jezik je zanj tudi *psihološki pojav*, saj je jezikovni znak abstraktna pojavnost (kot predstava o določenem slušnem vtisu, povezanem z določenim pomenom). Jezikoslovno preučevanje bi se moralo usmerjati predvsem v opazovanje načina, na kakršnega se kaže jezikovna struktura v zavesti predstavnikov določene jezikovne skupnosti (Ivić 1970: 100). Znana je tudi Saussurjeva delitev jezika na jezikovni sistem (*langue*) in govor (*parole*) – prvi je last kolektiva, drugi pa je konkretna uresničitev, besedilo, ki ga tvori posameznik (n. d.: 114). Iz Saussurjevih spoznanj je izhajal tudi Charles Bally.

Kognitivno jezikoslovje v zvezi s spoznavanjem ločuje tri faze (spodnja členitev je prirejena po Tabakowska 1995: 56–80, prim. tudi Nowakowska Kempna 1995):

2.3.1 Zaznavanje ali percepcija nam omogoča stik s svetom, ki nas obdaja. Šele na podlagi zaznavanja lahko zunanji svet, ki v nas stopa v obliki dražljajev prek čutil, nekako ponotranjimo, tj. ga (z razumom) oblikujemo, tj. konceptualiziramo, in urejamo, kategoriziramo. Naravo zaznavanja – seveda s poudarkom na vidnem in tipnem zaznavanju – bomo podrobneje obravnavali v poglavju 3.1.

2.3.2 Proces, ki sledi zaznavanju in v katerem se v naših možganih po omenjenih načelih oblikujejo pojmi (oz. koncepti, predstave), se imenuje **konceptualizacija**. Druga stopnja spoznavnega procesa pa z oblikovanjem predstav na podlagi čutnih zaznav še ni zaključena. Človekov um namreč teži k urejanju spoznane stvarnosti – s pomočjo specifičnih spoznavnih mehanizmov, mdr. tudi metafore,⁶¹ človek razvršča pojme v različne kategorije. Kognitivisti raziskujejo, na kakšen način so le-te organizirane. Ugotavljajo, da je v veliko kategorijah mogoče opaziti t. i. prototipske učinke: v takšnih (t. i. prototipskih) kategorijah se nahajajo bolj ali manj značilni elementi – nekateri so bolj v središču kategorije, drugi pa bolj proti obrobju ali celo na meji le-te. Čiste, klasične kategorije (imenovane tudi aristotelovske) z ostro zarisanimi mejami so po mnenju kognitivistov zelo redke – meje med posameznimi kategorijami so največkrat nejasne in zabrisane (prim. Taylor 1995, Žic Fuchs 1990, Tabakowska 1995). Pojem kategorizacije, ki je postavljen v središče pozornosti te naloge, je (s poudarkom na jezikovni podobi le-te) teoretično predstavljen v poglavju 3.2.1.

Tudi v okviru praškega lingvističnega krožka jezik definirajo kot sistem sporazumevalnih sredstev, ki zahteva preučevanje konkretnih funkcij konkretnih povedi. Zavedajo se, da se z jezikom izražata tako intelektualna kot čustvena plat človekove osebnosti (n. d.: 126).

Potrebno je poudariti tradicijo, ki jo ima na ameriških tleh povezovanje jezikoslovja in antropologije. Jezikoslovca ter antropologa Edward Sapir in Benjamin Lee Worf sta na začetku 20. stoletja pogojevala raziskovanje kulture s (s)poznavanjem jezika (Budil 1998: 136–137).

⁶¹ Po mnenju A. Ihana je metafora predvsem spoznavno orodje, s katerim neznanemu pojmu iščemo ustrezen analogni model – namen metafore ni toliko razumevanje neznanega kot zgolj udomačitev le-tega v znano, domače, pomirjujoče. Metafora torej sploh ni v prvi vrsti pesniško pomagalo, temveč je predvsem prisotna že v našem vsakdanjem življenju (1996: 823–824). Ihanove besede se prekrivajo z ugotovitvami kognitivnih jezikoslovcev – prim. razprave G. Lakoffa (npr. 1986, 1988) in drugih.

2.3.3 Predstava o svetu, nastala skozi proces konceptualizacije in kategorizacije, v naslednji fazi najde svoj odraz v jeziku, tj. se verbalizira oz. ubesedi. Ta proces kognitivisti imenujejo **simbolizacija**, rezultat tega pa **jezikovna podoba**⁶² sveta.

2.3.3.1 Jezik ima znakovno (semiotično) funkcijo, in sicer »simbolizira pojmovne strukture s pomočjo fonoloških nizov« (Langacker 1995: 11).

Kognitivna slovnica tako priznava (in uporablja) izključno semantične, fonološke in simbolne (jezikovne) enote. Simbolno enoto Langacker definira kot simbolno zvezo med semantično in fonološko enoto, natančneje med semantičnim in fonološkim polom jezikovnega znaka.

Slovar, morfologija in skladnja tvorijo kontinuum⁶³ in jih je v celoti mogoče opisati s pomočjo simbolnih enot, kar sicer v določeni stopnji pomeni pojmovno redukcijo, vendar je v okviru znanosti vsakršno konceptualno poenotenje zaželeno (n. d.: 12/13). Kognitivna slovnica je tudi naravna, saj izhaja iz ugotovitev znanosti o človekovih spoznavnih zmožnostih (n. d.: 13).

2.3.3.2 V jeziku se, kot menijo kognitivisti, zrcali govorčeva podoba sveta – to je t. i. *jezikovna podoba sveta* (dalje JPS). Jezik ni le zvesta (oz. objektivna) odslikava zunajjezikovne stvarnosti,⁶⁴ ampak predvsem odraz človekovega intelektualnega in čustvenega razmerja do sveta, ki ga obdaja (Tokarski 1993: 335). Iz jezika je mogoče

⁶² Pri slovenjenju angleškega izraza *image* sem omahovala med izrazoma *slika* in *podoba*. Na koncu sem se odločila za besedo *podoba*, ker se mi zdi, da je beseda *slika* bolj povezana s konkretno predmetnostjo in tudi pogostejše uporabljana v dobesednem pomenu. *Podoba* zveni bolj knjižno, rabi se redkeje in ima abstraktnější pomen. Oba pomena omogočata tvorbo besedne družine (omejenega obsega) in oba sta v določeni meri odprta za metaforične širitve. – E. Kržišnik in M. Smolič (2000) uporabljata izraz *slika* v narekovajih (*»slika« časa*).

⁶³ Ne le to, da jezikovne ravnine nimajo jasno začrtanih razmejitev, ampak se med sabo tudi na nek način dopolnjujejo. Langacker tako pravi: »Natančen pogled v semantiko jezika je nujen za prikaz simbolnega značaja slovnice, zato moramo začeti s semantiko« (1995: 17/18). Parafrazirajmo: razumevanje slovnice je mogoče olajšati s pomočjo analogij iz pomenoslovja.

⁶⁴ Ločevati je treba med *naivno/splošno (jezikovno)* in *znanstveno podobo sveta* (Tokarski 1993: 337). Za znanstveno podobo sveta (dalje ZPS) je značilna težnja po objektivnosti in po karseda natančni odslikavi stvarnosti. V splošni podobi sveta, ki je značilna za neznanstveni jezik, so zajete tako objektivno dane lastnosti stvarnosti kot tudi kulturna pogojenost, ki usmerja človekovo mišljenje in vrednotenje. »Znanstveno spozna(va)nje sveta in iz njega izvirajoča predstava sta skupna govorcem različnih jezikov, naivna podoba sveta pa je ustaljena in reproducirana skozi splošno sporazumevalni jezik in zato ima vsak nacionalni jezik neko značilno podobo sveta« (n. d.: 339). Primer takšnega razhajanja med JPS in ZPS: kite in delfine imamo za ribe, čeprav so po znanstveni definiciji te živali iz družine sesalcev. To jasno kaže na razhajanja v smislu kategorizacije predmetnosti v znanosti in vsakdanjem življenju. Značilno za splošno podobo sveta je tudi to, da je v njej izraženo govorčevo vrednostno razmerje do sveta, to pa je vedno antropocentrično. Tako npr. biologija človeka uvršča na vrh živalskega sistema, toda razčlemba leksike nam pokaže, da človek sam sebe izloča iz sveta živali, še več:

razbrati, na kakšen način govorec dojema določeno lastnost predmetov, abstraktne pojme, pojave ali dejavnosti – torej kako so le-ti *konceptualizirani* – in na kakšne načine jih razvršča v različne *kategorije* ter ali jih *vrednoti* pozitivno ali negativno (n. d.: 335/336). Na JPS vplivata predvsem dva dejavnika:⁶⁵ *psihološki*, ki se tiče govorčeve (posameznikove) osebnosti ter njegovih individualnih spoznavnih zmožnosti, in *kulturni* oz. *civilizacijski*, tj. (zgodovinska, zemljepisna in biološka itd.) izkušnja določene (jezikovne, narodne ipd.) skupnosti⁶⁶ oz. nekega širšega kulturno-civilizacijskega kroga – sodobni evropski narodi tako bolj ali manj izhajajo iz antične (grško-rimske) dediščine, kar je posledica renesančnega zgledovanja po antični umetnosti, filozofiji itd.⁶⁷ Po drugi strani lahko prihaja do razlik znotraj posameznega jezika; te so lahko izrazito individualne (npr. različne pesniške vizije sveta) ali pa povezane z družbeno, strokovno ipd. različnostjo govorcev. (PoTokarski 1993: 337.)

Na koncu razprave *Słownictwo* jako interpretacija *świata* R. Tokarski zapiše takšnele definicijo:

Kaj je torej jezikovna podoba sveta? Najbolj posplošeno je mogoče reči, da je to zbir pravilnosti, ki jih vsebujejo kategorialne slovnične lastnosti (oblikoslovne, besedotvorne, skladenjske) ter semantične strukture leksike in ki kažejo za določen jezik značilno videnje posameznih segmentov sveta, v njih prevladujočih hierarhij ter vrednot, sprejetih v določeni jezikovni skupnosti (1993: 358).

Če povzamemo: govorimo o modelu sveta, ki ga je mogoče razbrati iz prvin danega jezika, to se pravi, o tem, kako pripadniki določene (jezikovne) skupnosti dojemajo svet, ki jih obdaja, in sicer preko kulturno-civilizacijske (tj. izkušnje te

postavlja se nad njega. Reči nekemu, da je *žival*, ima namreč izrazito negativen prizvok (prim. Tokarski 1993: 337–339, Lewicki, Pajdzińska 1993: 321–325).

⁶⁵ R. Tokarski v članku o leksiki kot interpretaciji sveta ugotavlja, da so »semantični vidiki besedišča določenega jezika odvisni tako od *zunanjih* dejavnikov, določenih z realijami sveta, kot tudi od *notranjih*, psihičnih/duševnih in kulturnih, dejavnikov« (1993: 339). Psihološke, kulturne in družbene dejavnike E. Tabakowske (1995: 12) lahko obravnavamo kot podskupine *notranjih dejavnikov* R. Tokarskega [kurziva T. J.]. V okviru teh se mi zdi smiselno ločevati med dvema vrstama dejavnikov: med psihološkimi in kulturnimi, nadaljnje delitve pa je mogoče delati v okviru teh dveh kategorij.

⁶⁶ Že Wilhelm von Humboldt (1767–1835) pravi, da skozi jezik narod neposredno izraža svojo psihiko in da je jezik »specifično izžarevanje narodnega duha« (Volkgeist), v jeziku se izraža svetovni nazor in kulturna usmerjenost naroda (Horálek 1967: 22, Ivić 1970: 41). Humboldtovo razmišljanje je vplivalo tudi na Levstika, ki v Napakah slovenskega pisanja utemeljuje razliko med nemškima tvorjenkama *Bethaus*, *Spinrad* in slovenskima *bogomolja*, *kolovrat* (Levstik 1956: 57–58; prim. Vidovič Muha 1988: 46–48, Kržišnik, Smolič 1999: 63–64).

⁶⁷ Tokarski (1993: 359–360) piše, da je pripadnost določenemu kulturnemu tipu razvidna iz cele vrste poimenovanj za ljudstva in civilizacije, ki jih *imamo* za primitivne [podčrtala T. J.] – npr. *barbari*, *vandali* so vrednoteni negativno iz vidika določene (jezikovne) skupnosti. Beseda *barbar* npr. izvira »iz gr. *barbaros*, kar je pri starih Grkih pomenilo vsakega Negrka, tujca, ki ni znal grško, pozneje pa zlasti

skupnosti) in fizične izkušnje (npr. izkušnje telesa – ZDRAVJE JE GOR, BOLEZEN JE DOL; prim. poglavje 3.1.1) oz. nekega vrednotenjskega razmerja do sveta. Naša predstava sveta nikakor ni objektivna in zvesta preslikava stvarnosti, ampak (skozi duševne in kulturne filtre) prečiščena podoba stvarnosti, kakršna se (lahko) zrcali v jeziku.⁶⁸

2.4 Pomanjkljivosti kognitivnega jezikoslovja

Tudi kognitivizem je deležen kritik širšega jezikoslovnega prostora, čeprav je bil sprva marsikje sprejet z navdušenjem in dokaj nekritično. Zelo na kratko bomo povzeli dve polemični razpravi, ki izpostavljata njegove šibke točke. Zanimivi sta predvsem zato, ker sta nastali v nasprotnih taborih: poljski jezikoslovec Ireneusz Bobrowski je očitni zagovornik tvorbeno-pretvorbne teorije, Anna Wierzbicka pa kot ena vodilnih raziskovalcev nove jezikoslovne smeri (v svetovnem merilu) ponuja nekakšen kritični »pogled od znotraj«.

2.4.1 V recenziji knjige E. Tabakowske *Gramatyka i obrazowanie: Wprowadzenie do językoznawstwa kognitywnego* (izšla 1995), ki je kot priročnik za uvod v kognitivno jezikoslovje namenjena kar najširšemu krogu bralcev, se I. Bobrowski bolj kot s samo recenzirano knjigo ukvarja z nekaterimi (po njegovem zgrešenimi) načeli oz. izhodišči kognitivnega jezikoslovja (1997: 225–229).

Kognitivni slovnici očita predvsem to, da ni vzpostavila (niti se ne trudi vzpostaviti) dialoga z jezikoslovno tradicijo; ker ni nekega skupnega metajezika, ki bi omogočil nemoteno znanstveno komunikacijo, bralec tovrstnih razprav pravzaprav nikoli ne more biti dokončno prepričan, ali res ve, kaj je avtor v resnici hotel povedati: »/K/o berem kognitivistične analize, ki menda vodijo do neke teorije, se pogostokrat zalotim, da jih ne razumem« (Bobrowski 1997: 227).

Avtor recenzije se ob branju sprašuje, ali kognitivizem v resnici nasprotuje klasičnemu (aristotelovskemu) gledanju na kategorizacijo in t. i. Aristotelovi spoznavni teoriji, kot v svoji knjigi poudarja Tabakowska. Bobrowski konfrontira kognitivno in aristotelovsko tradicijo in ugotavlja, da

če kognitivisti ne bi tako slepo sledili prototipski teoriji E. Rosch in če bi se bolj poglobili v razglabljanja Aristotela, Tomaža Akvinskega in neoatomistov, torej v filozofski sistem, ki ga dogovorno imenujemo aristotelizem, potem ne bi oblikovali takšnih sodb /.../ (n. d.: 226),

pripadnika plemen, ki so vdiral v cesarstvo. V prenesenem pomenu 'neomikan, neizobražen človek; kdor tepta kulturne vrednote; surovež, divjak'« (Verbinc 1982: 84).

⁶⁸ Zglede gl.v op. 45.

kar strne v cinično misel, da »/m/orde pa sploh ni treba zanikati aristotelizma, da bi bili kognitivisti« (prav tam).

Bobrowskega moti tudi to, da se kognitivizem, prisegajoč edinole na empirijo, zavestno odpoveduje teoriji, saj o slovnici ne govori več kot o modelu oz. kot o izključno jezikovnem modelu (n. d.: 225). Ugotavlja, da to potrjuje njegovo tezo o postmodernističnih koreninah kognitivizma: za postmoderno znanost je značilno, da se »odpoveduje želji po popolni znanstveni urejenosti stvarnosti« (n. d.: 227) oz., z besedami B. Barana, da je »postscientistična, kritična in uporabna, /m/esto pojasnjevanja /pa/ je v njej prevzelo razumevanje« (po Bobrowski 1997: 227). Bobrowski meni, da so izhodišča, ki temeljijo zgolj na nekem subjektivnem občutku, za jezikoslovje škodljiva, saj peljejo v pretirano posploševanje in ne uspejo pojasniti bistva predmeta raziskovanja (prav tam).

Avtor se dalje sprašuje, »/a/li si ni mogoče predstavljati takšnega kognitivizma, ki bi ga bilo mogoče uspešno umestiti v okvir racionalistične tradicije« (n. d.: 228). Odgovarja pritrdilno: kognitivizem je za racionalista res uporabno orodje, če ga jemlje kot komentar k obstoječim klasifikacijskim opisom. Problem kognitivizma vidi Bobrowski v tem, da ni jasno zarisanih meja med taksonomskim opisom jezikovnih pojavov in kognitivnim komentarjem. Kognitivna slovnica potrebuje večjo mero eksplicitnosti, opozarja recenzent, in sicer bi morala izhajati iz slovnice, ki so pozitivno sprejete na nižjih stopnjah hierarhije, ki jo predlaga sam (n. d.: 228).

Na koncu izpostavi dve ključni tezi:

1. kognitivizem v svojih najslošnejših izhodiščih sploh ne prekinja z aristotelovsko tradicijo, 2. kognitivizmu ni treba zavračati generativističnih opisov – nasprotno: lahko jih učinkovito komentira in s tem poveča stopnjo njihove eksplicitnosti (n. d.: 228/229).

I. Bobrowski torej predvsem poudarja nujnost povezovanja kognitivnega pristopa s predhodnim (npr. strukturalističnim) jezikoslovjem. Uporabno orodje je le, če ne zanika obstoječe jezikoslovne tradicije ter jo kvečjemu nadgrajuje z novo interpretacijo.

2.4.2 Razprava A. Wierzbicke (1999: 27–48) se osredotoča na vlogo pojma prototipa v sodobnem pomenoslovju ter analizira nekatere posrečene ter zgrešene primere rabe tega pojma v jezikoslovni literaturi. Wierzbicka nasprotuje pretirani rabi pojma prototip, temelječi na prepričanju, da je to zveličavna in edina pot (1999: 27). Po njenem je to stališče posledica jezikoslovčeve »intelektualne lenobe in pomanjkanja

natančnosti« (n. d.: 46). Avtorica meni, da je ta pojem treba uporabljati z določeno kritično distanco in kvečjemu kot dopolnilo pomenski analizi ter da je predvsem uporaben v kombinaciji z definicijo pomena ali (slovarsko) razlago leksemov (n. d.: 39).

»Pojmi, leksikalizirani v naravnem jeziku, so v določenem smislu neostri, vendar to še ne pomeni, da morajo biti nejasne tudi njihove definicije,« opozarja Wierzbicka (n. d.: 46). Poudarja pomen povezave teoretično usmerjene /leksikalne/ semantike z njeno praktično vejo, leksikografijo, ki je dolgo životarila brez neke trdne teoretske opore, teoretična semantika pa se je nahajala v nekakšnem »empiričnem vakuumu« (n. d.: 48).

Obdobje sistematičnih leksikografskih raziskav se je začelo šele pred nedavnim /.../. Uspeh le-teh je odvisen od tega, ali bo v okviru omenjene discipline uspelo sprejeti in razviti spoznanja psiholoških in filozofskih raziskav o vlogi prototipov v človeškem mišljenju. Pa ne le to. Po mojem bo to odvisno tudi od potrpežljivega določanja temeljne množice človeških pojmov – univerzalnih pomenskih invariant – iz katerih nastaja misel in zapleteni pojmi /.../ (n. d.: 48).

Jasno je, da kritika A. Wierzbicke namenjena predvsem nekritičnemu in enostranskemu povečevanju teorije prototipskosti. Teorija je koristna, če jo uporabljamo v zmernih količinah in kadar je ne poskušamo na silo stlačiti na vse pojave. Pojmi so morda res pogosto nejasni, jezikovne pomene (in torej tudi slovarske definicije) pa je vedno mogoče jasno določiti.

2.4.3 Ni mogoče prezreti, da pravzaprav oba avtorja svarita pred slepim, nekritičnim posploševanjem načel kognitivnega jezikoslovja, čeprav vsak z nekoliko drugačnimi poudarki in iz različnih izhodišč. Skupna jima je tudi ugotovitev, da je kognitivno jezikoslovje z nekoliko distance koristno dopolnilo in obogatitev starih teoretičnih izhodišč v jezikoslovju.

Kognitivizem očitno sploh ni tako revolucionaren (v pozitivnem smislu), kot se zdi na prvi pogled oz. kot ga prikazujejo kognitivisti. Kljub temu pa v jezikoslovje prinaša določene prvine, ki – če so rabljene zmerno in utemeljeno – lahko odprejo možnosti za nov pogled na jezik.

Zdi se, da je bil na tak način, torej z veliko mero previdnosti in skepse, kognitivizem sprejet na Slovenskem. Prikazu stanja kognitivnega jezikoslovja v našem prostoru je namenjen naslednji razdelek.

2.5 Kognitivni pristop na Slovenskem

Zanima nas, v kolikšni meri se je kognitivni pristop uveljavil na Slovenskem. Pozorni bomo predvsem na objavljene razprave oz. potekajoče raziskovalne projekte, ki (eksplicitno) črpajo iz omenjene metodologije. Vsekakor pa je treba omeniti tudi knjigo A. Vidovič Muha *Slovensko leksikalno pomenoslovje* (2000), ki že sprejema nekatere poglede kognitivnega jezikoslovja ter s tem kaže odprtost za nove tokove v pomenoslovju.⁶⁹

2.5.1 Iskanje po COBISS-u ter Informacijskem sistemu o raziskovalni dejavnosti Slovenije (SICRIS) je v zvezi z raziskovalci in projekti pokazalo na dve središči, kjer potekajo raziskave v znamenju kognitivnega jezikoslovja,⁷⁰ in sicer Filozofsko fakulteto Univerze v Ljubljani (E. Kržišnik) ter Pedagoški inštitut (O. Kunst Gnamuš). Prvo ima kot univerzitetna ustanova raziskovalno-izobraževalni značaj in se usmerja v preučevanje metaforike (torej posega na področje leksikalne semantike), v žarišču raziskovalne dejavnosti na Pedagoškem inštitutu pa je predvsem kognitivna slovnica oz. kognitivni pristop k jeziku nasploh. Tudi za slovenski prostor lahko rečemo, da sta že takoj na začetku odsev našli obe smeri kognitivnega jezikoslovja: tako Lakoffovo ukvarjanje z vprašanji kognitivnega pomenoslovja in preučevanje kognitivne gramatike, ki se ji posvečata Langacker in Fauconnier (prim. Kalisz, Kubiński 1998: 8).

2.5.1.1 Na Oddelku za slovanske jezike in književnosti metodologijo kognitivnega jezikoslovja najbolj dosledno in v največji meri uporablja **Erika Kržišnik**,⁷¹ v središču njene raziskovalne pozornosti pa je, kot rečeno, predvsem metafora.⁷²

V zborniku Seminar slovenskega jezika, literature in kulture (dalje SSJLK) sta z M. Smolić objavili razpravo z naslovom Metafore, v katerih živimo tukaj in zdaj

⁶⁹ Knjiga je kot temeljno delo slovenske leksikologije obenem seveda tudi del teoretične podlage, iz katere črпам v tretjem poglavju (predvsem v smislu prevzemanja temeljnih spoznanj, pa tudi kontrastivne postavitev nasproti metodologiji, ki jo poskušam aplicirati na slovenskem gradivu, povezanem z vidom in tipom). Seveda bom na vzporednice in razhajanja med pristopom A. Vidovič Muhe in kognitivnim pristopom v nadaljevanju sproti opozarjala.

⁷⁰ V okviru SICRIS-a je seveda mogoče pod iskalnim pogojem *kognitivn** najti tudi raziskovalne projekte drugih znanstvenih panog (npr. psihologije, filozofije, sociologije, računalništva, antropologije, nevrologije).

⁷¹ V okviru slavistike lahko vpliv kognitivnega jezikoslovja predpostavljamo še najmanj pri S. Kranjc v njenem raziskovanju razvoja govora predšolskih otrok (npr. 1999), morda pa tudi R. Cazinkiču, ki v razpravi, objavljeni v *Slavistični reviji* (2001) sicer nakazuje uporabo kognitivne metodologije, a tega ne uresničuje (vsaj ne opazno).

⁷² Naj omenimo, da je že v svojem doktorskem delu nakazala problematiko konceptualne metafore (Kržišnik 1994: 187), vpliv kognitivnega pristopa k jeziku pa je npr. čutiti tudi v nekaterih drugih razpravah, npr. v 1994a idr.

(Kržišnik, Smolić 1999: 61–80). V njej so predstavljena temeljna načela kognitivne semantike, seveda zlasti v zvezi s pojmovanjem metafore.

Avtorici sta z uporabo kognitivnega pristopa nadaljevali tudi naslednje leto, kjer sta v zborniku SSJLK – prav tako na podlagi analize jezikovnega gradiva po korpusu slovenskega jezika FIDA – prikazali, kako je v slovenščini konceptualiziran čas (2000: 7–19).

Seveda ne smemo prezreti dogajanja na izbirnem diplomskem seminarju⁷³ za sloveniste, v katerem so pod mentorstvom E. Kržišnik že nastali številni referati in tudi diplomske naloge,⁷⁴ ki se obravnavanih jezikovnih problemov lotevajo s kognitivnega vidika.

2.5.1.2 Ko govorimo o dejavnem sprejemanju novega pogleda na jezikoslovje pri nas, moramo obvezno omeniti **Olgo Kunst Gnamuš**, raziskovalko na Centru za diskurzivne študije pri Pedagoškem inštitutu v Ljubljani. Pod njenim vodstvom je od 1. 1. 1997 do 31. 12. 1999 potekal projekt z naslovom Kognitivni pristopi k opisu in učenju jezika, katerega cilj je bilo raziskovanje slovnične zgradbe slovenskega jezika »iz zornega kota kognitivnega in pomensko-funkcijskega jezikoslovja« s poudarkom na raznovrstnih jeziko(slo)vnih vprašanjih in zlasti z vidika uporabnosti spoznanj kognitivnega jezikoslovja v vzgoji in izobraževanju (<http://sicris.izum.si>).

Od 1. 7. 1998 je Kunst Gnamuševa na čelu raziskovalnega projekta Jezik in spoznavanje (v sodelovanju z **Ireno Kovačič**⁷⁵ z Oddelka za prevajalstvo na Filozofski

⁷³ Na uveljavljanje novega pristopa v slovenskem jezikoslovju je v času svojega enoletnega študijskega staža na ljubljanski filozofski fakulteti (1998/99) s predstavitvijo temeljnih načel kognitivnega jezikoslovja in sodelovanjem na seminarju pomembno vplivala A. Będkowska Kopczyk. Podrobnejši oris njenega dela v poglavju 2.5.1.3.

⁷⁴ Že v letu 1998/99 je nastala seminarska naloga o izražanju jeze v slovenščini – napisali sta jo M. Jemec in B. Pajić, objavljena pa je v *Jeziku in slovstvu* (Jemec 1998/99: 229–236). M. Jemec je leto kasneje objavila tudi poročilo z dubrovniške konference z naslovom o novih teoretičnih pogledih na skladnjo in semantiko v kognitivni znanosti, ki prinaša povzetke predavanj in krajšo strokovno predstavitev posameznih predavateljev, v njem pa ponudi tudi predloge za novo terminologijo (Jemec 2000/01: 164–172). Iz seminarske naloge se je razvila diplomska naloga z naslovom Izražanje negativnih čustev v slovenskem jeziku (Jemec 2001).

N. Drinovec (2001) je v svojem diplomskem delu obravnavala usmeritveno metaforo gor – dol in njeno jezikovno uresničitev v časopisu *Delo*.

Omenimo lahko še diplomski nalogi N. Domadenik (2000), ki v svojem diplomskem delu analizira nekatere somatske frazeme v slovenskem in ruskem jeziku, ter K. Ručigaj (1999), ki primerja slovenske in nizozemske somatske frazeme, ki že nakazujeta smer k prenovljenemu pogledu na jezik.

⁷⁵ I. Kovačič je (z D. Zabukovec) soavtorica prevoda *Collins Cobuild Student's Dictionary*, ki je izšel kot *Angleško-slovenski slovar Bridge* (Ljubljana: DZS, 2000). O konceptu slovarja, ki temelji na gradivu,

fakulteti), katerega namen je razisk(ov)ati slovenski jezik »v pojmovnem okviru kognitivne lingvistike in teorije uma« (<http://sicris.izum.si>). Projekt je zelo široko zasnovan – v njegovem opisu so med raziskovalnimi cilji navedeni npr. pojem subjektivizacije ter pojmovanje prostora in časa; razmerje del – celota; metafora; kategorizacija in druge spoznavne dejavnosti človeka, jezikovna in kognitivna konstrukcija /tj. podoba/ sveta; prvine kognitivne slovnice itn. Med drugim je zastavljeni namen projekta tudi preskusiti temeljne pojme generativnega jezikoslovja na gradivu slovenskega jezika in v kognitivnih procesih, vanj pa je vključena tudi slovnica soglasja in argumentacije⁷⁶ (prav tam). Kot poroča O. Kunst Gnamuš, obstaja neobjavljeno raziskovalno gradivo za »knjigo z delovnim naslovom Prispevki h kognitivni lingvistiki slovenskega jezika«, ki je nastalo kot rezultat raziskav v okviru omenjenega projekta (2001: 245).⁷⁷

2.5.2 O spoznavnih vidikih denotativnega pomena v knjigi *Slovensko leksikalno pomenoslovje: Govorica slovarja* razmišlja tudi **Ada Vidovič Muha** (2000: 47–51). V omenjenem poglavju prizna, da je bila »/a/ktualnost evropskega strukturalizma v slovarskem pomenoslovju /.../ v zadnjih letih potisnjena iz središčnega pomenoslovnega interesa« (n. d.: 47), v isti sapi pa ugotavlja, da

prav spoznanja kognitivne (slovarsko)pomenoslovne teorije /.../ v veliki meri utrjujejo veljavnost spoznanj strukturalnega slovarskega pomenoslovja: večajo stopnjo njegove objektivnosti in ga tako približujejo življenjski realnosti določene jezikovne skupnosti, ali drugače – metajezik strukturalnega (slovarskega) pomenoslovja v veliki meri posreduje humboldtovsko »videnje sveta«, lastno jeziku posamezne (jezikovne) skupnosti. (Prav tam.)

Kognitivno in strukturalno pomenoslovje se po avtoričinem mnenju dopolnjujeta, saj do enakih rezultatov – oba predstavljata »prekrivn/o/ verbalizacij/o/ sveta, kot ga na predstavnici ravni strukturira ali kategorizira naša zavest« (Vidovič Muha 2000: 48) – prihajata po različnih metodoloških poteh.

zbranim v nacionalnem jezikovnem korpusu (The Bank of English) več npr. v Vidovič Muha 1999: 7–26, 2000: 83–97.

⁷⁶ To je povezano s pragmatiko, ki tudi zdaj ni izginilo iz vidnega polja O. Kunst Gnamuš.

⁷⁷ O. Kunst Gnamuš je v zadnjih letih v zvezi z raziskovalnimi projekti, ki potekajo pod njenim vodstvom, objavljala predvsem polemične članke. Med drugim je spregovorila o nujnosti uveljavljanja kognitivnega pristopa v vzgoji in izobraževanju – gre za kritiko zasnove (osnovno- in srednješolskega) pouka slovenskega jezika in književnosti ter študijskega programa slovenistike na FF, pri katerih se zanemarija kognitivni pristop k jeziku v smislu zavesti o recipročni povezanosti jezika in uma (1999: 206–210). Nekoliko obširnejši je tudi njen kritični članek o (slabem) položaju znanstvenoraziskovalne dejavnosti, do katerega je prišlo ob spremembi projektne sistema raziskovanja na programskega, ki je popolnoma onemogočil izvajanje programa Jezik in spoznavanje, na čelu katerega je Gnamuševa (2001). Prim. op. 7.

Avtorica (podobno kot Kržišnik, Smolić 1999) ocenjuje, da kognitivni pristop na Slovenskem pač ni nič pretresljivo novega, saj že od Levstika naprej v jezikoslovju živi spoznanje o različnem uzaveščanju iste predmetnosti v različnih jezikih, s tem posredno tudi o njenem različnem opomenjanju in seveda tudi različni verbalizaciji pomena v slovenščini (n. d.: 48).

Nadaljuje s kratko predstavitevijo nekaterih stališč kognitivnega pomenoslovja – podrobneje predstavi model nujnih in zadostnih pogojev in t. i. prototipsko semantiko.

2.5.3 Vezi med slovenskim in poljskim jezikoslovjem. Omenila sem že sodelovanje med E. Kržišnik in A. Będkowsko Kopczyk,⁷⁸ ki prispevalo k premikom v pogledu na jezik. Będkowska Kopczyk na Poljskem nadaljuje s pisanjem kognitivnih razprav, med drugim tudi primerjalnih o skupnih točkah in razhajanjih med slovensko in poljsko jezikovno podobo sveta.⁷⁹

Verjetno se je tu na mestu vprašati o razlogih za povezovanje jezikoslovja ljubljanske slavistike s poljsko smerjo kognitivizma.⁸⁰ Kot sem nakazala že v uvodu, je zelo pomemben dejavnik stanje kognitivnega jezikoslovja na Poljskem. To se je tam udomačilo že konec osemdesetih,⁸¹ njegov pomen pa je skozi devetdeseta leta neustavljivo rasel in jezikoslovci na Poljskem danes samo še poudarjajo nujnost preureditve nazora o jeziku (prim. Kalisz, Kubiński 1998: 8).⁸² Nič manj ni

⁷⁸ Będkowska Kopczyk je tudi avtorica prvih razprav, v katerih je uporabljena kognitivna metodologija, pri nas. Njen članek o pojmu doma v slovenščini je bil v *Slavi* objavljen že leta 1994/95 (Będkowska 1994/95: 85–93). Prav tako v *Slavi* sta izšli še dve njeni krajši razpravi, in sicer o konceptualizaciji doma v slovenščini in poljščini (1996/97: 58–64) ter o podobi žene v slovenskih, bolgarskih in poljskih pregovorih (1996/97: 151–154).

⁷⁹ Poleg primerjalno zasnovanih razprav o konceptu doma in žene, omenjenih v prejšnji opombi, moramo omeniti še nekatere druge njene prispevke, v katerih se posveča slovenščini v primerjavi z nekaterimi drugimi slovanskimi jeziki, npr. o vratih in pragu doma v poljski in slovenski frazeologiji ter pregovorih (Będkowska 1999: 237–242) ter o rastlinski metaforiki v slovenščini in njenih konceptualnih temeljih v primerjavi s poljsko metaforiko (Będkowska Kopczyk 2001: 149–158).

⁸⁰ Opozoriti je treba, da o *povezovanju* lahko govorimo le v zelo ohlapnem pomenu besede. Iz poljskega prostora so prišle spodbude, ki so sprožile premike pri preurejanju nazora na jezik. Naši jezikoslovci, sodeč po navajani literaturi, namreč svoje raziskave dejansko opirajo predvsem na ameriški kognitivizem, ki ga dopolnjujejo (z dosegljivo) hrvaško različico kognitivne misli, ki se je oblikovala okoli jezikoslovne revije *Sol*, upoštevana je zlasti M. Žic Fuchs (prim. razdelek Literatura oz. Navedena literatura pri Kržišnik, Smolić 1999: 79–80, isti 2000: 19). Moja izrazitejša naslonitev na poljsko jezikoslovno literaturo je, kot sem že omenila v poglavju 1.4, posledica tega, da sem se s to jezikoslovno smerjo pogloblje spoznala prav v času svojega študijskega bivanja na Poljskem, kjer sem imela dostop do razprav domačih avtorjev.

⁸¹ Že leta 1988 je bilo v poljščino prevedeno temeljno delo G. Lakoffa in M. Johnsona o metaforah (*Metaphors we live by* (1980), poljsko *Metafory w naszym życiu*).

⁸² Na Slovenskem lahko govorimo prej o nasprotnem: kljub temu da se je strukturalna jezikoslovna misel skozi slaba štiri desetletja svojega obstoja že precej omehčala v smislu sprejemanja nekaterih

zanemarljivo dejstvo, da se v zadnjih letih na Poljskem razvijajo močna slovenistična jedra (predvsem v Sosnowcu in Varšavi, lektorata slovenščine pa obstajata še v Krakovu in Lodžu),⁸³ izmenjave študentov ter gostovanja tujih predavateljev pa pospešujejo izmenjavo znanj in prepletanje dveh znanstvenih svetov.

Zaradi spodbud, ki so v slovensko jezikoslovje prihajale iz poljskega prostora, in vpliva, ki jo je ta imel na pričujočo nalogo,⁸⁴ naj na kratko prikažem, katera so najpomembnejša poljska središča, ki razvijajo kognitivni pogled na jezik. V grobem bomo pokazali tudi nekaj najizrazitejših točk, v katerih se poljska različica kognitivizma razhaja z ameriško.⁸⁵

2.5.3.1 R. Kalisz in W. Kubiński v preglednem članku podrobno prikazujeta razvoj kognitivne misli na Poljskem v primerjavi z njenimi ameriškimi začetki; morda pri tem nekoliko preveč izpostavljata Gdansk, od koder izhajata (1998: 24–27). V našem poskusu predstavitve kognitivnega jezikoslovja na Poljskem se bomo omejili na prostorski prikaz stanja (s sinhronega vidika). Na Poljskem obstajajo različne »šole«, ki razvijajo vsaka nekoliko drugačno različico kognitivnega jezikoslovja, seveda tudi v smislu dvojnosti pomenoslovje vs. slovnica.

V **Lublinu** se z izdajanjem slovarja ljudskih simbolov in stereotipov (*Słownik symboli i stereotypów ludowych*; 1. del s podnaslovom *Kosmos* je izšel 1997) približujejo etnolingvistiki. Vodja projekta in osnovelec lublinske šole kognitivnega jezikoslovja je Jerzy Bartmiński, ki s svojimi sodelavci na pojem profiliranja gleda nekoliko drugače kot R. W. Langacker (gl. R. Grzegorzczkova 1998; povzetek te razprave gl. v poglavju 3.3.3). V Lublinu je bila v okviru Inštituta za poljski jezik in

novosti, je v našem prostoru še vedno močno prisotna. Že v uvodnem, prvem poglavju opozarjam, da je pri kognitivnem pogledu potreben precejšnji (kvalitativni) preskok v razmišljanju o jeziku. Pri nas do tega preskoka prihaja precej počasi.

⁸³ Podatke o delovanju lektoratov slovenskega jezika na Poljskem povzemam iz poročil lektorjev, objavljenih v zborniku Centra za slovenščino kot drugi ali tuji jezik (dalje CSDTJ) iz leta 1999. Najdaljšo tradicijo ima po besedah A. Križa lektorat slovenskega jezika v Krakovu, a tam slovenščine še vedno ni mogoče študirati kot samostojnega predmeta (CSDTJ 1999: 75–78). J. Šuler Galos poroča, da so v Varšavi začetki slovenistike sicer povezani z jugoslavistiko (A – srbohrvaščina, B – slovenščina in makedonščina), od leta 1993 pa je možen študij slovenskega jezika in književnosti kot samostojnega diplomskega predmeta (n. d.: 143–144). M. Tirgušek ugotavlja, da slavistika na Šlezijski univerzi obstaja od 1974, leta 1990 je bil po zaslugi E. Tokarza ustanovljen Inštitut za slovanske jezike, od 1991/92 pa je v Sosnowcu mogoč samostojen petletni študij na slovenističnem oddelku (n. d.: 115–117). Najmlajši je lektorat slovenščine v Lodžu, ki je bil ustanovljen leta 1997, kot piše A. Križ (n. d.: 79–80).

⁸⁴ Tudi ta naloga je rezultat stika z novimi tokovi v poljskem jezikoslovju in je nastajala tudi v sodelovanju z A. Będkowsko Kopczyk. Prim. poglavje 1.4 in op. 5.

književnost na Univerzi Marie Curie-Skłodowske že organizirana vrsta jezikoslovnih konferenc pod naslovom Jezik in kultura (*Język a kultura*), na temelju katerih izhaja istoimenski zbornik, t. i. rdeča serija. »Belo serijo« Jezika in kulture namreč izdaja **vroclavska** polonistika z Anno Dąbrowsko na čelu (v letu 2001 je tam potekala konferenca na temo Prostor v jeziku in kulturi).⁸⁶

Pomembno je delo anglistke Elżbiete Tabakowske z Jagelonske univerze v **Krakovu**, ki povezuje teorijo kognitivnega jezikoslovja in teorijo prevajanja (Kalisz, Kubiński 1998: 25). Tabakowska je nadaljevalka langackerjevske smeri kognitivnega jezikoslovja⁸⁷ in avtorica priročnika *Gramatyka i obrazowanie: Wstęp w językoznawstwo kognitywne*.

Iz Langackerjeve vizije kognitivne slovnice izhaja tudi Barbara Lewandowska Tomaszczyk iz **Lodža**. Kljub temu pa – po mnenju Będkowske Kopczyk – Tabakowska in Lewandowska Tomaszczyk tudi sprejemata novosti, ki se pojavljajo v metodologiji kognitivne slovnice ter jih uporabljata pri svojih raziskavah.

V **Gdansk**u je zelo pomembno vlogo odigral Tomasz P. Krzeszowski, prevajalec Lakoffovega in Johnsonovega dela *Metaphors we live by* v poljščino. Njegovi učenci zdaj delujejo na Šlezijski, Lodški ter Gdansk uniiverzi, zato po mnenju Kalisza in Kubińskiego v zvezi z njim obstaja pojem gdanske šole kognitivnega jezikoslovja (n. d.: 25).

V središču pozornosti Katarzynie Waszakowe, Renate Grzegorzczkowie in Magdalene Danielewiczowe, ki delujejo na **varšavski** polonistiki, so slovnična vprašanja v luči kognitivne teorije (to je razvidno tudi iz poročila o zborniku *Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi* iz 1997 – gl. Šlédrová 1998: 106–108).

Ne smemo pozabiti na Šlezijsko univerzo v **Katovicah**, iz katere je, kot smo že omenili, prišel najbolj neposreden vpliv na slovenski prostor, in sicer z Agnieszko Będkowsko Kopczyk, ki je deluje na tamkajšnji slavistiki. Iwona Nowakowska Kempna preučuje, kako so konceptualizirani čustva v poljščini.

2.5.3.2 Že za ameriško kognitivno jezikoslovje bi težko rekli, da je homogeno. Izstopata dve smeri: kognitivna semantika in kognitivna gramatika. »Čeprav se

⁸⁵ Razen na navedeno literaturo se v veliki meri opiram na podatke, ki sem jih dobila od A. Będkowske Kopczyk.

⁸⁶ Podatek o konferencah mi je posredovala A. Będkowska Kopczyk.

Lakoffovo kognitivno jezikoslovje razlikuje od Langackerjeve ali Fauconnierjeve različice jezikoslovja, je mogoče pri teh dveh in drugih jezikoslovcih, ki se sami označujejo za kognitiviste, opaziti veliko skupnih izhodišč in pogledov na jezik ter na spoznavanje sploh« (Kalisz, Kubiński 1998: 8).

Seveda tudi v poljskem prostoru obstaja veliko odtenkov kognitivizma, toda vsi imajo skupna izhodišča – naštejmo samo imena (tujih) avtorjev, ki so pomembno zaznamovala poljsko različico kognitivizma: Langacker (kognitivna slovnica), Lakoff (kognitivno pomenoslovje), Taylor (teorija prototipskosti), Fauconnier (miselni prostori), Johnson (filozofija jezika), Turner (literarna teorija), Jaeger (fonetika).⁸⁷

2.5.4 Sklep. Glede na število razprav, ki metodološko izhajajo iz kognitivnega pristopa, lahko opazimo, da je kognitivizem v slovenskem jezikoslovju našel dokaj mlačen odziv – če izvzamemo delo E. Kržišnik in O. Kunst Gnamuš. Zakaj?

Prvi razlog je vsebinske narave. Že E. Kržišnik, M. Smolič (1999: 63–64) in A. Vidovič Muha (2000: 48) ugotavljajo, da prelom zaradi tradicije pozitivnega jezikoslovnega védenja (o različni kategorizaciji iste predmetnosti v različnih jezikih in s tem posredno različnih jezikovnih izrazih za isto predmetnost) – v mislih imam Levstikovo pisanje o tvorjenkah v Napakah – ni bil tako velik.

Prav tako ni zanemarljivega pomena dejstvo, da se je slovenski strukturalizem od samih začetkov napajal predvsem v zmerni praški funkcijski šoli, ki ni doživljala velikih pretresov niti ni zahajala v kakšne skrajnosti, tako kot se je to dogajalo ameriškim strukturalistom.

Poleg tega je slovenske jezikoslovce vodila določena mera kritičnosti (in skeptičnosti?) v sprejemanju novih teorij. Vsekakor pa je spodbudno dejstvo, da jim je uspelo kognitivizem cepiti na obstoječo jezikoslovno tradicijo in jo tako obogatiti z novim pogledom na jezik. Kljub temu pa je treba reči, da je kritika O. Kunst Gnamuš, da se spoznanja kognitivnega jezikoslovja vse premalo upoštevajo tako pri pouku kot pri samem študiju slovenskega jezika, žal še vedno precej aktualna.

⁸⁷ Informatorica A. Będkowska Kopczyk.

⁸⁸ Informatorica A. Będkowska Kopczyk.

3 PODOBA VIDA IN TIPA V SLOVENSKEM JEZIKU

3.1 O zaznavanju

Kot je znano, je zaznavanje kot del procesa, s katerim spoznavamo svet okoli sebe, značilen za vse ljudi (pa tudi za živali). Človek je »ujet« v telo in stvarnost dojema »iz« njega in glede na njegove fiziološke omejitve. To je skupno vsem pripadnikom človeške rase. Toda univerzalnost telesne izkušnje še ne pomeni, da je izkušnja zaznavanja s čuti v vseh jezikih ubesedena enako. Pomemben vpliv na dojetje stvarnosti (in posledično na jezik) ima tudi družbeno oz. kulturno/civilizacijsko okolje.⁸⁹

To poglavje začenjam s krajšim premislekom o čutnem zaznavanju in njegovem pomenu pri procesu spoznavanja. Nato nameravam zaznavanje na kratko predstaviti s stališča znanosti, in sicer z biološkega oz. fiziološkega ter psihološkega vidika. V okviru tega bom nadalje pokazala, kakšna je pri spoznavnem procesu vloga vida in tipa.

3.1.1 Čutno zaznavanje je pomemben del spoznavnega procesa.⁹⁰ Omogoča nam stik s svetom, ki nas obdaja. Zunanji svet, ki v nas vstopa v obliki dražljajev prek čutil, tako na nek način »ponotranjamo«, tj. ga »v glavi« dejansko sami oblikujemo

⁸⁹ Zanimiv primer medjezikovnih razlik najdemo pri J. R. Taylorju. Ta opisuje razhajanja med angleščino in južnoafriškimi jeziki sotho, ki izhajajo iz določene (od naše različne) telesne in mentalne izkušnje. V angleščini /in tudi v slovenščini/ je vrsto čustvenih in duševnih stanj, kot so npr. nestrpnost, jeza in poželenje, mogoče razumeti v povezavi z vročino /prim. slov. *X-u postane vroče, ohraniti hladno kri, razžarjati poželenje, strast; goreti od nestrpnosti* itd./ Te metafore po avtorjevem mnenju izkustveno temeljijo v fizioloških spremembah, kot sta dvig telesne temperature in povečan srčni utrip, ki spremljata stanje razvnetosti. Govorci jezikov sotho pa vročino povezujejo z drugačnimi stanji kot angleško /ali slovensko/ govoreči, in sicer z nenormalnim ali neprijetnim telesnim ali duševnim stanjem – izgubo ljubljene osebe, duševno bolečino, boleznimi (vsemi, ne le vročino), veliko utrujenostjo, norostjo, menstruacijo, nosečnostjo, rojstvom, pa /kot tudi v angleščini oz. slovenščini/ z razdraženostjo, nestrpnostjo in jezo. Osebe, ki se nahajajo v takšnem stanju, morajo ohladiti kri in se zadrževati stran od družine in živine, da jih s to vročino ne bi okužile. Izkušveni temelj metafore je nedvomno fizično okolje, v katerem živijo govorci sotha – vroča, izsušena planota, kjer je poglavitna skrb iskanje vode. Zato Taylor domneva, da govorci tega jezika vročino metonimično povezujejo z negativno vrednotenimi stanji (VROČE JE SLABO), hladnost pa s pozitivnimi (HLADNO JE DOBRO) (1995: 140–141).

⁹⁰ Prim. poglavje 2.3.

(konceptualiziramo, se pravi, ustvarjamo pojme/koncepte oz. predstave) in urejamo (kategoriziramo – razporejamo pojme v kategorije).⁹¹

Kognitivna znanost poudarja (pravzaprav povzema, kar so ugotovili že filozofi⁹²), da ni mogoče postaviti enačaja med »resnično« stvarnostjo, kot obstaja zunaj nas, in

⁹¹ Kognitivisti opozarjajo, da je kategorizacija stvarnosti bolj zadeva »izumljanja« kot pa »odkrivanja« (Nowakowska Kempna 1995: 69). Ta ugotovitev po eni strani kaže, da je sposobnost kategorizacije imanentna človekova lastnost, v drugem delu pa napeljuje na domnevo, da je stvarnost, ki nas obdaja, že *sui generis* na nek način urejena. Tu je verjetno treba (s filozofskega vidika) opozoriti, da nam je objektivna vednost o stvarnosti nedosegljiva, ker vse dojemamo skozi svoje čutne zaznave (v filozofiji t. i. subjektivistično gledanje). Govoriti je torej mogoče o urejenosti naših *predstav* o stvarnosti in ne pa o urejenosti stvarnosti same.

V raziskavah psihologinje E. Rosch se je potrdila njena domneva, da sveta ne pojmuje kot nekakšnega poljubnega, nerazčlenjenega kontinuuma, temveč na podlagi zazna(va)nega oblikujemo kategorije, in sicer se večina kategorij oblikuje okoli določenih središč, ki postanejo spoznavni prototipi za celotno kategorijo (povzeto po Žic Fuchs 1990: 98/99) (seveda pa obstajajo tudi t. i. klasične, aristotelovske kategorije, ki so organizirane drugače kot prototipske – prim. poglavje 3.2.1.2.4).

Strukturalisti, nasprotno, trdijo, da je naša predstava stvarnosti nediferencirana, nečlenjena gmota. F. de Saussure tako pravi, da »/č/e misel vzamemo samo zase, je kot nekakšna meglenica, nebuloza, kjer ni nič nujno razmejeno. Tu ni nikakršnih preetabliranih idej in nič ni razločno, preden se ne prikaže jezik« (1997: 126). Jezik po njegovem rabi za posrednika med mislijo (idejo) in glasom (n. d.: 127). Ta Saussurjeva »amorfna in nerazločna gmota« (n. d.: 126) se npr. pri L. Hjelmslevu (povzemam po Černý 1996: 165–178) imenuje *purport* – šele določena *forma* lahko iz tega nečlenjenega kontinuuma izreže določen del le-tega, tj. *substanco*, ki je že zamejena. Ta splošna Hjelmslevova določitev je uporabna tako v zvezi z vsebino kot tudi z izrazom jezikovnega znaka. Purport vsebine je tako vsota vseh predmetov in pojavov okrog nas /oz. predstava le-teh/* in je isti za vse jezike ter na noben način ni povezan s posameznim jezikovnim znakom. Šele določena od purporta neodvisna *forma vsebine* iz njega izreže določen del, ki ga imenujemo *substancia vsebine*. Forma in substancia vsebine se že tičeta konkretnega jezika in skupaj tvorita eno od dveh plati jezikovnega znaka, tj. vsebino. Ta zapleteni Hjelmslevov koncept je – povzemam po Černý 1996 – mogoče ponazoriti z mrežo, katere senca pada na določeno površino. Nečlenjena površina predstavlja purport, mreža forma, senca mreže na površini pa zamejuje določeno substanco. Primer za to je barvni spekter, ki je dejansko nečlenjen kontinuum, ki ni povezan s posameznimi jeziki. Vsak jezik uporablja specifične »mreže«, ki mečejo na spekter različno število in različno velike sence, ki zamejujejo posamezne substance – konkretne barve v danem jeziku. Podobno Hjelmslev razmišlja tudi o izrazni strani jezikovnega znaka: purport izraza je vsota vseh zvokov, ki jih lahko človeški govorni organi artikulirajo; šele določena forma izraza iz purporta izreže substanco izraza, tj. konkretne, za določen jezik specifične glasove. (Po Černý 1996: 173–174.) Obema, Saussurju in Hjelmslevu, je torej skupno gledanje, da stvarnost (točneje: predstava stvarnosti) razčlenjuje šele jezik.

* Ko pojasnjuje teoretična izhodišča obeh jezikoslovcev, Černý tako v poglavju o Saussurju (n. d.: 127–145) kot v tistem o Hjelmslevu (n. d.: 165–176) oz. o njuni obravnavi vprašanja v zvezi z diferenciranostjo stvarnosti – po mojem nenatančno – govori o stvarnosti, čeravno Saussurju in Hjelmslevu v bistvu ne gre za stvarnost samo (kot neko objektivno danost), ampak za vprašanje pojmovanja (tj. *predstave*) stvarnosti. Prim. op. 80. – O naravi stvarnosti in vlogi čutnega zaznavanja se sprašuje zlasti filozofija. Prim. op. 48.

⁹² Ti že od antike naprej razpravljajo o vrednosti čutnega zaznavanja za spoznanje (oz. za pridobitev védnosti). Platon je menil, da je stvarnost dvojna – ločil je *čutni svet* od *sveta idej* ter slednjega postavil pred in nad čutni svet. Njegov nauk o idejah je kritiziral Aristotel ter ga prevrnil na glavo: človek lahko oblikuje ideje šele na osnovi zaznavanja. Novi vek je v filozofijo prinesel po eni strani empirizem z neomajno vero v zanesljivost čutnih vtisov, po drugi pa racionalizem, ki je poudarjal, da je samo čisti razum vir zanesljivega spoznanja. Za nas so zanimiva predvsem razglabljanja empirika Johna Locka, ki se je v *Eseju o človeškem razumu* posvetil dvema vprašanjem: prvič, od kod ljudje jemljejo misli in pojme, ter drugič, kako se moremo zanesti na čutne vtise. Z vprašanjem, kaj moremo vedeti o svetu in kakšno vlogo igrajo pri tem čuti in razum, se je ukvarjal tudi Kant (Gaarder 1997, Raeper, Smith 1994).

predstavo, kakršno smo si ustvarili o njej sami. Dokaze za to najdemo v jeziku, ki je pravzaprav vedno odslikava miselnih shem. Kognitivno jezikoslovje se zato ne omejuje na opisovanje površinskih struktur jezika, ampak v izrazni podobi jezika išče globlje pomensko-pojmovne temelje jezika. O. Kunst Gnamuš opozarja, da kognitivni pristop v preučevanju jezika med drugim izpostavlja še nekaj: vzročno-posledična povezava med umom in jezikom poteka v obe smeri, torej ne le um jezik, temveč (tudi ali celo predvsem) jezik določa mišljenje posameznika. »Jezik kot prirojena naprava v človekovih možganih je najprej izvor energije in sile, ki poganja naša miselna in govorna dejanja, tako da oblikuje vzorce mišljenja /.../« (1999: 206).

Proces zaznavanja je sam po sebi univerzalen pojav in ga pri vseh ljudeh določajo enake fiziološke značilnosti. V enciklopedijah o delovanju človeškega telesa se lahko poučimo, da informacije o dražljajih, zaznanih s čutili, po živčnih kanalih potujejo v asociativna možganska središča, ki prihajajoča čutna sporočila »obdelajo«,⁹³ tj. ustvarjajo predstavo o stvarnosti ter jo nenehno dopolnjujejo z novimi informacijami (ČT: 31–39). Vendar to, kako svet dejansko dojemamo oz. dojamemo, ni odvisno zgolj od objektivnih danosti (sveta, kot objektivno obstaja in človekove biološke danosti, da svet zaznava), ampak tudi od posameznika (t. i. subjektivni dejavnik),⁹⁴ tj. njegove osebne (fizične in psihološke) ter kulturno-civilizacijske izkušnje.⁹⁵ Ta dva dejavnika kognitivisti razlagajo kot »filter« ali »prizmo«, skozi katera se preslikava stvarnost in nato dobiva ustrezen izraz v jeziku (Tokarski 1993: 336–337, Wierzbicka 1992a: 4).

⁹³ Seveda lahko zanemarimo t. i. spinalni refleks, tj. preprost odziv na dražljaj, pri katerem sodelujejo samo posamezni deli živčnega sistema (npr. ko se dotaknemo nečesa vročega, od senzibilnih živčnih končičev v koži potujejo impulzi samo do hrbtenjače in se vračajo po motoričnih nevronih roke ter aktivirajo mišice, ki jo odmaknejo). Način človekovega vedenja je za razliko od živali, pri katerih govorimo o refleksnem gibanju, praviloma nameren, naučen in nerefleksen (ČT: 31). – Prim. tudi op. 53.

⁹⁴ Sem lahko štejemo tudi t. i. utvare (npr. vidne, kot je fatamorgana) ali napake (npr. govorne) – to preučuje psihologija (ČT: 38).

⁹⁵ Edward T. Hall opozarja, da ljudje, ki pripadajo različnim kulturam, ne le govorijo različne jezike, ampak – kar je pomembnejše – živijo v različnih čutnih svetovih (1990: 2). Obstaja kulturno sito, ki nekatere čutne zaznave prepušča, druge pa izloča – tako se izkustvo, nastalo iz presejanih čutnih zaznav precej razlikuje od izkustva, ki je pesejano skozi drugo kulturno sito (prav tam). Klasični primer razhajanja med jeziki, ki je posledica različnega izročila – to zajema tudi kulturo, torej je širše od pojma »kultura« in ožje od pojma »civilizacija« – so seveda leksemi, ki se nanašajo na za slovensko okolje specifično stvarnost, npr. *kozolec* ali *potica* ali pa glagolski frazemi, npr. *imeti krompir*. Slednji je, kot razlaga A. Będkowska Kopczyk povzemajoč ugotovitve zgodovinarjev in raziskovalcev slovenske kulture, nastal zaradi specifičnih zgodovinskih okoliščin: leta 1740 je cesarica Marija Terezija z uvedbo krompirja končala hudo lakoto, ki je vladala v deželi zaradi slabe letine žita. Iz tega frazema se je razvil tudi pregovor *najbolj neumen kmet ima najdebelejši krompir* 'za srečo, uspeh niso vselej potrebne velike

Kaj je značilno za naše védenje o čutih?⁹⁶ Kako na človekovo videnje procesa zaznavanja (njegovo avtorefleksijo o tej dejavnosti) poleg določene telesne izkušnje vpliva tudi (kulturno pogojena) izkušnja določenega fizičnega in/ali družbenega okolja?

Znano je, da so čuti povezani z izkušnjo telesa. Zaznavanje je (med drugim)⁹⁷ omejeno z zmožnostmi in položajem zaznavnih organov: človek ima oči na sprednjem delu glave,⁹⁸ koža pa kot njegov največji organ pokriva celotno telo, njena bistvena sestavina pa so čutnice, po njej posejane različno gosto – največ jih je na dlaneh, zlasti na prstnih blazinicah, najredkejše pa so po hrbtu.⁹⁹ Na telo vpliva tudi težnost, zaradi katere razlikujemo orientacijo gor – dol (pokončen človek je zdrav, huda bolezen nas prisili, da ležemo; kdor umira, fizično teži dol – zato konceptualna metafora ZDRAVJE IN

umske sposobnosti' oz. semantična izpeljava *X je pa res krompirjevec* 'X ima res srečo' (Będkowska Kopczyk 2001: 153/154). – Razlika pride do izraza pri poskusu prevajanja teh izrazov.

⁹⁶ Pomena leksema po mnenju kognitivistov ne določa le (ožjejezikovno) slovarsko védenje, ampak tudi enciklopedično védenje, tj. mreža védenja o svetu, ki nam omogoča pravilno rabo in razumevanje pomena določenega leksema. To védenje je pri različnih jezikoslovcih različno poimenovano: Fillmore ločuje med *prizori* (*scene*) in *okviri* (*frames*), pri Lakoffu najdemo *idealizirane kognitivne modele* (*idealized cognitive models*), pri Wierzbicki *koncepte* (*concepts*), Langacker govori o *spoznavnih področjih* (*cognitive domains*), Žic Fuchs pa dosledno rabi sintagmo *védenje o svetu* (*znanje o svijetu*) (Žic Fuchs 1990: 96–104, 1991: 44–64, Langacker 1995: 18, Lakoff 1986, 1988). Več o tem v 3.3 in sl.

⁹⁷ A. Ihan v enem od esejev piše o presenetljivem znanstvenem odkritju, da med našim dejanjem, npr. premikom roke, in zavestno odločitvijo za dejanje obstaja časovni zamik, ki pa je nasproten od pričakovanega: do določenega dejanja, npr. premika roke, kot so pokazali poskusi, pride, še preden se zanj zavestno odločimo. Vendar zaznavne informacije o tem dejanju možgani zadržijo toliko časa, da se naša zavest na podlagi izvršenega dejanja odloči, da hoče opraviti točno takšno dejanje, kot je že bilo izvršeno. Šele ko pride do takšne zavestne odločitve, možgani spustijo informacijo o izvršenem dejanju v zavest. – Na podlagi tega lahko sklepamo, pravi Ihan, da je naša zavest pravzaprav razmeroma omejen in neodločujoč del naše psihe, katere naloga je sprejemati izvršena dejanja in oblikovati za njih logične razlage, ki se vsaj približno ujemajo z našo predstavo sveta in lastnega položaja v njem. Človek pa je veliko bolj zapletena celota, do katere zavest nima vstopa in je ne more razumeti. (Ihan 1997: 6–9.)

⁹⁸ Zato orientacija spredaj – zadaj tvori eno od temeljnih *shem podob* (*image schemas*), na podlagi katerih se oblikujejo konceptualne metafore, in sicer ne le prostorske, ampak tudi časovne (PRIHODNOST JE SPREDAJ, PRETEKLOST JE ZADAJ, SPREDAJ JE DOBRO, ZADAJ JE SLABO). O izkustvenem temelju metafore prim. Lakoff 1998: 314–315.

⁹⁹ Zanimivo je, da glede na fiziološki pomen, ki ga ima tipno zaznavanje, v SSKJ najdemo razmeroma malo besednih zvez oz. stavkov s sestavino *prst*, *dlan* ali *roka* v (ožjem) pomenu tipnega zaznavanja: *opeči si prste*, *mraz je X-u otrdil prste*; *X-u so prsti zamrli od mraza* (dimenzija temperature), *otipati s prsti / z roko*; *X je s prsti tipal po mizi*, *dokler ni utipal steklenice*; *zatiptati s prsti / z roko*; *X je s prsti zaznal*, *da se Y trese od strahu*; *slepi berejo s prsti* (dimenzija tipnega zaznavanja), *bolničarka je X- apičila v prst*; *X-u je pihala krvaveči prstek*; *trn X-u je zabodel (zadrl) v prst*; *X-ovi prsti so gluhi za bolečino*; *gluhost premrlih prstov* (dimenzija bolečine); *otiščani prsti* (dimenzija pritiska). Besedne zveze npr. s sestavino *prst* se ponavadi nanašajo predvsem na proizvajanje zvoka (*bobnati s prsti po mizi*; *brbati s prsti po ustih*; *brlitzgati na prste* itd.), število prstov (*brezprst*, *desetprsten*, *enoprsten*, *peteroprst*) oz. lastnosti, v tem tudi videz le-teh (*gibčni prsti*; *grabeči prsti*; *lakomni prsti*) ter z videzom povezani: *debela*, *kratkoprsta roka*; *krempeljasti prsti*; *kriv prst*; *tanki prsti*; *sloki prsti*; *dolgi prsti* – iz te besedne zveze se je razvil frazem *imeti dolge prste* 'krasti', pri katerem je bil prvotno v ospredju videz prstov (ne pa sposobnost tipanja, kot se morda zdi na prvi pogled), iz česar je prišlo do metonimije videz – dejavnost).

ŽIVLJENJE JE GOR, BOLEZEN IN SMRT JE DOL /Lakoff 1988: 37, prim. Taylor 1995: 139–141/.¹⁰⁰ Za človeka je značilna tudi izkušnja časa ter (dvo- in tridimenzionalnega) prostora (prim. Langacker 1991: 4). Sodobna znanost ugotavlja, da dejansko obstaja več razsežnosti, kot pa jih človek neposredno zaznava (prim. Omerzel 2001: 5).

Jasno je tudi, da je današnji svet – t. i. zahodna civilizacija s svojimi začetki v antiki – predvsem vizualno usmerjen, se pravi da v njem največji pomen pripisujemo vidu, druge čute pa zapostavljamo, čeprav so imeli za človeka nekoč pomembnejšo vlogo (npr. sluh v starodavnih kulturah) in so tudi z biološkega enako (ali celo bolj) pomembni kot vid (Omerzel 2001: 4).¹⁰¹ Zanimivo je, da evolucijsko najmlajši čuti omogočajo najbogatejše čutne vtise (vid npr. se je razvil najkasneje, v centralni živčni sistem pa posreduje daleč največ podatkov in je nasploh najbolj zapleten od vseh čutov /Hall 1990: 42, 65/).

Če hočemo razumeti človeka, moramo – kot meni Edward T. Hall – tako poznati naravo sistema čutil (tj. poznati biološke osnove zaznavanja), kot tudi vedeti, kako se informacije, ki jih človek sprejema prek čutil, preoblikujejo pod vplivom neke kulture (1990: 41). Hall razlikuje dve vrsti čutil (prav tam):

1. Receptorje na daljavo (*distance receptors*), s pomočjo katerih zaznavamo oddaljene predmete /in dogodke/, tj. oči, ušesa in nos.
2. Receptorje neposrednega stika (*immediate receptors*), s katerimi razpoznavamo svet, ki se nahaja v /naši/ neposredni bližini – tipni svet, se pravi dražljaje, ki jih sprejememo preko kože, sluznice in mišic.

Z vidom zaznavamo na daljavo,¹⁰² tip pa zahteva neposreden stik s predmetom zaznavanja. Hall opaža, da je koža pravzaprav organ, ki omogoča zaznavanje tako z neposrednim stikom, tj. z dotikom, kot tudi na daljavo (preko nje čutimo toploto, ki jo oddajajo telesa/predmeti v naši bližini) (n. d.: 42).

Najprej bomo osvetlili nekatere biološke osnove vidnega in tipnega zaznavanja, v poglavju 3.1.3 pa bomo obravnavana čuta poskusili prikazati predvsem z ozirom na kulturno (oz. širše civilizacijsko) prizmo, ki prav tako sooblikuje naše predstave o svetu.

¹⁰⁰ O orientacijski (usmeritveni) metafori GOR – DOL v slovenskem jeziku gl. Drinovec 2001.

¹⁰¹ To se posredno kaže tudi v pogostosti pojavitev besed, povezanih s posameznimi čuti, v jeziku. Za vid sem samo z iskalnim pogojem *vid* v SSKJ 1997 dobila 2623 zadetkov, iskanje s *tip* pa je dalo 32 zadetkov (od prvotnih 159 pred izločitvijo homonimov v zvezi s tip¹). Približno razmerje v pogostosti pojavljanja tovrstnih leksemov je torej 80 : 1!

¹⁰² Vid je – za razliko od sluha – učinkovit tudi pri večjih razdaljah; pri oddaljenosti 1,5 km je še vedno uporaben (Hall 1990: 42/43). Tudi hitrost in kvaliteta svetlobnih dražljajev sta dosti višji od zvočnih. Svetloba potuje 300 000 km/s, zvok pa pri sobni temperaturi le 331 m/s (n. d.: 43).

3.1.2 Vloga vida in tipa pri zaznavanju – fiziološki vidik

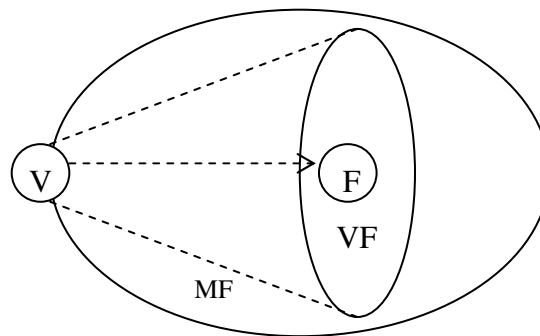
3.1.2.1 Vid je eden poglavitnih čutov, s katerimi spoznavamo svet okoli sebe.

Organ vida so oči. Ko svetlobni dražljaj pade na očesno mrežnico, kjer se nahajajo za svetlobo občutljive celice, t. i. paličice (za prepoznavanje svetlega in temnega) in čepki (za barve), v teh nastanejo živčni dražljaji, ki se po vidnem živcu prenesejo v možgane (v t. i. vidno skorjo na obeh poloblah, iz desnega očesa v levo in iz levega v desno poloblo), možgani pa dobljeno informacijo o moči in barvi svetlobe razvozljajo ter oblikujejo podobo predmeta. (ČT: 40.)

Mrežnica je sestavljena iz (najmanj) treh področij, ki omogočajo zaznavati z različno ostrino: najostrejša slika nastane v samem središču mrežnice, natančneje v središču rumene pege, kjer se nahaja največ čepkov – to vrsto vida rabimo, kadar od blizu podrobno opazujemo izredno drobne predmete, npr. pri vtikanju niti v šivankino uho (Hall 1990: 70). Okrog tega središča (a še vedno v okviru rumene pege) so čepki še zmeraj dokaj gosto posejani, kar omogoča čisto sliko, ki pa ni tako jasna in ostra kot pri prejšnjem vidu; ta del rumene pege npr. uporabljamo pri branju. Na svet pa lahko gledamo tudi samo »s kotičkom očesa«, pri čemer uporabljamo obrobje mrežnice, kjer so predvsem paličice; slabše razločujemo barve, dobro pa zaznamo le gibanje. (N. d.: 71.) Te značilnosti človekovega zaznavanja z vidom lahko shematično ponazorimo s sliko 1 (prikaz z legendo povzemam po Langacker 1995: 65–67).¹⁰³

Na mestu, kjer živčna vlakna prek vidnega živca zapuščajo oko, leži slepa pega, kjer oko ne zaznava ničesar. Informacija o zaznanih barvah in svetlobi iz vsakega očesa se v možganih kombinira tako, da nastane tridimenzionalna¹⁰⁴ slika posameznih predmetov in pojavov v prostoru in času. (ČT: 41.) Za zaznavanje je pomembno tudi premikanje zrkla, ki omogoča, da je podoba predmeta nenehno na mrežnici (ČT: 40).

¹⁰³ Langacker je to shemo uporabil za predstavitev t. i. metafore gledanja, ki je konceptualna podlaga za večino jezikovnih izrazov (1995: 65–110).

Slika 1: Shematični prikaz vidnega zaznavanja

Legenda:

V – **opazovalec** (*viewer*), tj. subjekt gledanja, opazujoči

MV – **največje vidno polje** (*maximal field of view*), tj. vidno polje, ki zajema vse, kar vidimo

VF – **vidni okvir** (*viewing frame*), tj. določeno področje, na katerega usmerjamo večjo ali manjšo pozornost (odvisno od tega, kaj je pritegnilo našo pozornost oz. kam obračamo glavo); tudi (z gledališko metaforo) **področje scene / objektivna scena**, tj. vse, kar je vidno na sceni in okoli nas v gledališki dvorani

F – **žarišče** (*focus*), tj. področje, ki v vidnem okviru izstopa, nanj opazovalec usmerja vso svojo pozornost; središče opazovalčeve pozornosti

-----> prekinjena puščica označuje **razmerje konstruiranja prizora** (*construal relationship*), ki povezuje opazovalca in objekt opazovanja

Kot opozarja Ruzena Bajcsy, moramo, da bi dojeli delovanje sistema vida, najprej razumeti, kako delujejo človeški možgani (2002: 6). V svojih raziskavah, povezanih z razvijanjem računalniškega vida,¹⁰⁵ se Bajcsyjeva ukvarja z vprašanjem, kako se na podlagi slik /oz. zbira svetlobnih dražljajev, ki padejo na mrežnico/ oblikujejo predstave o svetu, ki nas obdaja – to je s t. i. problemom prehajanja od signalov do simbolov (n. d.: 7). Gre za spoznanje, da oko zaznava barve, konture, oblike ipd. kot nekakšne nečlenjene madeže in so šele možgani tisti, ki tem vidnim informacijam da(je)jo smisel, tj. predmete ipd. (na podlagi predhodnega védenja) prepoznavajo ali jih (če so še neznani) spoznavajo (prim. Hall 1990: 66 in sl).¹⁰⁶

¹⁰⁴ Zaznavanje z obema očesoma (t. i. stereoskopsko gledanje) je v človekovi evoluciji postalo pomembnejše od voha, ko se je človek s tal preselil na drevesa (Hall 1990: 42).

¹⁰⁵ Računalniški vid, osnovno raziskovalno področje R. Bajcsy, je disciplina, ki preučuje, kako iz slikovnih informacij modelirati in razumeti tridimenzionalni svet (Bajcsy 2002: 6).

¹⁰⁶ Hall opozarja, da ima vidno zaznavanje značaj sinteze (1990: 66) in da se moramo, da bi prepoznali razne oblike, barve itd., ki nas obdajajo, dejansko *naučiti* gledati /vedno aktiviramo neko predvédenje/ – podobno, kot se v jeziku naučimo prepoznavati posamezne glasove in jezik razumemo šele z določeno podlago znanja (n. d.: 69). Citira Gibsona, ki ločuje med pojmom vidno polje (*visual field*) in vidni svet (*visual world*) – prvo je slika, ki se oblikuje na mrežnici kot neki skupek barvnih in

Bajcsyeva je ob razmišljanju o tem, kako računalniško simulirati vid, ugotovila, da je za vidno zaznavanje značilno dvoje in da sta za simulacijo vida možni dve poti:

Ena je, da sistem razpolaga z zadostnim predhodnim znanjem, ki mu nato omogoča, da prepozna obraze, predmete in tako naprej. Druga možnost je, da imaš na voljo veliko različnih slik opazovanih predmetov, ki so tudi posnete iz različnih kotov, iz katerih jih vidiš. S takim aktivnim opazovanjem presežeš omejitve razpoznavanja, ki se pojavijo pri analizi ene same /dvodimenzionalne/ slike. /.../ /S/vet, ki nas obdaja, /je/ tridimenzionalen in tridimenzionalne vplive (denimo sence in osvetlitve) je praktično nemogoče razumeti v okviru dvodimenzionalne slike. (Bajcsy 2002: 6.)

V odlomku sta izpostavljeni dve pomembni spoznanji: prvič, človek pri vidnem zaznavanju uporablja pridobljene izkušnje – to, kar vé o svetu –, ki vplivajo na to, kaj vidi (oz. omogočijo, da sploh vidi), velja pa tudi obratno: to, kar vidimo (aktivno zaznavamo), vpliva na naše védenje (prim. Hall 1990: 66). In drugič, človek razpozna okolje aktivno,¹⁰⁷ tj. opazuje iz različnih strani, prostorsko itd. ter pri tem uporablja tudi informacije, pridobljene z drugimi čuti, npr. tipom¹⁰⁸ (prim. Bajcsy 2002: 6 sl., Hall 1990: 60) in/ali kinestetičnim čutom (Hall 1990: 61, 66–68).

3.1.2.2 Organ, ki nam omogoča temeljni (neposredni) stik z zunanjim svetom, je koža (ČT: 44). Hall jo uvršča med receptorje neposrednega stika, v zvezi s katerimi izpostavi tri tipe zaznav(a)nega prostora¹⁰⁹ (1990: 51–63): kinestetični (*kinesthetic space*), toplotni (*thermal space*) in tipni prostor (*tactile space*).

Ključnega pomena za zaznavanje kinestetičnega prostora so živci, imenovani proprioceptorji (*proprioceptors*), ki nas obveščajo o tem, kaj se dogaja, medtem ko premikamo mišice, ter nam s tem omogočajo nemoteno premikanje telesa (Hall 1990:

svetlobnih dražljajev, drugo pa je to, kar človek dejansko zaznava, »vidi« (po Hall 1990: 66). Človek se, medtem ko gleda, uči, česar se nauči, pa vpliva na to, kar vidi (prav tam). Zakaj npr. vrata, hišo ali mizo vidimo vedno enake, čeprav jih gledamo iz različnih zornih kotov /in v različno močni svetlobi/? (n. d.: 68). In zaradi česa lahko prepoznamo stvari, ki so zakrite ali zamaskirane? Brez predhodnih izkušenj, védenja se v svetu ne bi mogli znajti.

¹⁰⁷ V zvezi z računalniškim vidom je R. Bajcsy razvila t. i. teorijo aktivnega zaznavanja (angl. *active vision*). Gre za spoznanje, da morajo tudi računalniki oz. umetni sistemi, podobno kot biološki sistemi aktivno iskati informacije o svojem okolju (Bajcsy 2002: 6).

¹⁰⁸ Kot pronicljivo opaža Hall, se tipno in vidno zaznavanje (prostora) pravzaprav tesno prepletata in ju je nemogoče ločiti (1990: 60). Otroci in dojenčki se vsega, kar vidijo, /popolnoma instinktivno/ tudi dotaknejo, predmete jemljejo v roke, jih dajejo v usta ipd.; pomislimo tudi, kako dolgo traja, da se otrok nauči podrediti tipni svet vidnemu (prav tam). Informacije, pridobljene s tipnim zaznavanjem, dopolnjujejo informacije, ki jih dobimo prek vida. – Bajcsyeva v svoji teoriji aktivnega zaznavanja, posnemajoč človeško ravnanje (»tudi ljudje /se/ navadno ne zadovoljimo s tem, da samo vidimo stvari, temveč se jih želimo še dotakniti«), vidnim informacijam dodaja še informacije, pridobljene s tipom (2002: 6).

¹⁰⁹ V navedenem delu se E. T. Hall ukvarja predvsem s človekovo izkušnjo prostora – knjiga je namreč namenjena v branje (ameriškim) arhitektom. Pri tem se pogloblja v (prostorsko) razmerje med spoznavnim (zaznavnim) subjektom in objektom zaznavanja oz. svetom, ki obdaja subjekta.

54–55). Kinestetični občutek (tj. občutenje lastnega telesa v prostoru) je pomemben, ker služi kot dodatna informacija, ki dopolnjuje oz. korigira naše vidne zaznave (n. d.: 66, prim. op. 64), ni pa povezan s tipnim zaznavanjem v ožjem smislu besede.

Bolj nas zanimajo prostorske zaznave, ki jih dojemamo s t. i. eksterioceptorji (*exteroceptors*). Ti se nahajajo v koži in v centralni živčni sistem pošiljajo informacije o temperaturi (vročini oz. mrazu), tipu/dotiku ter bolečini (Hall 1990: 55) – so torej ključni za zaznavanje toplotnega¹¹⁰ in tipnega prostora, se pravi za tipno zaznavanje v ožjem smislu. Tovrstne fizične dražljaje iz okolice zaznavamo s specializiranimi živčnimi končiči: tip in pritisk s t. i. mehanoreceptorji (za tip Meissnerjeva, za pritisk pa Pacinijeva telesa¹¹¹), temperaturo pa s termoreceptorji (Krausovi končiči za hladno in Ruffinijeva telesa za toplo) (ČT: 44–45). Za srbenje, ščegetanje in nihanje nimamo posebnih živčnih končičev: prvo povzroči rahlo vzdraženje receptorjev za bolečino, ščegetanje je posledica blagega vznburjenja receptorjev za tip, nihanje pa začutimo prek receptorjev za pritisk. Največ receptorjev je v ušesih, očeh, nosu in na jeziku. Najbolj na gosto so čutnice razporejene po dlaneh, zlasti na prstnih blazinicah, najredkeje pa so posejane po hrbtu. (ČT: 45.)

Zaznane informacije potujejo v talamus, možganski center, ki da nejasno predstavo o vznburjenju receptorja in določi njegovo kvaliteto (tudi to, ali je občutek prijeten ali ne), med drugim pa tudi tudi tolmači bolečino. Njegova glavna naloga je integracija občutkov, tj. zbiranje enakih impulzov iz različnih delov telesa. Talamus pošilja podatke naprej, v senzorni korteks – področje možganov, ki analizira občutke tipa, pritiska in temperature. (ČT: 44.)

¹¹⁰ V zvezi zaznavanjem toplotnih sprememb E. T. Hall piše tudi o človekovi sposobnosti zaznavati tuje čustveno stanje glede na spremembo temperature kože na različnih delih telesa. Rdečico sicer res dojemamo predvsem kot vidni signal, vendar dejansko nastane zaradi povečanega pritoka krvi, ki preplavi določen del telesa ter povzroči dvig temperature in pordečitev tega predela (1990: 55). Zvišano temperaturo na površini telesa lahko zaznamo s fizično bližino, z vohom ali z vidom (n. d.: 56). Opozoriti je treba na tesno povezanost temperature in barve, ki se odraža tudi v simboliki: modra barva (npr. na pipi) označuje hladno, rdeča pa vroče (pri pipi: hladno in vročo vodo). Ta prenos temelji na izkušnji telesa: ob vročini koža pordeči, ker se žile razširijo, da omogočijo izsevanje toplote, v mrazu pa se žile skrčijo in koža pomodri (prim. ČT: 44).

Hall opaža, da je izkušnja telesne temperature (lastne in drugih) tako vsakdanja, da je našla svoj odraz v jeziku – prim. v angleščini izraze: *hot under the collar*, *a cold stare*, *a heated argument*, *he warmed up to me* (1990: 58), v slov. npr. *doživeti leden tuš*, *leden pogled*, *žgoča razprava*, *ogreti se za koga*.

¹¹¹ Pacinijeva telesa, ki jih je zlasti veliko v usnjici kože, skrbijo tudi za zaznavanje vibracij in natega (ČT: 44).

Za človeka je zelo pomembna sposobnost zaznavanja bolečine. Že od otroštva se zaradi izkušenj hitro naučimo ovrednotiti bolečine. Izguba (ali nerazvitost) občutka te vrste (takšna bolezen se imenuje hipoastezija) je precej nevarna, saj je bolečina varovalni signal, ki varuje tkiva pred škodljivimi dejavniki in je dober pokazatelj bolezni (ČT: 45).

Izpostaviti je treba še nekaj: kot poudarja ameriški psiholog James Gibson, je treba razlikovati med aktivnim tipom (*active touch*), pri katerem subjekt s tipanjem dejavno zaznava predmetnost, in pasivnim dotikom (*passive touch*), kjer je subjekt nedejaven – nekaj ali nekdo se ga dotika (citirano po Hall 1990: 60), dodajmo še, da se lahko subjekt samo dotika predmeta, tj. ne otipava ga z namenom spoznavanja njegovih lastnosti. Ta dvojnost je razvidna tudi iz slovenskega gradiva (npr. *tipati – dotikati se*), ki ga analiziram v poglavjih 3.4.2 in 4.5.2.

3.1.2.3 Pogled na čute z vidika fiziološko-biološkega vidika nam bo služil pri zbiranju jezikovnega gradiva, povezanega s pojmovnim področjem vidnega oz. tipnega zaznavanja: prikaže nam, o katerih razsežnostih lahko govorimo v zvezi s posameznim čutom. Pri tipu lahko (glede na vrsto oz. specializiranost receptorjev – prim. poglavje 3.1.2.2) govorimo (najmanj) o naslednjih temeljnih razsežnostih:¹¹²

- razsežnost temperature (vroče – hladno in vse vmesne stopnje),
- razsežnost (aktivnega) tipa oz. (pasivnega) dotika,
- razsežnost pritiska (v zvezi s tem morda še: natega in vibracije) ter
- razsežnost bolečine.

Pri tipu je treba upoštevati tudi funkcijo talamusa, da določi, ali je tipna zaznava prijetna ali neprijetna, kar gotovo vpliva na govorčevo vrednostno razmerje do dejanskosti (kognitivizem pojav imenuje aksiologizacija/vrednotenje).

Pri vidu okvirno lahko rečemo, da izstopata razsežnost barve in svetlobe (svetlo – temno), ki sta ožje povezani s kakovostjo slike, v zvezi z ostrino slike pa lahko govorimo o dveh vrstah zaznavanja, in sicer usmerjenosti/osredotočenosti pozornosti na lik (slika nastaja na rumeni pegi) ter zaznavanju »s kotičkom očesa«, torej o (zabrisani, neostri) sliki ozadja.

¹¹² Izraz *razsežnost* (polj. *wymiar*) sem si sposodila od I. Nowakowske Kempne, ki v zvezi s splošnimi tendencami v konceptualizaciji čustev govori o različnih razsežnostih: razsežnost prostora, časa, vida, sluha, tipa/dotika, barve, temperature, pritiska, bolečine, okusa in vonja, predmeta (1995: 135–165).

3.1.3 Pomen vida in tipa – antropološki vidik

V tem poglavju si bomo ogledali pomen, ki ga imajo nekateri čuti za človekov obstoj, s stališča antropologije. Čute bomo predvsem poskusili osvetliti kot celoto, saj se, kot smo videli, v procesu zaznavanja dopolnjujejo. Nekateri čuti se nam zdijo bolj pomembni (npr. vid, čeprav bi bila npr. izguba sposobnosti zaznavanja bolečine za človeško življenje gotovo veliko bolj nevarna kot izguba vida).

3.1.3.1 Znano je, da se nam najpomembnejša od vseh čutov zdita vid in sluh (prim. Sokol 1998: 24–29). Anna Pajdzińska navaja, da v poljskem jeziku obstaja izraz *wyższe zmysły*, v dobesednem prevodu *višji čuti*, ki se nanaša na vid in sluh (1996: 114). Zakaj tadva čuta vidimo kot pomembnejša od voha, okusa in tipa? Zanimivo razmišljanje o vlogi čutov najdemo v knjigi Jana Sokola *Malá filosofie člověka a Slovník filosofických pojmů* (1998), iz katere povzemam nekatere ugotovitve.

Vid v zahodnem civilizacijskem krogu postavljamo na prvo mesto – z njim namreč sprejemamo daleč največ informacij,¹¹³ posledično ga zato tudi pogosto rabimo kot metaforo¹¹⁴ (Sokol 1998: 25). Z vidom se orientiramo v prostoru, prepoznavamo hrano, prijatelje ali fizično stanje stvari že iz daljave, med drugim pa tudi prepoznavamo čustveno stanje drugih (Hall 1990: 65, prim. Sokol 1998: 28) – tako si ustvarjamo podobo sveta okrog sebe. Vid je tudi glavni čut, povezan s človekovo dejavnostjo (zato poleg *videti* obstaja tudi »usmerjeni« *gledati, pogledati* itd.) – za razliko od sluha, ki je (metaforično) povezan s poslušanjem, prisluškovanjem in poslušnostjo ter je po svoji (prvotni biološki) funkciji bolj vezan na obrambo. Zanimivo je, da imajo plenilci oster vid, njihov plen pa tenak sluh (Sokol 1998: 28).

Z očmi lahko gledamo sem ter tja (usmerjamo pogled: *upreti pogled v koga; vreči oko na koga/kaj*), ob potrebi pa jih lahko tudi zapremo (npr. če nočemo videti česa:

¹¹³ Hall sklepa, da če je o količini informacij, pridobljenih z vidom, mogoče sklepati glede na število nevronov v vidnem živcu – teh je približno 18-krat toliko kot v slušnem živcu –, lahko rečemo, da po vidnem živcu potuje približno (vsaj) 18-krat toliko informacij kot po slušnem (1990: 42). Oči so pri zaznavanju tisočkrat bolj učinkovite kot ušesa (prav tam).

¹¹⁴ Zaenkrat omenimo samo zelo pogosto konceptualno metaforo VIDETI JE VEDETI. Prim. pomensko analizo glagolov vidnega zaznavanja v poglavju 3.4.

V kognitivnem jezikoslovju procese spoznavanja na podlagi analogije med zaznavanjem in spoznavanjem razlagajo s pomočjo t. i. metafore gledanja (Langacker 1995: 65 in sl.). – Pomen vida pri človekovem zaznavanju poudarja tudi Lakoff, ko govori o izkustvenem temelju metafore: »/V/ečina tistega, kar vemo, izvira iz vida« (1998: 315).

zatiskati si oči pred čim).¹¹⁵ Sluh pa je za razliko od vida ves čas »vključen« in lovi zvočne dražljaje iz vseh strani (Sokol 1998: 28).¹¹⁶

Vidno in slušno zaznavanje sta neločljivo povezana – če gledamo nemi film ali poslušamo koncert, ne da bi dobro videli glasbenike, imamo nenavaden občutek. Tudi v hrupnem okolju se lažje sporazumevamo, kadar lahko gledamo sogovorniku v obraz (Sokol 1998: 29). V slovenščini imamo frazem *poslušati z očmi in ušesi* v pomenu 'zelo pazljivo poslušati' (po Domadenik 2001: 19).

V poglavju o bioloških danostih vida smo povzeli spoznanje znanosti o tem, da je za človekovo vidno zaznavanje bistvena sinteza zaznanih svetlobnih dražljajev s predhodnim védenjem (oz., kot pravi Hall, »izkušnjo«), ki se zgodi v možganih. Tu se pojavi vprašanje, v kolikšni meri so prekrivni »vidni svetovi« (po Hall 1990: 66) različnih pripadnikov človeške rase, še posebej, če pripadajo različnemu kulturnemu okolju.¹¹⁷ Hall ugotavlja, da »/n/iti dva človeka ne vidita popolnoma enako« in v nadaljevanju opaza, da velike razlike v vidnih svetovih obstajajo že med ženskim in moškim spolom, še večji prepadi pa zevajo med različnimi kulturami – opazil je, da je v Bejrutu v veljavi popolnoma drugačen sistem orientacije, kot je v veljavi v Ameriki (1990: 69–70). Kultura je gosto sito, skozi katero se presejejo naše čutne zaznave (prim. n. d.: 41). O tem, kako isto predmetnost različne jezikovne in kulturne skupnosti vidijo (in poimenujejo, torej ubesedijo) različno, gl. npr. op. 45 in 51.

Z očmi pa ne le zaznavamo, tj. sprejemamo informacije in jih pretvarjamo v predstavo o svetu okoli sebe, poudarja Hall, ampak lahko tudi sporočamo, torej pošiljamo (neverbalna) sporočila: s pogledom lahko kaznujemo, spodbujamo, kažemo premoč (1990: 65), kar je v določeni meri kulturno specifično, tovrstni koncepti pa so v nekaterih primerih tudi izraženi v jeziku.¹¹⁸

¹¹⁵ Hall ugotavlja, da je vidna informacija manj dvoumna in bolj osredotočena kot slušna – pogled je usmerjen, slušno zaznavanje pa je razpršeno na vse strani. Pri živalih imajo usmerjen sluh netopirji in delfini, ki se znajo orientirati in iskati hrano s pomočjo smeri, iz katere prihaja zvok (Hall 1990: 44).

¹¹⁶ Kar pa, zanimivo, ni vedno prekrivno s frazeološkim gradivom: *poslušati samo z enim ušesom*, *saj me sploh ne poslušáš*; *samo napol me poslušáš* 'nepazljivo' – slišimo (tj. zaznamo) le, če hočemo. Iz teh primerov pa je razvidno zgoraj omenjeno dejstvo: človek se ni sposoben *popolnoma* izolirati od slušnih dražljajev (če ne drugega, sliši *notranji glas*). Kako problematična je včasih nezmožnost izklopiti slušno zaznavanje, se vidi v frazeološki zvezi *lažje bi ga nosil kot poslušal* 'zelo neprijeten, nadležen je' (zgledi iz SSKJ).

¹¹⁷ Hall uporablja izraz »kulturna razsežnost« (*cultural dimension*) (1990: 4).

¹¹⁸ Slovensko jezikovno gradivo pokaže, da z očmi izražamo čustva, npr. *pogledati z jeznimi*, *prijaznimi*, *žalostnimi očmi*; *oči se kar bliskajo od jeze*; *oči so se jim smejale*; *iz oči jim je sijalo*

3.1.3.2 Tip je skupaj z vohom in okusom potisnjen na obrobje; tem čutom namreč ne pripisujemo pomembnejše vloge v naši interakciji s svetom. (Prim. poglavje 4.5.1.) Pri ljudeh so izgubili pomen, ki so ga imeli zanje nekoč in ga imajo še vedno za živali (Sokol 1998: 24).

Za vse te (v poljščini t. i. *nižje*)¹¹⁹ čute je značilen neposreden stik s svetom. Razdalja med subjektom in objektom zaznavanja je manjša kot pri vidu oz. je minimalna. Zlasti to velja za tip in okus, pri katerih se moramo predmeta dotakniti – z jezikom oz. s prsti ali kožo sploh (Sokol 1998: 28). Poleg tega je organ tipa koža, ki pokriva celotno telo, zato ta čut prav gotovo ni čisto nepomemben.

Sokol poudarja, da se tip, voh in okus človeku res ne zdijo tako eksistenčno pomembni kot vid in sluh, vendar svetu dajejo okus resničnosti – kar je brez vonja, česar ni mogoče okusiti in česar se ne moremo dotakniti, ni tako zelo resnično kot tisto, kar lahko primemo, povohamo ali okusimo¹²⁰ (n. d.: 28/29). Štejejo samo *otipljivi rezultati, uspehi*, kriminalisti iščejo *otipljive* ali *oprijemljive dokaze*, sčasoma lahko *nekaj* (npr. *zamisel*) *dobi otipljivo podobo*, tj. se uresniči (zgledi po SSKJ). Konceptualno metaforo OTIPLJIVO JE RESNIČNO, ki je temelj zgornjih besedilnih primerov, pogosto najdemo v publicistiki; za primer navajamo kolumno, ki v precep jemlje vključevanje slovenske vojske v Nato, kar

/.../ seveda požira ogromne količine denarja. Za neko hipotetično situacijo. Ki je morda nikoli ne bo. In to denarja, ki bi se lahko in celo moral porabiti za bistveno bolj nujne namene. Za potrebe ljudi. Ki so realne. Vidne. Otipljive. /.../ (Godina 2002: 7; podčrtala T. J.)

Vidne stvari (npr. potrebe) so opazne, prisotne v naši zavesti, imamo jih na znanju, pri tem pa ohranjamo distanco (neprizadetega) opazovalca. Otipljive pa so tiste stvari, ki so nam na dosegu roke in jih lahko otipamo, s čimer postanemo osebno vpleteni.¹²¹ Avtorica članka z zaporedno rabo pridevnikov *viden*, *otipljiv* stopnjuje efektnost besedila (prim. Beaugrande, Dressler 1992: 18): ne samo da vemo za

hrepenenje ipd., iz pogleda pa je mogoče razbrati govorčevo razmerje so sogovornika; obstajajo namreč frazemi kot npr. *prebadati koga s pogledom* 'strogo, pozorno ga gledati'; *zapičiti pogled v koga* 'preiskujoče, ostro pogledati/gledati koga', *požirati koga s pogledom* 'poželjivo pogledovati', *nameniti komu ubijalski pogled* ipd. (zgledi po SSKJ).

¹¹⁹ Prim. Pajdzińska 1996: 114.

¹²⁰ Prim. tudi metaforične pomene *povohala ga je matilda* 'komaj je ušel smrti', *še povohati ne česa /knjige/, 'ne priti (s čim) v stik', okusiti kaj (krivice, zatiranje / mnogo težav in bridkosti / fronto, vojno / udobje) 'spoznati', komaj okusiti življenje 'malo spoznati' itd. (po SSKJ).*

(osnovnjše in bolj bistvene) potrebe ljudi, ampak se nas te še kako dotikajo (če ne neposredno, pa vsaj moralno).

3.1.3.3 Čutno zaznavanje je ena izmed najosnovnejših in najbolj vsakdanjih človekovih izkušenj, zato se v jeziku pogosto odslikava v obliki metaforičnih prenosov: vid je (kot bomo videli v poglavjih 3.4 in 4.5.2) temeljni vir spoznanja, tip pa povezujemo s preverjanjem resničnosti dejanskosti.

3.1.4 Sklep. Eno temeljnih načinov človekovega spoznavanja sveta je zaznavanje s pomočjo čutov. Raziskave na področju računalniške inteligence so pokazale, da je to aktiven proces, v katerem sodelujejo vsi čuti – tako sta tudi vid in tip drug z drugim tesno povezana: ko odkrivamo svet okoli sebe, neznanih stvari ne le opazujemo iz različnih zornih kotov, ampak za popolnejšo informacijo uporabljamo tudi tip (in druge čute). Drugo vprašanje je, v kolikšni meri je to spoznanje prisotno v zavesti neke govorne skupnosti – in v kolikšni meri se to odslikava v jezikovnih strukturah.

3.2 Kategorizacija tipa in vida

V tem poglavju bom odgovorila na vprašanje, kaj je kategorizacija, ter spregovorila o naravi in strukturi jezikovnih kategorij. V okviru tega bom pojasnila pojme, kot so npr. družinska podobnost, prototip in obrobni elementi kategorije. Pojasnila bom tudi pojem pomenske in pojmovne kategorije.

3.2.1 Pojem kategorizacije

3.2.1.1 Ženske, voda, ogenj in bojevanje. Teorija kategorizacije izhaja iz filozofije; z opazovanjem delovanja mehanizmov razvrščanja pojmov, nanašajočih se na stvarnost okoli nas, v posamezne kategorije pa so se ukvarjali (in se ukvarjajo) predvsem kognitivni psihologi (npr. E. Rosch,¹²¹ W. Labov¹²³).

Kognitivni jezikoslovci črpajo iz spoznanj psihologije in poudarjajo, da kategorije ne temeljijo le na pravilih, po katerih je urejena stvarnost (torej stvarnosti ne odkrivamo), ampak ljudje izumljamo načine, na katere razporejamo določene entitete v

¹²¹ Zanimiva je ugotovitev psihoanalitikov, da je za otroka otipani predmet (npr. igračka) podaljšava jaza (z njim vzpostavi določeno pozitivno razmerje, tako kot z mamo), zato otrok joka, ko mu ga odvzamejo – s tem so posegli v njegovo integriteto (Hall 1990).

¹²² Prim. Taylor 1995: 10–15, 42–54, Žic Fuchs 1991: 46–48, 1990: 98–99.

isto kategorijo (Nowakowska Kempna 1995: 69). Prikaz tega, kako je jezikovna kategorizacija »sveta« (dejansko konceptov)¹²⁴ odvisna od človeškega razuma, najdemo v razpravi Georga Lakoffa *Classifiers as Reflection of Mind: Women, Fire and Dangerous Things* (1986).¹²⁵ Lakoff v njej podrobneje prikaže delo R. M. W. Dixona *Noun Classes* (1982), ki se ukvarja s samostalniki v aboridžinskem jeziku dirbal (*Dyirbal*). Pri preučevanju skladnje tega jezika je Dixon ugotovil, da so samostalniki razdeljeni v štiri skupine. Govorci dirbalščine namreč pred vsak samostalnik dodajo enega izmed klasifikatorjev: *bayi*, *balan*, *balam* ali *bala*. Samostalniki znotraj iste kategorije (z določenim klasifikatorjem) so lahko pomensko zelo različni. Dixonov seznam elementov v posameznih kategorijah povzemam po Žic Fuchs (1991: 61/62, 1990: 101/102):

I	II	III	IV
men	women		parts of the body
kangaroos	bandicoots		meat
possums	dog		
bats	platypus, echidna		
most snakes	some snakes		
most fishes	some fishes		
some birds	most birds		
most insects	firefly,	honey	bees
	scorpion		
	cricets		
	hairy mairy grub		
	anything connected		
	with fire or water		
	sun and stars		
moon			wind
storms, rainbow			yamsticks
boomerangs	shields		some spears
some spears	some spears		most trees
etc.	some trees	all edible fruit	and vines
	etc.	and vegetables	
		and plants that bear them	
			grass, mud, stones
			noises and language
		etc.	

¹²³ O Labovovih raziskovalnih izhodiščih in kritiki le-teh s strani jezikoslovke A. Wierzbicke prim. Žic Fuchs 1991: 50–56, 1990: 100–101.

¹²⁴ Kategorije imajo spoznavni in ne stvarni/predmetnostni značaj. Vanje ne razvrščamo predmetov ali dogodkov, pač pa predstave (tj. pojme/koncepte) o njih (Nowakowska Kempna 1995: 65, prim. Langacker 1995: 23).

¹²⁵ Lakoffova knjiga *Women, Fire and Dangerous Things* (1987) mi žal ni bila dostopna. Kakšna je njena vsebina, je (vsaj delno) mogoče razbrati iz razprave M. Žic Fuchs (1990: 101–103). Iz povzetega je mogoče razbrati, da se poglavje, ki obravnava dirbalščino, ne razlikuje bistveno od tistega v njegovi leto starejši razpravi, ki jo navajam tukaj (Lakoff 1986). – Podrobneje to Lakoffovo delo predstavlja tudi Žic Fuchs 1991: 61–63.

Lakoff opozarja, da Dixon ni le sestavil seznama stvari, temveč je poskušal tudi pojasniti način kategorizacije v dirbalščini (1986: 14). Pri svojem terenskem delu je Dixon namreč opazil, da se govorci elementov kategorije ne učijo posamično, ampak po določenih splošnih načelih:

Moški, tj. ljudje moškega spola, so v kategoriji I. Kenguruji so živali in so prav tako v I. Ženske so v kategoriji II, ker so ljudje in ženskega spola. Reke in močvirja so kot del vode v II. kategoriji. Ogenj je v II. Divje fige so v III. Gomolji so v kategoriji III. Drevesa, ki ne obrodijo sadja, so v kategoriji IV. Skale so v IV. Jezik je v IV. (Po Lakoff 1986: 15.).

Dixon je na podlagi tega izpostavil tri splošna načela kategorizacije:¹²⁶

– *načelo izkustvenega področja*: če obstaja temeljno izkustveno področje, povezano z A, potem bodo tudi entitete iz tega področja v isti kategoriji kot A (npr. ribe so v kategoriji I, ker so žive⁺; ribiški pribor je tudi v I, čeprav bi ga pričakovali v kategoriji IV, ker ni živ in ni hrana) (po Lakoff 1986: 15),

– *načelo mitov in verovanj*: če ima neki samostalni lastnost X, vendar je prek verovanja ali mita povezan z lastnostjo Y, potem bo navadno pripadal kategoriji, v kateri so elementi z lastnostjo Y, in ne tisti z lastnostjo X (npr. čeprav so ptice živali in bi jih pričakovali v kategoriji I, se nahajajo v kategoriji II, kajti govorci verjamejo, da so ptice duše umrlih žensk) (po n. d.: 15/16) in

– *načelo pomembnih lastnosti*: če ima neka podmnožica samostalnikov pomembno lastnost, ki je drugi elementi kategorije nimajo, bodo elementi iz nje uvrščeni v drugo kategorijo – s tem bo označena njihova izstopajoča lastnost (npr. nevarnost; nevarne ptice so v kategoriji I) (po n. d.: 16).

Lakoffu se zdi smiselno združiti načelo mitov in verovanj ter načelo pomembnih lastnosti v načelo izkustvenega področja. To namreč, kot meni Lakoff, pravi, da so določena izkustvena področja pomembna za kategorizacijo v dirbalščini, npr. ribarjenje, ogenj itd. Ta (pomembna) izkustvena področja omogočajo povezave v verigi znotraj kategorije. Tudi miti in verovanja so izkustvena področja in so tako relevantni za kategorizacijo, prav tako načelo izstopajočih lastnosti nakazuje, kako ravnati z

¹²⁶ G. Lakoff priznava Dixonu, da je podal odličen prikaz, kako deluje človeško spoznavanje, in še naprej razvija njegovo misel: splošna načela kategorizacije, ki delujejo v dirbalščini, se po njegovem mnenju vedno znova kažejo v sistemih človeške kategorizacije. Po Lakoffu so le-ta naslednja: položaj središče – obrobje, veriženje, izkustvena področja, idealizirani modeli, specifično vedenje, skupina »drugo«, brez skupnih lastnosti in motiviranost (1986: 17–18).

nevarnimi stvarmi. Govorci dirbalščine morajo vedeti, katera izkustvena področja so za kategorizacijo relevantna, in imeti specifično védenje o teh področjih (n. d.: 20/21).

Lakoff ugotavlja, da je tako v dirbalščini osnovna delitev samostalnikov takšnale:

- (I) *bayi*: moški
- (II) *balan*: ženske
- (III) *balam*: užitne rastline
- (IV) *bala*: vse drugo

/.../ Po načelu izkustvenega področja so v tej delitvi upoštevana še tista izkustvena področja, ki so pomembna za kategorizacijo: ribarjenje, ogenj, miti, verovanja, nevarnost. Iz tega sledi naslednje:

- Ker so ribe v kategoriji I, je tudi ribiški pribor v kategoriji I.
- Ker za nevihte in mavrico govorci dirbalščine verjamejo, da so mitični moški, so v kategoriji I.
- Ker za ptice verjamejo, da so duše umrlih žensk, so v kategoriji II – razen tistih vrst, za katere verjamejo, da so mitični moški in so zato v kategoriji I.
- Ker za čričke verjamejo, da so »stare gospe«, so v kategoriji II.
- Ker za luno verjamejo, da je sončev mož, je luna v kategoriji I, sonce pa v II.
- Ker ogenj spada v isto izkustveno področje kot sonce, je umeščen v kategorijo II skupaj s soncem.
- Stvari, za katere govorci verjamejo, da imajo iste lastnosti kot ogenj, so v istem področju kot ogenj: zvezde, žerjavica, vžigalice itd.

Naš namen je bil pokazati, da se ogenj v isti kategoriji kot ženske nahaja zaradi načela izkustvenega področja. Povezave /od središča proti bolj obrobni primerkom/ potekajo takole: ženske (/so/ prek mita /povezane/) s soncem (/ki je/ prek relevantnega izkustvenega področja /povezano/) z ognjem. Enako lahko povežemo nevarnost in vodo. Ogenj je nevaren, zato so nevarne stvari v isti kategoriji kot ogenj. Voda, ki gasi ogenj, spada v isto izkustveno področje kot ogenj, zato je v isti kategoriji kot le-ta. (Lakoff 1986: 21–22.)

Z nekoliko obsežnejšim povzetkom Lakoffovega primera kategorizacije v dirbalščini smo želeli prikazati, po kakšnih načelih se v tem jeziku v kategoriji II (klasifikator *balan*) skupaj nahajajo »ženske, voda, ogenj in bojevanje« (1986: 15), s tem pa tudi opozoriti na nekatera splošna načela kategorizacije, ki so – kot pravi Lakoff – obča in veljajo tudi za druge jezikovne skupnosti (prim. op. 82).

3.2.1.2 Narava in struktura kategorij. V nalogi se, kot rečeno, glede opisa narave in strukture kategorij opiram na dognanja kognitivistov – pregled teoretičnih predpostavk povzemam predvsem po Taylor 1995 –, ki so s poskusi dokazali, da za večino kategorij ne velja klasična (t. i. aristotelovska) teorija kategorizacije, ampak da je največje število (jezikovnih) kategorij dejansko strukturiranih na podlagi t. i. **družinske podobnosti** (*family resemblance*), ki obstaja med njenimi elementi. Navedeni termin so povzeli po avstrijskem filozofu Ludwigu Wittgensteinu (1889–1951), ki je ta pojem

uporabil v svojih razglabljanjih o tem, kaj je skupno elementom kategorije IGRA.¹²⁷ Z metaforo družinske podobnosti je želel pojasniti, da kakor so si podobni člani iste družine glede na različne lastnosti (npr. po postavi, potezah obraza, barvi oči, značajskih potezah itd.), ne da bi imeli vsi skupne vse lastnosti, tako so v kategorijo IGRA lahko uvrščene različne dejavnosti (šah, kartanje, tenis ipd.) na podlagi zapletene mreže podobnosti, ki se prepletajo in križajo, ne da bi morale obstajati neke lastnosti, ki bi bile skupne vsem elementom kategorije (Wittgenstein 1998: 45–50, prim. tudi Wuchterl, Hübner 1995: 101–102, Taylor 1995: 38–40).

Kognitivni jezikoslovci so Wittgensteinovo misel in ugotovitve kognitivnih psihologov razvijali naprej in jih še zaostriili – entitete (pogosto) razvrščamo v kategorije na podlagi njihove podobnosti prototipskemu elementu; lahko pa tudi glede na njihovo prekrivnost s shematsko predstavo (*schematic representation*), kot meni Langacker. Poudariti je treba, da jezikoslovje pozna dva tipa organiziranosti kategorije: glede na **prototip**¹²⁸ (*prototype*) in glede na **shemo** (*schema*) (Taylor 1995: 60–68, Nowakowska Kempna 1995: 67–69, prim. Langacker 1991: 266–267, 1995: 15).

3.2.1.2.1 Prototip je središčni element kategorije, okrog katerega so različno oddaljeno (vendar ne arbitrarno)¹²⁹ razvrščeni drugi elementi, in sicer, kot sem že omenila, na osnovi svoje podobnosti prototipu (bolj je element podoben prototipu, bližje središču se nahaja in obratno). Načelo podobnosti je tako osnova celotnega procesa

¹²⁷ V delu *Filozofske raziskave* (*Philosophische Untersuchungen*), objavljenem po njegovi smrti 1952. O pojmu igre razpravlja predvsem v odstavkih 66–71 (Wittgenstein 1998: 45–50).

¹²⁸ Tako I. Nowakowska Kempna kot tudi J. R. Taylor opozarjata, da je v literaturi mogoče zaslediti dve različni razumevanji prototipa (obe se navezujeta na pojmovanje E. Rosch):

(1) Po prvem je prototip središčni element (ali več središčnih elementov) neke kategorije; ta je organizirana na podlagi podobnosti elementov konkretnemu izdelku, kot npr. v kategoriji SKODELICA. To je t. i. standardna različica /prototipa/ (Nowakowska Kempna 1995: 65, prim. Taylor 1995: 59 sl.).

(2) Prototip pa je mogoče pojmovati tudi kot »shematsko predstavo konceptualnega jedra kategorije« (Nowakowska Kempna 1995: 65, Taylor 1995: 59, prim. Langacker 1991: 266) – to je t. i. nestandardna različica (Nowakowska Kempna: prav tam). Konkretni element je le primer za prototip, tj. ga le nakazuje oz. ponazarja (*instantiates*) (Nowakowska Kempna: prav tam, Taylor: prav tam, Langacker: prav tam).

Taylor opozarja, da je notranja (miselna) predstava prototipa v vsakem primeru shematska in nikdar ne more biti konkretni primerek – problem se pojavi mdr. pri abstraktnejših kategorijah, kot sta npr. COWARDICE /slov. STRAHOPETNOST/ ali TALLNES /slov. VIŠINA/ (1995: 60). Taylorjevi pomisleki so upoštevanja vredni tudi v zvezi s ČUTI. Prototip bomo tako pojmovali kot »shematsko predstavo tipičnih primerkov /kategorije/« (Langacker 1991: 266). Prim. tudi op. 87.

¹²⁹ Lakoff poudarja, da elementi v prototipski kategoriji niso poljubno razvrščeni – med njimi obstajajo povezave (*links*), kot je npr. izkustveno področje (*domain of experience*) (1986: 22). Prim. poglavje 3.2.1.1. – Poudariti je treba tudi Langackerjevo opažanje, da je pripadnost kategoriji nepredvidljiva, kar pomeni, da ni mogoče vnaprej določiti, ali bo določen element uvrščen v kategorijo.

kategorizacije (Taylor 1995: 60, Nowakowska Kempna 1995: 67). Taylor opozori, da je podobnost obenem tudi eden najbolj zapletenih psiholoških konstruktov, in sicer: prvič, ker je v svojem bistvu stopnjevana/gradualna pojavnost (elementi so *bolj ali manj*, tj. v večji ali manjši meri podobni prototipu), in drugič, ker je odvisen od subjektivne presoje, tako kot npr. lepota – ko začnemo govoriti o pojmu podobnosti, vanj s tem neizogibno vnesemo govorčeva prepričanja, verovanja, izkušnje in zanimanja. Stvari so si podobne le toliko, kolikor se takšne zdijo človeku. (Taylor 1995: 60.)

Kognitivisti so v zvezi s prototipom uvedli pojem **stopnje reprezentativnosti** v okviru kategorije (*degree of representativity*), ki pravi, da so različni elementi za določeno kategorijo reprezentativni v različni stopnji – pripadnost kategoriji je, kot je bilo rečeno, stopnjevana (glede na podobnost elementov središčnemu primerku) in upada z oddaljevanjem od središča (Taylor 1995: 60, Nowakowska Kempna 1995: 65–67). Za primer vzemimo kategorijo PTIČ. V njej bo imel (v slovenščini)¹³⁰ gotovo osrednje mesto *vrabec*,¹³¹ saj izkazuje najbolj tipične lastnosti ptiča (leta, ima perje in kljun ter nese jajca) in je glede na to tipičen primerek kategorije PTIČ.¹³² V primerjavi z njim je *kokoš*, ki ne leta (daleč), a ima kljun in perje, manj reprezentativna za to kategorijo, prav tako tudi *pingvin* (ki ne leta – ampak plava! – in nima perja, ima pa kljun) ali *noj* (ki sicer ima perje in kljun, a ne leta, temveč teče, ter je za ptiča nenavadno velik). Ti elementi kategorije PTIČ sodijo na njeno obrobje; vse druge vrste ptičev (*lastovice, jastrebi, vrane* itn.) pa so nekje vmes med središčem in obrobjem.¹³³

Od presoje kategorizirajočega je namreč odvisno, ali je element podoben tipičnemu primerku ali ne (1991: 266).

¹³⁰ V angleščini npr. pa je to *robin*, torej *taščica* (prim. Taylor 1995).

¹³¹ Če vzamemo pod drobnogled kategorijo VRABEC, ugotovimo, da je to pravzaprav shematska predstava določenega tipa ptičev, saj združuje vse tiste vrste drobnih ptičev, ki jih neizkušeno, laično oko (in/ali uho) ne razločuje: *vrabce, sinice, taščice* in druge podobne (majhne) ptiče.

¹³² Prav tako pa verjetno ni zanemarljivo dejstvo, da vrabce zelo pogosto vidimo.

¹³³ Kategorija BIRD je v jezikoslovni literaturi pogosto navajana kot primer prototipske kategorije (prim. Taylor 1995). A. Wierzbicka se sprašuje o ustreznosti vprašalnika E. Rosch, ki je stopenjskost (tj. reprezentativnost) elementov kategorije določala na podlagi seznama, v katerem je bil tudi *netopir in krava* (1999: 29–30). Teorija prototipskosti je po njenem uporabna kvečjemu potem, ko ustvarimo semantično definicijo »*ljudje lahko o bitjih te vrste povejo naslednje stvari*« (n. d.: 42). Nadalje Wierzbicka ugotavlja, da je pojem »bird« taksonomski pojem, ki se nanaša na določeno 'vrsto živega bitja' in ga ni mogoče avtomatično primerjati s pojmom »furniture«, ki je skupno ime za množico raznovrstnih predmetov (n. d.: 34) – ni namreč naključno, da je *ptič* števeni samostalni, pohištvo pa ne: v tem se namreč zrcali različen način konceptualizacije (n. d.: 35).

Za prototipske kategorije je torej značilno, da so sestavljene iz bolj središčnih (*central members*) ter obrobnejših elementov (*marginal/ peripheral*¹³⁴ *members*) (Taylor 1995: 54–55, Langacker 1991: 266). Taylor izpostavlja dejstvo, da središčni elementi, t. i. prototipi, s svojimi tipičnimi lastnostmi dajejo kategoriji potrebno stabilnost, obrobni elementi, glede na stopnjo podobnosti prototipskemu predstavniku različno oddaljeni od središča, pa delajo kategorijo prožno v smislu njene odprtosti za sprejemanje novih elementov (1995: 54). Prototipske kategorije imajo zabrisane, **neostre meje** (*fuzzy boundaries*) in se pogosto delno prekrivajo z drugimi kategorijami (n. d.: 54–55). Primer takšnega prekrivanja bi bilo lahko ljudsko pojmovanje *netopirja*, vtisnjeno v slovenski jezik – »ni ne tič ne miš«, izrek, ki je postal izhodišče za metaforično širitev v frazem *ne biti ne tič ne miš* s pomenom 'ne imeti izrazitih lastnosti, značilnosti'.

3.2.1.2.2 Langacker v *Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical Prerequisites* (1987) opredeljuje **shemo** kot takšno abstraktno pojavnost, ki je popolnoma združljiva z vsemi elementi kategorije, ki jih določa (po Taylor 1995: 65–66 in Nowakowska Kempna 1995: 67–68). Če je A shema za B, potem je B ponazoritev A-ja. B je popolnoma prekriven z značilnostmi A-ja, a je z ozirom nanj bolj podroben, tj. manj splošen (Langacker 1991: 266–267, 1995: 15; več gl. v poglavju 3.2.2.2.3). Gre za različno (tj. večjo/manjšo) stopnjo abstrakcije.

3.2.1.2.3 Sheme so (lahko) v okviru kategorije hierarhično organizirane skupaj s širitvami iz prototipov. Poglejmo si Langackerjev prikaz o usvajanju (*acquisition*) koncepta »drevo«, ki ga povzemam po Taylor 1995: 66 (prim. Nowakowska Kempna 1995: 68):

Langacker predpostavlja, da tisti, ki se uči jezika, besedo *drevo* najprej povezuje s posameznimi primerki velikih, listnatih rastlin, npr. hrasti, bukvami itd. Nato na podlagi teh primerkov oblikuje shematsko podobo tistega, kar jim je skupno – tej predstavi lahko rečemo DREVO¹. Ta dobi status prototipa. Na osnovi podobnosti govorec s to kategorijo poveže še iglavce, čeprav ti niso popolnoma prekrivni s kategorijo DREVO¹ (nimajo listov, ampak iglice). Nato učeči se naredi nadaljnjo posplošitev v shemo DREVO², ki predstavlja to, kar je skupno DREVESU¹ in iglavcem, tj. visoko deblo in vejevje. Zdaj DREVO² deluje kot prototip za širitev kategorije v palme, ki sicer imajo deblo, a nimajo vejevja. Kar je skupno DREVESU² in palmam, omogoča širitev v abstraktnjšo shemo, ki pa je še vedno DREVO³. Kategorijo je mogoče razvijati še naprej. SADNO DREVO se lahko pojavi kot podshema sheme DREVO¹, DREVO² pa lahko deluje kot prototip za metaforično širitev, in sicer v *genealoško drevo* glede na to, da ima le-to razvejano strukturo. (Citirano po Taylor 1995: 66.)

¹³⁴ Termin *peripheral members* najdemo pri Langackerju (npr. 1991: 266).

Taylor opozarja na Langackerjevo gledanje, da sta kategorizacija glede na shemo in kategorizacija glede na prototip v bistvu le dva različna vidika istega pojava. V prvem primeru je element popolnoma združljiv z določeno abstraktno predstavo, v drugem pa le delno (ji je le podoben). Kdaj bo raziskovalec uporabil prototip ali shemo, je pač odvisno od stopnje abstraktnosti, ki jo je pripravljen pripisati govorčevi mentalni predstavi (Taylor 1995: 66–67, prim. Nowakowska Kempna 1995: 68).

Pri kategorizaciji glede na shemo pripadnost elementa kategoriji ni stvar stopnjevanosti (v smislu večje ali manjše podobnosti središčnemu primerku), kot to velja za kategorije glede na prototip (Taylor 1995: 67).

Taylor se je odločil dati prednost kategorizaciji glede na prototip, češ da v številnih kategorijah naravnih jezikov ni mogoče posplošiti sheme, ki bi bila združljiva z vsemi njihovimi elementi. Obenem pa se zaveda, da so govorci sposobni strukturirati kategorije glede na shemo (in to dejansko počnejo) ter meni, da je kategorizacija glede na prototip razvojno predhodna kategorizaciji po shemi (n. d.: 67).

Sama sprejemam langackerjevsko videnje načinov kategorizacije, ki poleg širitve iz prototipa upošteva tudi t. i. razvijanje sheme (o teh gl. poglavje 3.2.2.2.3). Kot bomo videli kasneje v poglavjih 3.3 in 3.4, sta (pri prototipskih kategorijah) enako pomembni obe kategorizacijski razmerji.

3.2.1.2.4 Na koncu naj še enkrat poudarimo, da z opisovanjem strukture prototipskih kategorij nikakor nismo hoteli zanikati obstoja t. i. klasičnih kategorij oz. pojmovanja kategorij kot urejenih množic elementov z jasnimi razmejitvami.¹³⁵

¹³⁵ Na pomanjkljivosti pretiranega povečevanja pojma prototipov opozarja Anna Wierzbicka, ki ugotavlja, da se teorija prototipskosti v semantiki pogosto uporablja kot univerzalno sredstvo za prihranek miselnega napora (1999: 27). »Obravnavanje prototipa kot čarovnega ključa, s katerim lahko brez truda odpremo vsa vrata, prinaša več škode kot koristi,« opozarja (n. d.: 46). Predstavi primere pomenske analize leksemov, ki jih kognitivni jezikoslovci vedno znova navajajo in za katere meni, da je bil v njih pojem prototipa zlorabljen v smislu izognitve natančni pomenski definiciji leksema (n. d.: 28–39). Nekatere zglede navajam v opombah: *bachelor* (v op. 132), *mother* (op. 117), *bird in furniture* (op. 89). Prim. tudi poglavje 2.4.

Po drugi strani avtorica prikaže, v čem se je pojem prototipa izkazal kot uporaben: prototip ne bi smel pomeniti bežanja od natančnih definicij; če je zmerno in previdno rabljen, pa lahko ponudi določene odgovore, še posebej v povezavi z definicijo pomena oz. (slovarskimi) razlagami leksemov (Wierzbicka 1999: 39).

Wierzbicka svari, da v analizi pomena ni dovoljeno ubirati bližnjic »zaradi intelektualne lenobe in pomanjkanja natančnosti« (n. d.: 46). Vsak pomen je mogoče določiti z določenimi pomenskimi sestavinami, ki so popolnoma jasne in ostre, čeprav so morda pojmi, ki so leksikalizirani v naravnem jeziku, v določeni meri neostri (prav tam). V semantičnem opisu je potrebno oblikovati natančne in razločne definicije pojmov (n. d.: 47). V razpravi avtorica opozori še na razmerje med leksikografijo in leksikologijo, ki morata biti po njenem povezani: leksikografiji manjkajo teoretične osnove, teoretična

Klasični ter prototipski pristop h kategorizaciji bi se morala povezovati, saj je, kot ugotavlja A. Wierzbicka, »/v/ pomenski analizi /.../ prostor tako za prototipe kot tudi za invariante – prvi pojem ne izključuje drugega« (1999: 27).

V zvezi z omenjeno nejasno razmejitvijo prototipskih kategorij je treba omeniti Lakoffovo opažanje, da jezik govorce ponuja sredstva, s katerimi lahko izraža različne stopnje pripadnosti elementov neki kategoriji in posledično določa, katere elemente bo bolj upošteval – poimenoval jih je »**ograje**«¹³⁶ (*hedges*) (po Taylor 1995: 76; prim. Žic Fuchs 1991: 47/48). S pomenoslovnega vidika lahko so to jezikovni izrazi, ki so na razpolago govorce za izražanje razmerja do jezika, ki ga uporablja (prav tam). S temi jezikovnimi izrazi lahko »ogradimo« kategorije, ki imajo sicer nejasno zarisane meje, npr. na najbolj središčne elemente ali pa s pomočjo njih zajamemo tudi obrobne primerke. Za primer vzemimo pojmovno kategorijo POHIŠTVO ter omejevalna členka *čisto pravi* in *v širšem smislu* – s prvim zamejimo kategorijo na središčne (prototipske) primerke, druga »ograja« pa pušča kategorijo odprto tudi za obrobnejše primerke. Poglejmo si naslednje zglede:

- (1) *Miza je čisto pravi kos pohištva.*
- (2) *Stol je čisto pravi kos pohištva.*
- (3) **Ura je čisto pravi kos pohištva.*
- (4) *Ura je kos pohištva v širšem smislu.*
- (5) *Koledar je kos pohištva v širšem smislu.*
- (6) **Miza je kos pohištva v širšem smislu.*

semantika pa se je znašla v empiričnem vakuumu. Uspeh sistematičnih leksikografskih raziskav, oprtih na leksikoloških teoretičnih temeljih, je – po mnenju A. Wierzbicke – odvisen od tega, ali bo uspelo v okviru te discipline prevzeti in nadalje razvijati dosežke psiholoških in filozofskih raziskav o vlogi prototipov v človekovem mišljenju. Avtorica poudari še pomembnost ukvarjanja s t. i. univerzalnimi semantičnimi pomenskimi sestavinami, iz katerih so sestavljene misli in zapleteni koncepti. (Wierzbicka 1999: 48.)

¹³⁶ V angleščini *hedge* dobesedno pomeni 'živa meja, živica, seč', preneseno pa tudi 'zapreka, pregraja' (po VASS 1994: 402). Odločila sem se za slovenski izraz *ograja*, ki z izhodiščnim pomenom 'naprava, ki se postavi okrog zemljišča, prostora za preprečevanje prehoda' (po SSKJ) omogoča metaforično širitev v pomen, ki ga vsebuje termin. Izraz *ograda* je manj primeren, saj sta (v SSKJ) kot izhodiščna navedena pomena 'zemljišče, obdano z ograjo iz zloženega kamenja, grmovja, zlasti na kraškem svetu' oz. 'ograjen prostor, ograjeno zemljišče'.

A. Vidovič Muha v zvezi s slovarskim pomenoslovjem opozori na posebno skupino pomenskih sestavin, v kognitivni semantiki imenovanih *virtuem*. Definira jih kot »vsebinske lastnosti, ki so zaradi tvornosti predstave o pomenu leksema del slovarske pomenske opredelitve (so pomenska sestavina – sem), čeprav ne pokrivajo vseh prvin določene kategorije« (2000: 49). Po njenem mnenju lahko »/t/ovrstne pomenske sestavine poudarjajo, izpostavljajo določene prvine najmanjšega pojmovnega in iz njega tudi najmanjšega pomenskega polja« (n. d.: 57). V skupini »omejevalnih členkov« izpostavi tiste, ki se v SSKJ pojavljajo v vlogi poudarjanja: *navadno, zlasti, predvsem* (prav tam).

Omejevalni členek *čisto pravi* v zgledih (1) in (2) zamejuje kategorijo POHIŠTVO na najbolj središčne primerke. Zgled (3) ni smiseln, saj ura nikakor ni prototipski element te kategorije. Nasprotno pa »ograja« v *širšem smislu* v kategorijo vključuje tudi manj tipične primerke kategorije, kot sta npr. ura ali koledar – ta dva sta pohištvo samo v zelo širokem smislu besede in spadata na obrobje dane kategorije. Miza pa spada v središče kategorije, zato je zgled (6) z logičnega vidika neustrezen.

3.2.1.3 Pojem pomenske in pojmovne kategorije. Potem ko smo opisali način, na kakršnega so strukturirane (prototipske) kategorije, se moramo vsaj dotakniti tudi vprašanja dveh različnih zornih kotov, s katerih je mogoče gledati na kategorije in ki ju bomo uporabljali v nadaljevanju, zlasti v poglavju 3.4 in v četrtem poglavju. Kategorije je mogoče pojmovati na dva načina, in sicer kot:

- pomenske (leksikalne) ali
- pojmovne (konceptualne) kategorije.

3.2.1.3.1 O pomenskih kategorijah govorimo na ravni posameznega leksema. Vsak leksem je mogoče pojmovati kot kategorijo, ki vsebuje različne podkategorije, tj. (med sabo povezane) pomene, če gre za večpomenski leksem (prim. poglavje 3.2.3). Pomenska kategorija je (dodatno) zamejena s slovničnim delom pomena, torej med drugim tudi besednovrstno¹³⁷ – npr. kategorija VID je tako (prvotno) samostalniška kategorija, enako so samostalniške vse besedilne uresničitve (konkretizacije) vseh pomenov, ki jih zajema ta kategorija (npr. *vid mu peša, imeti dober, oster vid; ohraniti lep vid; stopil je iz teme na vid* itd.), kategorija VIDETI (z besedilnimi uresničitvami vred) pa je seveda (primarno) glagolska (*gleda, pa ne vidi, ostro, razločno videti; otrok ne vidi, je slep; videti kaj na lastne oči* ipd.) itn.

Kot bomo videli kasneje, lahko tudi v okviru pomenskih kategorij opazujemo pojav prototipskega učinka: nekateri pomeni so v kategoriji bolj središčni kot drugi in so izhodišča (metaforičnih in metonimičnih) širitev oz. razvijanja sheme v druge pomene (o tem prim. poglavji 3.2.3 in 3.4.1).

¹³⁷ A. Vidovič Muha besedne vrste opredeljuje »kot množice besed, ki (glede na svojo skladenjsko vlogo) v celoti ali v svojem jedrnem delu izkazujejo enake kategorialne lastnosti« (2000: 30) in poudarja, da dinamičnost besednih vrst določa tudi »prvotnost oz. drugotnost besednih vrst: določena množica besed je prek svojih kategorialnih lastnosti potencialna nosilka določene skladenjske vloge, sprememba kategorialnih lastnosti /.../ pa povzroči prehod ene besedne vrste v drugo /.../« (n. d.: 31).

3.2.1.3.2 Pojemovna kategorija združuje lekseme (kot celoto/enoto vseh pomenov), povezane v isto pojmovno (konceptualno) področje. Povezave so včasih zakrite (etimološke) (prim. poglavje 3.4.2). Kategoriji VID in VIDETI tako skupaj s še drugimi pomensko sorodnimi kategorijami, npr. GLEDATI, UGLED, GLEDE NA, OČITNO, ZORNI KOT itd.,¹³⁸ ne glede na njuno slovničnopomensko določenost, spadata v eno »pojmovno polje«, ¹³⁹ t. i. pojmovno kategorijo VIDNEGA ZAZNAVANJA. Med leksemi, ki pripadajo isti besedni vrsti, obstajajo določena paradigmatska razmerja (prim. Žic Fuchs 1991: npr. 65). Glagoli *videti*, *gledati*, *strmeti*, *zreti* itd. so tako pomensko sorodni, ker spadajo v skupno pojmovno kategorijo – v okviru te lahko opazujemo, v kakšnem razmerju so med sabo pomenske kategorije VIDETI, GLEDATI, ZRETI, STRMETI itd. Seveda so nekateri elementi pojmovne kategorije bolj v središču kot drugi, npr. v kategoriji VIDNO ZAZNAVANJE je *videti* gotovo središčnejši od *strmeti*. Paradigmatska razmerja med glagoli vidnega in tipnega zaznavanja bomo natančneje obravnavali v poglavju 3.4.2.

Opozorim naj, da je tudi pri pojmovnih kategorijah mogoče govoriti o različnih ravninah kategorizacije (prim. poglavje 3.2.2): kategoriji TIPNO ZAZNAVANJE in VIDNO ZAZNAVANJE spadata v okvir nadrejene kategorije (ČUTNO) ZAZNAVANJE. S konceptualnega vidika se omenjeni pojmovni kategoriji tako nahajata na osnovni ravni kategorizacije, pod katero so posamezne delne konkretizacije tega pojmovnega zbira – med drugim tudi tiste, ki so ubesedene (tj. pojmi, realizirani v jeziku), torej zgoraj navedene pomenske kategorije.

3.2.1.3.3 Treba je poudariti, da se pojem pojmovne (konceptualne) kategorije seveda tesno prepleta s pojmom pomenske (leksikalne) kategorije; ločevati ju moramo zaradi večje preglednosti nad ravninami, na katerih bo potekala pomenska analiza leksemov (gl. poglavji 3.4 in 4). Prav tako ne smemo pozabiti, da se ves čas gibljemo v okviru jezika, kar pomeni, da tudi konceptualne kategorije razumemo v smislu njihove

¹³⁸ Zastavi se vprašanje, kako zbrati dovolj popolno gradivo za določeno pojmovno kategorijo. Prim. poglavje 1.3.

¹³⁹ Izraz *pojmovno polje* si sposojamo iz *teorije polj*, vendar ga razumemo v »prenovljenem« smislu (zato je zapisan v narekovajih): po strukturalnem gledanju imajo pojmovna (in pomenska) polja jasno začrtane meje, jezikoslovci pa se posvečajo definiranju meja polj; kognitivisti nasprotno na podlagi ugotovitev o naravi delovanja človeškega razuma in o njegovih spoznavnih zmoglostih mdr. pozornost preusmerjajo k preučevanju središč(a) kategorije (prim. Žic Fuchs 1991: 32). Ker gre za drugačno pojmovanje in raziskovalne poudarke, sem se odločila za novo poimenovanje: *pojmovna kategorija*. – O razvoju teorije polj v zvezi z vprašanjem o pomenski povezanosti glagolov premikanja zelo obširno in podrobno piše Žic Fuchs 1991: 28–34. – Prim. tudi Fillmore 1985: 225 in sl.

tesne povezanosti z jezikom. M. Žic Fuchs tako v poglavju, kjer v zvezi s semantičnim trikotnikom predlaga preimenovanje vrhov trikotnika (iz Ogden-Richardsovih *symbol*, *referent*, *thought of reference* /1991: 57/ oz. Ullmanovih *name*, *thing*, *thought of reference* /prav tam/) v *leksem*, *denotat* in *koncept* (n. d.: 58), za termin *koncept* ugotavlja, da bi bilo zanj bolj ustrezno poimenovanje *leksikalni koncept*, saj je ta vedno vezan na določen leksem – v nasprotju z (logičnim) konceptom, ki ga obravnavajo v psihologiji ali filozofiji (n. d.: 60). Obstajajo namreč tudi koncepti, ki niso ubesedeni, kot npr. – primer navajam po Grzegorzczkova 1998: 13 – naše védenje o shematskem prizoru obnašanja v restavraciji, ki pa nam lahko olajša razumevanje določenega besedila. Pojemovna kategorija torej zajema tako neverbalizirane pojme kot tudi pojme, realizirane v jeziku. V nalogi nas bo zanimala predvsem jezikovna realizacija pojmovnih kategorij.

V zvezi s pojmom pomenske in pojmovne kategorije tako lahko rečemo, da gre za dva različna vidika istega pojava, le da so v vsakem od njiju v ospredju različne podrobnosti: pri pomenskih kategorijah raziskujemo v globino posameznih leksemov, preučujemo njihovo pomensko strukturo (nahajamo se na ravni jezika), pri pojmovnih kategorijah pa se gibljemo na konceptualni ravnini – kot jezikoslovce nas bo predvsem zanimalo, v kakšnem (medsebojnem) razmerju so posamezne pomenske kategorije, ki spadajo v skupno pojmovno kategorijo – preučujemo t. i. paradigmatska razmerja med leksemi (ta vidik – nujnost opisa paradigmatskih razmerij – v zvezi z glagoli premikanja izpostavlja tudi Žic Fuchs 1991).

3.2.1.3.4 Obe vrsti kategorij – predvsem zaradi večje preglednosti v besedilu – zapisujem s pomanjšanimi velikimi črkami (prim. poglavje 1.5). Za pomenske kategorije so značilne oblike, ki so »homonimne« z besednimi izrazi, za pojmovne kategorije pa dosledno uporabljam (večbesedna) opisna poimenovanja, kot npr. VIDNO ZAZNAVANJE, TIPNO ZAZNAVANJE ipd.

3.2.2 Osnovna ravnina kategorizacije

3.2.2.1 Osi kategorizacije. Prototipskost je povezana z dvema osema kategorizacije (Taylor 1995: 46, povzeto po ugotovitvah E. Rosch):

- na navpični osi so prikazane različne (hierarhično organizirane) kategorije – pri A. Vidovič Muha temu pojmu ustreza termin »največje pomensko polje« (2000: 59, 60–61) –,
- na vodoravni osi pa so razvidne kategorije, umeščene na isto ravnino kategorizacije v okviru iste nadredne kategorije; Vidovič Muha uporablja izraz »najmanjše pomensko polje« (n. d.: 59, 61–62).

Takšna hierarhična organizacija kategorij ponuja pomembno izhodišče za t. i. pomenskosestavniško obravnavanje kategorij. Ko se spuščamo po navpični osi, lahko rečemo, da ima vsaka nižja kategorija natančno tiste pomenske sestavine (dalje PS), kot jih ima neposredno nadrejena kategorija, ter dodatno pač še svoje razločevalne pomenske sestavine (RPS). Leksemi na isti ravnini (torej na vodoravni osi) imajo vsi isto uvrščevalno pomensko sestavino glede na dominantno kategorijo, med sabo pa se razlikujejo po različnih RPS (Taylor 1995: 46, Vidovič Muha 2000: 60).

Pomenskosestavinski model kategorialne hierarhije je bil deležen kritike kognitivnih jezikoslovcev zaradi dvojega:

1. Kognitivisti se ne strinjajo s tem, da imajo kategorije na isti ravnini vse PS skupne. Kot sta v svojih raziskavah ugotovila Roscheva in Mervis (povzemam po Taylor 1995: 47–48), imajo nekateri elementi kategorije skupnih več lastnosti, nekateri pa zelo malo. Prvo je značilno za prototipe oz. središčnejše elemente, malo skupnih lastnosti pa imajo (med sabo in s prototipom) obrobnejši primerki.

2. Strukturalisti (s pomenskosestavinskega vidika) ne vidijo razloga, da bi kateri od ravnin kategorizacije pripisovali poseben status, razen morda najvišji ali najnižji.¹⁴⁰ Narava spoznavnih procesov in raba jezika to izhodišče spodbijajo: obstaja namreč kategorialna ravnina, ki je s spoznavnega in jezikovnega vidika bolj izstopajoča kot druge ravnine iz istega pomensko-pojmovnega polja (nad in/ali pod njo), to je t. i.

¹⁴⁰ Takšno gledanje še najdemo v Vidovič Muha 2000. Ta izloči najvišjo ravnino kategorizacije, na kateri, kot ugotavlja, najdemo zaimke in glagolske primitive/proverbe, ki so pomensko najekstenzivnejši (n. d.: 61). Na najnižji ravnini se ne nahajajo kategorije, ampak posamezni, konkretni primerki – besedilne uresničitve leksemov (Taylor 1995: 46–47, prim. tudi Vidovič Muha 2000: 60–62, 174–177).

A. Vidovič Muha s kognitivnim pogledom na to problematiko torej veže spoznanje o hierarhičnosti pomenskih polj (pomenska piramida), vendar v okviru te ne izpostavi ravnine, ki bi ji podelila status osnovne ravnine. Vseeno pa je potrebno poudariti, da Vidovič Muha v poglavju Spoznavni vidik denotativnega pomena predstavi tudi pojem »bazične ravnine« (2000: 50/51).

osnovna ravnina kategorizacije (*basic level of categorization*).¹⁴¹ Taylor pojasnjuje, da je le-ta od drugih pomembnejša, ker (a) ljudje stvari konceptualiziramo kot zaznavne in spoznavne celote (t. i. *gestalte*)¹⁴² na osnovni ravnini in (b) o stvarnosti ponavadi govorimo na tej ravnini (če nas nekdo, kažoč na stol, vpraša *Kako se imenuje to?* bomo odgovorili npr. *Stol* in ne *Pohištvo* ali *Izdelek*) (1995: 46–51). Kategorije osnovne ravnine so najbolj sporočilne glede zaznavnih, funkcionalnih in drugih lastnosti predmetov (n. d.: 253); govorimo o t. i. »spoznavni ekonomičnosti« (E. Rosch; citiram po Žic Fuchs 1991: 47). Z drugimi besedami: obstaja ravnina, ki je v hierarhiji kategorizacijskih ravnin osnovna, bazična. Za kategorije z osnovne ravnine imamo določen miselni model, predstavo, ki pri nadrednih kategorijah ni mogoč.¹⁴³ Podredne kategorije, ki se nahajajo pod osnovno ravnino kategorizacije, pa se nanašajo na konkretne primerke: predmete (tj. predstave o le-teh) oz. (besedilne) uresničitve leksemov.¹⁴⁴ Za lekseme z osnovne ravnine kategorizacije je značilno tudi, da jih najlažje razumemo in se jih najhitreje naučimo. (Taylor 1995: 50.)

Taylor opaža, da se leksemi z osnovne ravnine od tistih z nižje ali višje ravnine navadno razlikujejo že na formalni, znotrajjezikovni ravni (so morfološko enostavnejši, medtem ko so leksemi s hierarhično nižje ravnine pogosto stalne besedne zveze ali zloženske, npr. *kuhinjski stol*, *gugalni stol*, *zobozdravniški stol* itd. (Taylor 1995: 49), tisti z nadredne ravnine pa so pogosto neštevni samostalniki (n. d.: 50), npr. skupna, snovna, pojmovna imena: *pohištvo*, *moka*, *mladost*, ...).

Zakaj so leksemi z osnovne ravnine privilegirani? Odgovor je po Taylorjevem mnenju treba poiskati v uporabni vrednosti kategorij – z razvrščanjem stvari v kategorije je mogoče skrčiti brezmejno pestrost dejanskega sveta v neke obvladljive razsežnosti (n. d.: 50).

¹⁴¹ Vidovič Muha je termin, kot rečeno, prevedla kot *bazična ravnina* (2000: 51).

¹⁴² Termin je prevzet iz psihologije. Teorija gestalta (*Gestalttheorie*) temelji na spoznanju, da pojavov ni mogoče razlagati z razčlenjevanjem na (naj)manjše gradnike, obravnavati jih je potrebno kot celoto. S tega stališča se da pojasniti, zakaj melodijo dojemamo kot isto, čeprav je v prevedena v drugi ključ, in zakaj je v primeru, da bi jo razbili na posamezne zvoke, ne bi bilo več (Trstenjak 1976: 18–22). – Gre za celostni (holistični) vidik: celota je spoznavno bolj preprosta kot kateri koli njegov sestavni del (Nowakowska Kempna 1995: 70).

¹⁴³ Ob leksemu *stol* si predstavljamo kos pohištva s štirimi nogami, namenjen sedenju (pozor: gre za shematsko predstavo stola in ne za konkreten primerek; gl. op. 84), *pohištvo* pa se nanaša na različne kose pohištva (je skupno ime) in si ga je nemogoče predstavljati kot neki konkretni primerek.

3.2.2.2 Določili bomo obe osi kategorizacije za samostalniški kategoriji VID in TIP ter glagolski kategoriji VIDETI, TIPATI.¹⁴⁵ Katera ravnina je pri teh kategorijah osnovna? Opisali bomo, katere kategorije so hierarhično višje in katere nižje od osnovne ravnine.

V okviru pojmovnega polja, kamor sta umeščeni pomenski kategoriji TIP in VID, lahko na navpični osi določimo štiri ravnine kategorizacije. Zanje velja, da se pri premikanju po osi navzgor pomenska ekstenzivnost kategorij večja, ko pa se po osi spuščamo, se večja njihova pomenska intenzivnost (prim. Taylor 1995: 46, tudi Vidovič Muha 2000: 60–62). Kategoriji VID in TIP se nahajata na isti ravnini pod nadredno (pojmovno) kategorijo ČUT. Prva neposredno višja kategorija od kategorije ČUT je SPOSOBNOST, nad to pa je samo še zaimenski KAR. Na najnižji ravnini bi našli konkretne jezikovne izraze, tj. besedilne aktualizacije leksemov, npr. pod kategorijo VID *vid mu peša; imeti dober, oster vid* itd. Različne ravnine kategorizacije so prikazane na sliki 2¹⁴⁶ na navpični osi.

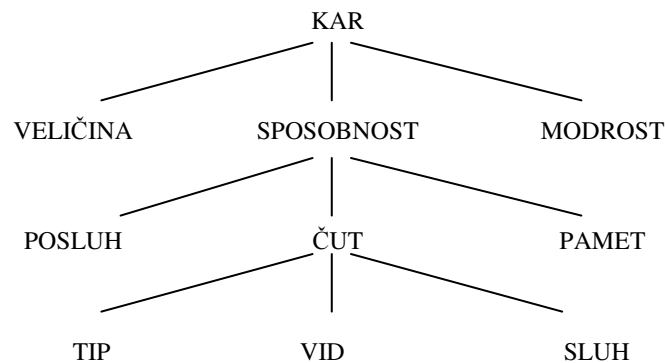
Zanima me tudi, katera ravnina kategorizacije je tu s spoznavnega in jezikovnega vidika izstopajoča. V pomoč nam bo ugotovitev kognitivistov, da je kategorije z osnovne ravnine mogoče najbolj neprisiljeno povezati z določeno miselno predstavo in da te kategorije prinašajo največjo količino podatkov o določeni stvari, tj. so najbolj »spoznavno ekonomične« (prim. poglavje 3.2.2.1). Osnovna ravnina kategorizacije je tako pri obravnavanih čutih gotovo tista, na kateri so na vodoravni osi razvrščeni VID, TIP, SLUH, VOH in OKUS. Naredimo še preskus (po Taylorju): če bi nam kdo (npr. tujec) v zvezi z danim denotatom zastavil vprašanje *Kako se imenuje to?*,¹⁴⁷ bi mu odgovorili *To je vid* ali *To je tip*, kljub temu da sta preostala možna odgovora *To je čut* ali *To je sposobnost* enako »/slovnično/ pravilna« (1995: 49).

¹⁴⁴ Če ostanemo pri *stolu* oz. *pohištvu*: na podredni ravnini kategorizacije bomo našli konkretne primerke stola – npr. (naš domači) *kuhinjski stol* pa *pisarniški stol*, ki ga imamo v delovni sobi itd. Prim. tudi op. 99.

¹⁴⁵ Prototipski učinki (*prototype effects*) niso omejeni le na samostalniške kategorije, ampak se pojavljajo tudi pri glagolih, abstraktnih kategorijah itd. (Taylor 1995: 46).

¹⁴⁶ Sliki 3 in 4 sta prirejeni po Taylor 1995: 47, 48. Treba je opozoriti, da gre za shematični prikaz hierarhičnega razmerja med ravninami kategorizacije, saj v njem ne moremo zajeti vseh kategorij, ki se nahajajo na posamezni ravnini, pri navpični osi pa izpuščamo najnižjo ravnino kategorizacije s konkretnimi, besedilnimi uresničitvami leksemov.

¹⁴⁷ Govorimo o onomaziološkem vidiku, saj gre za spraševanje po označujočem, torej po tem, kako se imenuje dana predmetnost oz. predstava o njej (Vidovič Muha 2000: 21, o semaziološkem in onomaziološkem vidiku v zvezi s prototipi in osnovno ravnino prim. tudi Taylor 1995: 261–262).

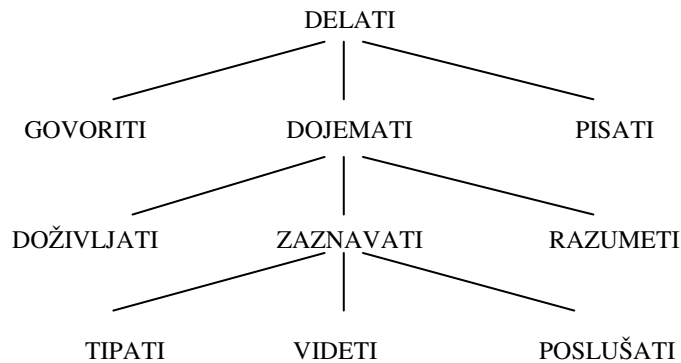

Slika 2: Navpična in vodoravna os kategorizacije (samostalniška kategorija)

3.2.2.3 Taylor nadaljuje, da je prav tako mogoče hierarhično razvrstiti glagolske kategorije, čeprav je to nekoliko bolj težavno kot pri samostalniških kategorijah (1995: 47). Zdi se, da za glagolski kategoriji TIPATI in VIDETI veljajo podobne ugotovitve kot za njuni samostalniški vzporednici, saj skupaj s preostalimi kategorijami, ki označujejo dejavnost čutnega zaznavanja (POSLUŠATI, OKUŠATI, VOHATI) tvorita osnovno ravnino kategorizacije. Tudi tu lahko pravilnost domneve preverimo z onomaziološkim vprašanjem, in sicer *Kako se imenuje (delati) to?*, na katero bomo – z določenim denotatom (tj. dejavnostjo) v mislih – odgovorili *Tipati / Videti*. Na navpični osi kategorizacije je tik nad osnovno ravnino kategorija ZAZNAVATI,¹⁴⁸ ki je podrejena kategoriji DOJEMATI. Nad njo je le še DELATI, ki je kot proverbalna¹⁴⁹ kategorija v tej hierarhiji najvišje, kar kaže tudi slika 3. Na najnižji ravnini se nahajajo posamezne realizacije leksemov.

¹⁴⁸ Etimološka vzporednica leksema *čut* je glagol *čutiti*. Ta leksem ni popolnoma prekriven z *zaznavati* – predvsem ne označuje čutnega zaznavanja v celoti, ampak samo deloma: zlasti voh (*psi so čutili ljudi, zato so lajali*), okus (*čutiti kri v ustih*), tip (*čutiti mokroto v čevljih; X je pod prsti čutil utripanje žile*), delno pa tudi sluh (zlasti v danes predvsem narečni varianti *čuti* (npr. *čuti govorjenje, smeh*) oz. *nihče me ni čutil, ko sem prišel po stopnicah* 'slišal, opazil') in v še bolj omejenem obsegu vid (gl. prejšnji zgled) – težko namreč rečemo, da kaj čutimo in pri tem mislimo na zaznavanje z očmi (vsi zgledi iz SSKJ). V poglavju 3.4.1 leksem *čutiti* obravnavamo zaradi etimološke sorodnosti z leksemom *čut* (ta je izpeljan iz tega glagola) in ker spada v pojmovno kategorijo čutno zaznavanje. Glagol *zaznavati* je (v neprenesenem pomenu) pomensko širši od *čutiti*, saj človek ne zaznava samo s čuti, ampak tudi drugače.

¹⁴⁹ O glagolskih primitivih ali proverbi (zlasti o *biti* in *delati*) zelo podrobno razpravlja A. Vidovič Muha (2000: 32, 46, 78, 243–275, pa tudi 1988: 17–28, 177 – v zvezi s skladijsko podstavo nekaterih glagolskih tvorjenk loči naslednje proverbe: *delati/narediti, imeti, biti, postati/postajati, dati/dajati*).

Slika 3: Navpična in vodoravna os kategorizacije (glagolska kategorija)

3.2.2.4 Sklep. V tem poglavju smo si obravnavane kategorije ogledali s stališča njihovega razmerja z drugimi kategorijami iz iste pojmovne nadkategorije. Ugotovili smo, da tako samostalniška VID in TIP kot tudi glagolska VIDETI in TIPATI spadajo na t. i. osnovno ravnino kategorizacije, saj so ti leksemi spoznavno najbolj informativni.

V naslednji stopnji našega opazovanja teh kategorij se bomo preusmerili v globino – svoje vidno polje bomo zožili na strukturo posameznih kategorij.

3.2.3 Struktura pomenskih kategorij

Kako so zgrajene leksikalne kategorije VID in TIP oz. VIDETI in TIPATI? So to klasične kategorije z ostro zarisanimi mejami in enakovrednimi elementi (pomeni) ali pa morda v njih kak element izstopa kot prototip? Če drži slednje: kateri pomeni se nahajajo bolj v središču in kateri bolj na obrobju? Zanima me tudi, kako so pomeni med sabo povezani – v poglavju 3.4.1 bom opazovala vrste razmerij med posameznimi pomeni obravnavanih leksemov.

3.2.3.1 Teoretična izhodišča. Na začetku pojasnimo nekaj pojmov, s katerimi se bomo srečevali pri določanju strukture obravnavanih jezikovnih kategorij. Izhajali bomo iz naslednjih predpostavk (oblikovane so jih po Langacker 1991, 1995, Taylor 1995, Lakoff 1986):

1. Večina (pogosto rabljenih) leksemov ima več kot en pomen.
2. Večpomenski leksemi so (pomenske) kategorije, zgrajene iz več podkategorij – pomenov.

3. V okviru večpomenskih kategorij ima (lahko) eden izmed pomenov središčnejši položaj kot drugi – je t. i. prototip (po Langackerju globalni prototip).
4. Pomeni so uvrščeni v kategorijo (leksem) na dva načina: bodisi na podlagi pomenskih širitev (iz prototipa) in so med sabo (bolj ali manj (ne)posredno) povezani, tj. tvorijo t. i. pomenske verige, bodisi na podlagi razvijanja sheme v smeri posploševanja od posameznega v bolj abstraktno ali ponazarjanja določene sheme oz. njene konkretizacije.
5. Strukturo vsake večpomenske kategorije je mogoče shematično prikazati z mrežnim modelom, iz katerega so razvidni različni tipi medpomenskih povezav (tj. kategorizacijska razmerja) ter položaj elementov v kategoriji (v smislu središče – obrobje).
6. Kognitivno jezikoslovje, kot je znano, izhaja iz spoznanja, da se v jezikovnih strukturah odražajo človekove spoznavne zmožnosti.¹⁵⁰ Z vidika kognitivnega pomenoslovja je tako pojem pomena izenačen s pojmom konceptualizacije. O pomenu bomo s tega vidika podrobneje spregovorili v poglavju 3.3.

3.2.3.2 Enopomenske in večpomenske kategorije. V središču pozornosti so tako pri Taylorju (1995: 99–121) kot tudi pri Langackerju (1991: 2, 1995: 18) in Lakoffu (1986: 41–43) večpomenski leksemi. Tudi pri preučevanju leksikalne večpomenskosti kognitivni jezikoslovci uporabljajo načelo prototipskosti.

3.2.3.2.1 John R. Taylor opozarja, da je treba ločevati med enopomenskimi »prototipskimi kategorijami« (*prototype categories*), ki so monocentrične

¹⁵⁰ Nekatere ključne človekove spoznavne zmožnosti, kot jih našteva Langacker (1995: 14–15, so:

- oblikovanje urejenih pojmovnih sistemov,
- prepoznavanje in izgovarjanje fonoloških nizov,
- dojetje simbolne zveze med konceptualnimi in fonološkimi strukturami,
- kategoriziranje enih struktur glede na druge,
- kategoriziranje in dojetje določene situacije na različnih ravneh abstrakcije (shematizacija),
- prepoznavanje podobnosti med različnimi strukturami,
- določanje sorodnosti (*correspondences*) med elementi pomena različnih struktur,
- povezovanje preprostejših struktur v bolj zapletene,
- dojetje prizora v smislu »lik – ozadje«,
- dojetje prizora na različne načine (upodabljanje, konstruiranje prizora, *construal*).

(*monocentric*), kot sta npr. SKODELICA ali STAVČNI ČLEN,¹⁵¹ in policentričnimi (*polycentric*) kategorijami, ki jim pravi **kategorije po družinski podobnosti**¹⁵² (*family resemblance categories*) (1995: 99, 108–109, 260–261). Slednje imajo za razliko od enopomenskih kategorij več različnih, čeprav med sabo povezanih konceptualnih središč,¹⁵³ okrog katerih so razporejeni drugi elementi kategorije.¹⁵⁴ Taylorjeve kategorije po družinski podobnosti bomo raje imenovali z Lakoffovim (1986) izrazom **radialne kategorije** (*radial categories*), ki je v jezikoslovni literaturi splošno sprejet in ustaljen (gl. poglavje 3.2.3.2.2).¹⁵⁵ Radialne kategorije so večpomenske kategorije, zgrajene iz (relativno ločenih) pomenov¹⁵⁶ – (prototipskih) središč,¹⁵⁷ ki so med sabo povezana¹⁵⁸ neposredno ali s pomočjo t. i. pomenskih verig (*meaning chains*),¹⁵⁹ in sicer na podlagi določenih skupnih lastnosti ali druge vrste podobnosti. Pomensko veriženje je (po Taylorju) mogoče shematično prikazati kot

$$A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow D \text{ itd.},$$

iz česar je razvidno, da je pomen A na osnovi nekaterih skupnih lastnosti povezan s pomenom B, pomen B postane izhodišče za nadaljnjo pomensko širitev v C, ki je dalje

¹⁵¹ Enopomenskost je, kot je znano, imanentna lastnost terminoloških poimenovanj – seveda znotraj ene stroke (Vidovič Muha 2000: 116–119). Taylor kot primer enopomenske kategorije navaja kategorijo BIRD (1995: 99 sl.), vendar leksem *ptič* v slovenščini ni enopomenski (v SSKJ je poleg izhodiščnega pomena 'žival, ki ima peruti, kljun in je pokrita s perjem' zabeležen še pomen, nastal z metaforično širitvijo, 'iznajdljiv, prebrisan človek'), zato smo ga nadomestili enopomenskima leksemoma *skodelica* (nanaša se na konkretno predmetnost, zato je vloga prototipa bolj razvidna) in *stavčni člen* (kot strokovni izraz je (pod zgoraj omenjenimi pogoji) vedno enopomenski).

¹⁵² Izraz *družinska podobnost* je Taylor seveda prevzel po L. Wittgensteinu. Prim. poglavje 3.2.1.2.

¹⁵³ Tudi na pomene lahko gledamo kot na kategorije (znotraj nadredne kategorije – leksema) in v okviru njih opazujemo prototipski učinek – elementni teh kategorij so konkretne besedilne uresničitve posameznega pomena. Prim. poglavje 3.3.

¹⁵⁴ Pri t. i. prototipskih kategorijah, ki jih predstavljajo enopomenski leksemi, kot je npr. SKODELICA, ne moremo govoriti o večpomenskosti, kot ugotavlja Taylor (1995: 261), čeprav se leksem *skodelica* nanaša na različne tovrstne izdelke: *čajno skodelico*, *kavno skodelico*, *kljunasto skodelico*, *skodelico za juho* itd. (zgledi iz SSKJ). Vsi ti elementi so v kategorijo SKODELICA uvrščeni na podlagi določene podobnosti prototipu. (Pri Vidovič Muha (2000) je ta pojav imenovan »pomenska vsebovanost«.)

¹⁵⁵ Prim. npr. Tabakowska 1995: 46. Taylor sam opozori na pojmovno prekrivnost svojega in Lakoffovega poimenovanja (1995: 109, 260–261).

¹⁵⁶ O pomenu obširneje v poglavju 3.3 in sl.

¹⁵⁷ Prim. op. 109.

¹⁵⁸ Taylor povzema opažanje D. A. Crusa, da različni pomeni istega leksema niti niso jasno ločeni, ampak so bolj stvar niza točk, ki postopoma prehajajo druga v drugo (1995: 102).

¹⁵⁹ Povezanost med posameznimi pomeni (bodisi neposredna bodisi posredna) je tudi kriterij za razločevanje med večpomenskostjo (polisemijo) in enakoizraznostjo (homonimijo). Langacker homonimijo opredeljuje kot »skrajno točko na skali povezanosti – je skrajni ali degenerirani primer večpomenskosti, kjer povezava med dvema pomenoma obstaja samo še na ravni njune fonološke uresničitve« (1991: 268). Zato se po njegovem mnenju jezikoslovcu ni tako bistveno ukvarjati z

razvejan v pomena D in E itn. (1995: 108). Pomenske povezave tako obstajajo med sorodnimi elementi, nesorodni pomeni pa imajo (na videz) komaj kaj skupnega drug z drugim – povezava med njimi je le posredna (npr. pomen D (iz zgornje sheme) je samo posredno povezan s pomenom A).¹⁶⁰ Katero koli od vozlišč (*nodes*) v pomenski verigi je lahko izhodišče za neomejeno število pomenskih širitev. (Po Taylor 1995: 109.)

Taylor meni, da pri radialni kategoriji težko govorimo zgolj o podobnosti kot načelu razvrščanja v kategorijo; elementi so vanjo vključeni na podlagi procesa pomenskega veriženja (prim. zgornjo shemo in tudi poglavje 3.2.1.1) in ne zaradi podobnosti posameznemu prototipskemu elementu, kot to velja za enopomenske kategorije (prim. op. 110). Središčni v njej je tako tisti element, s katerim so lahko najbolj preprosto in ekonomično (posredno ali neposredno) povezani (vsi) drugi elementi – pomeni. Tovrstne kategorije so torej strukturirane skozi proces (metonimične, metaforične) širitve iz središča kategorije proti njenem obrobju (Taylor 1995: 118–119; prim. Lakoff 1986).

3.2.3.2.2 George Lakoff (1986) opiše **radialno strukturo** na primeru leksema *mother*.¹⁶¹ Prikaže, da obstaja več vrst mater: središčni je primer, s katerim so vsi modeli povezani, tj. mati, ki je vedno ženskega spola in je rodila otroka, prispevala polovico genov, vzgajala otroka, je poročena z otrokovim očetom, je za generacijo starejša od otroka ter je njegov zakoniti skrbnik. Podkategorije *MATERE* (*krušna mati, mačeha, nadomestna mati, nezakonska mati* itd.) so odklon od središčnega primerka. Kot variacije središčnega primerka obstajajo zaradi ustaljene rabe. Ni namreč nekih splošnih pravil za tvorbo poimenovanj za različne vrste mater. Podkategorije so kulturno določene in se jih je treba naučiti (v tradicionalni japonski družbi je npr. običajno, da ženska prepusti otroka v vzgojo svoji sestri). (Lakoff 1986: 41–42.)

Kategorija *MOTHER* ima v zahodni civilizaciji po Lakoffovem mnenju t. i. radialno strukturo. Radialna struktura je tista, v kateri obstaja neki središčni primer in ustaljene

razmejevanjem homonimije in polisemije, ampak mora poskusiti kar se da natančno določiti mrežo pomenskih povezav /v okviru leksema/ (prav tam, prim. 1991: 3).

¹⁶⁰ Tudi Langacker ugotavlja, da sta dva pomena lahko povezana neposredno, s kategorizacijskim razmerjem, ali posredno prek verige takšnih razmerij (1991: 268).

¹⁶¹ Zastavlja se vprašanje, ali v primerih, ko gre za *krušno mater, rojstno mater, mačeho, nezakonsko, biološko, genetsko mater* itd., sploh še lahko govorimo o večpomenskosti. Pridružujem se Taylorjevemu mnenju, da gre le za različne primere iste vrste in da govorimo v tem primeru o enopomenskosti – po Vidovič Muha 2000 gre v takšnem primeru za pomensko vsebovanost. Prim. op. 110.

variante le-tega. Tvorbe različic ni mogoče predvideti. Lakoff omejuje radialne strukture na primere, kjer so različice ustaljene in se jih je treba naučiti. Struktura radialnih kategorij je v naravnih jezikih zelo pogosta. (Lakoff 1986: 43.)

3.2.3.2.3 Taylorjevemu razumevanju kategorije po družinski podobnosti oz. Lakoffovi radialni kategoriji je soroden pojem mrežnega modela (*network model*) Ronalda W. Langackerja. Ta poudarja, da je večina pogosto rabljenih leksemov večpomenskih:¹⁶² njihovi pomeni tvorijo t. i. **zapleteno kategorijo** (*complex category*), ki je (v primerjavi z enopomensko kategorijo) ni mogoče skržiti na strukturo z enim samim vozliščem (1991: 267, 1995: 15–16).¹⁶³

Langacker je mrežni model razvil za potrebe kognitivne slovnice, ki je v središču njegove raziskovalne pozornosti. Služi mu (tudi) kot pripomoček za ponazoritev pomenske strukture kategorije;¹⁶⁴ pri tem je glede določanja razmerij med posameznimi pomeni bolj natančen kot Taylor,¹⁶⁵ ki le zelo na splošno piše o pomenskih verigah, ne da bi podrobneje definirala razmerja, ki povezujejo posamezne pomene. Elemente kategorije Langacker obravnava kot vozlišča na mreži, ki so med sabo povezana z različnimi kategorizacijskimi razmerji (*categorizing relationships*) (1991: 266–267, prim. 1995: 15–16). Razlikuje tri tipe takšnih razmerij:

– **Širitev iz prototipa** (*extension of the prototype*) – prototip je bodisi lokalni, tj. omejeno veljaven (*local prototype*), in velja za del kategorije ali pa globalni (*global prototype*), ki velja za celotno kategorijo. V mrežnem modelu to razmerje simbolizira prekinjena puščica: [A] – – – → [B] torej kaže, da je [B] v določenih pogledih neprekriven z [A], čeprav je kategoriziran na podlagi svoje podobnosti z [A].

– **Razvijanje sheme** (*elaboration of schema*) – ta tip kategorizacijskega razmerja obstaja med shemo in določeno bolj podrobno strukturo ter poteka bodisi v smeri

¹⁶² »Večina znanih in pogosto rabljenih leksemov ima vrsto med seboj povezanih pomenov« (Langacker 1995: 18, 1995: 2). S tem pogledom je blizu Lakoffu, ki prav tako pravi, da je »/s/struktura radialnih kategorij /.../ v naravnih jezikih zelo pogosta« (1986: 43; o tem prim. poglavje 3.2.3.2.2).

¹⁶³ Vidimo, da imata Langacker in Taylor v zvezi s tem podobne poglede (prim. poglavje 3.2.3.2.1).

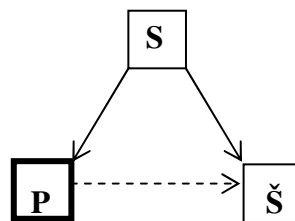
¹⁶⁴ O mrežnem modelu Langacker pravi, da »ponuja vse potrebne informacije: inventar pomenov, ki kažejo na ustaljenost rabe določenega izraza; razmerja med temi pomeni; sheme, ki izražajo proces posploševanja, temelječe na določenih /pomenskih/ vrednostih, ter specifikacije o razdalji in izstopanju v okviru spoznavnih struktur (angl. *cognitive salience*)« (1991: 268).

¹⁶⁵ V prvi izdaji knjige *Linguistic Categorization* 1989. V dodatku k izdaji iz 1995 (257–295) v poglavju »Recent developments (1995)« Taylor povzame Langackerjeve ugotovitve o večpomenskosti in med drugim predstavi model mrežne strukture s poudarkom na kategorizacijskih razmerjih (n. d.: 287).

abstrakcije (shematizacije), tako da se konkretna struktura razvije v bolj splošno, bodisi v smeri ponazarjanja sheme / konkretizacije (*instantiation*), kadar določena struktura ponazarja oz. konkretizira dano shemo. V modelu to razmerje predstavlja neprekinjena puščica; npr. $[A] \rightarrow [B]$ kaže na smer konkretizacije, $[B]$ je skladen z določili $[A]$, vendar ga od le-tega loči večja stopnja konkretnosti.

– Tretji tip kategorizacijskega razmerja, ki ga je shematično mogoče prikazati kot $[A] \leftarrow - - \rightarrow [B]$, predstavlja **medsebojno podobnost** elementov, za razliko od širitve iz prototipa pa smer kategorizacijskega razmerja ni določena.

Kategorizacijska razmerja v obliki preprostega mrežnega modela lahko prikažemo kot na sliki 4:

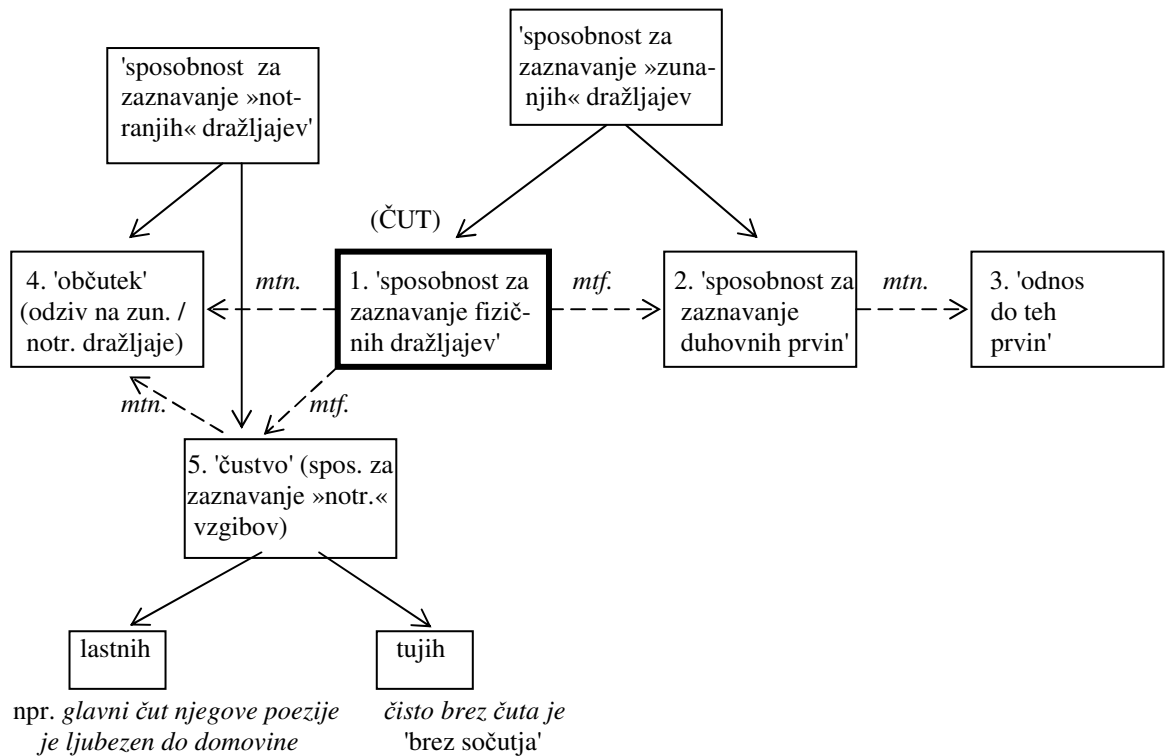

Slika 4: Shema mrežne strukture
(prirejeno po Langacker 1991: 271, prim. tudi Taylor 1995: 287)

Do procesa (pomenske) širitve pride zaradi podobnosti, ki jo govorec vidi med P (prototipom – bodisi globalnim ali lokalnim) in Š (širitvijo). Ta zaznava podobnosti pa predstavlja to, kar je skupno osnovni vrednosti in vrednosti, nastali po širitvi (po Lakoffu izhodiščnemu in ciljnemu področju), torej je to shema (S) z dvema ponazoritvama/konkretizacijama (Langacker 1991: 271). Iz tega je razvidno, da, kot poudarja Langacker, obstaja tesna povezava med rastjo kategorije »navzven« s pomočjo širitve iz prototipa na eni in rastjo »navzgor« prek shematizacije na drugi strani – širitev kategorije iz prototipa pogosto spremlja rast navzgor (prav tam).

Seveda je ta shema zelo poenostavljen prikaz mrežnega modela. Običajno imajo večpomenski leksemi večje število med sabo (na različne načine) povezanih vozlišč – pomenov. Kot primer takšne langackerjevske zapletene kategorije si pogledajmo strukturo

samostalniške kategorije ČUT¹⁶⁶ (gl. sliko 5), ki jo bomo z vidika njene pomenske strukture obravnavali tudi v poglavju 3.4.1.1.2.1.

Legenda:

mtf ... metaforična širitev

mtn ... metonimična širitev

Slika 5: Mrežni model – pomenska struktura kategorije ČUT

SSKJ za leksem *čut* navaja pet pomenov. Ta leksem torej predstavlja večpomensko kategorijo s petimi vozlišči (po SSKJ). Osrednji, izstopajoči pomen v tej strukturi (po Langackerju imenovan globalni prototip; gl. zgoraj) – na sliki v odebeljenem okvirčku – je (po SSKJ prvi) pomen 'sposobnost za zaznavanje fizičnih dražljajev', ki je izhodišče za metaforično širitev v (2) 'sposobnost za zaznavanje duhovnih pojavov' ter (5) 'čustvo (kot sposobnost zaznavati »notranje« vzgibe)' in

¹⁶⁶ Pomeni so prirejani po SSKJ.

metonimično širitev v pomen (4) 'občutek (kot odziv na zunanje ali notranje dražljaje)'. Pomen (2) se je dalje prek metonimije razširil v pomen (3) 'odnos do duhovnih prvin', pomen (5) 'čustvo' pa je prav tako prek metonimije povezan s pomenom (4) 'občutek'. V modelu smo upoštevali tudi razraščanje navzgor,¹⁶⁷ kot temu reče Langacker, in sicer lahko iz pomena (1) in (2) razvijemo shemo 'sposobnost za zaznavanje »zunanjih« dražljajev', iz pomenov (4) in (5) pa 'sposobnost za zaznavanje »notranjih« dražljajev'. V mrežni strukturi najdemo tudi primer konkretizacije sheme: *čut* lahko pomeni sposobnost za zaznavanje »notranjih« (čustvenih) vzgibov, in sicer bodisi lastnih (npr. *glavni čut njegove poezije je ljubezen do domovine*) bodisi tujih (npr. *čisto brez čuta je* v pomenu 'brez sočutja').

3.2.3.3 Sklep. Kognitivno jezikoslovje prinaša nekoliko drugačno pojmovanje eno- in večpomenskosti: lekseme obravnava kot prototipske kategorije, s čimer kategorijam pripisuje posebno strukturo v smislu razvrščanja elementov okoli nekega središča, t. i. prototipa. V spodnji preglednici (tabela 1) so predstavljeni pojmi, povezani s pomensko strukturo kategorij, in sicer:

- a) kontrastivno s klasičnimi jezikoslovnimi termini in
- b) z vidika različnih avtorskih poimenovanj za določeno vrsto kategorij.

¹⁶⁷ Tega razmerja SSKJ ne upošteva; izpeljave so narejene na podlagi v SSKJ zabeleženih pomenov.

Tabela 1: Vrste kategorij s poudarkom na pomenskih kategorijah in njihovi strukturi

Vrste kategorij	Značilnosti
1. Klasične/aristotelovske kategorije	– vsi elementi so enakovredni (nobeden ne izstopa) – jasno zarisane meje
2. Prototipske kategorije	– določen(i) element(i) s spoznavnega in jezikovnega vidika izstopa(jo) – t. i. prototip(i) – ostali elementi so razvrščeni okoli središčnega prototipa glede na razmerje z njim – meje kategorij so zabrisane, nejasne
• monocentrične/enopomenske	– eno samo vozlišče – pomen – elementi so razvrščeni v kategorijo glede na podobnost prototipskemu primerku kategorije – npr. SKODELICA ali STAVČNI ČLEN
• policentrične/večpomenske	– več pomenskih vozlišč, ki so med sabo povezana z različnimi kategorizacijskimi razmerji – pomeni so med sabo lahko povezani posredno (t. i. pomenska veriga) – npr. kategorija ČUT
– »kategorija po družinski podobnosti« (Taylor)	
– »radialna kategorija« (Lakoff)	
– »zapletena kategorija«, prim. tudi »mrežni model« (Langacker)	

3.3 Pomen v luči kognitivne semantike

V tem poglavju (in naslednjih poglavjih) se bomo ustavili ob osrednjem pomenoslovnem vprašanju: Kaj je pomen? Poskusili ga bomo osvetliti s kognitivnega vidika.

3.3.1 Začetki kognitivnega pomenoslovja. Tudi za kognitivno semantiko¹⁶⁸ je mogoče reči, da se je oblikovala v znamenju kritike strukturalistične pomenskosestavinske¹⁶⁹ (dalje PS-) analize pomena. Razvoj kognitivne semantične misli (ob upoštevanju kritiziranih strukturalističnih teoretičnih predpostavk kot izhodiščne točke njenega razvoja) podrobno prikazuje M. Žic Fuchs (1991: 27–64).

3.3.1.1 Žic Fuchsova kot bistveni prelom v kritiki PS-analize vidi predlog spremenjenega pristopa k vprašanju besednega pomena, ki ga je že v svojih zgodnjih delih ponudil ameriški jezikoslovec **Charles J. Fillmore** (Žic Fuchs 1991: 42). Po Fillmorovem mnenju so imele dotedanje pomenoslovne raziskave napačna izhodišča –

¹⁶⁸ Kognitivna semantika temelji na konceptualno-prototipskih predpostavkah (M. Žic Fuchs 1990, 1991).

jezikoslovci se ne bi smeli spraševati, *kaj je pomen določene oblike*, ampak bi morali k vprašanju leksikalnega pomena pristopiti iz druge strani – ključno se mu namreč zdi vprašanje: »*Kaj moram vedeti, da lahko ustrezno uporabim /določeno/ obliko ter da lahko razumem druge, ko jo uporabijo?*« (po Žic Fuchs 1991: 42). S tem je Fillmore nakazal rdečo nit kognitivne semantike: Kakšno je razmerje med jezikovnim in enciklopedičnim védenjem?¹⁷⁰ M. Žic Fuchs povzema njegovo stališče, da je pri določanju lekiskalnega pomena potrebno upoštevati tudi človekovo dojetanje sveta in dejstvo, da so jezik, mišljenje in razumevanje med sabo neločljivo povezani.¹⁷¹ »Če namreč zanemarimo razumevanje, zapostavljamo tudi temeljno, /tj./ sporazumevalno vlogo jezika, ki obvezno implicira ne le "jezikovno", ampak tudi širše, "enciklopedično" védenje oz. /.../ tudi njuno medsebojno prepletanje« (prav tam).

Žic Fuchsova navaja še Fillmorov ugovor zoper PS-pristope, ki jih on imenuje »teorija nujnih in zadostnih pogojev« (*checklist theory*)¹⁷² – s pomočjo nujnih in zadostnih pogojev tako po njegovem mnenju še ni mogoče brez dvoma določiti, ali element določeni kategoriji pripada ali ne (po Žic Fuchs 1991: 43/44, 1990: 96/97).

Spoznanje o tesni prepletenosti t. i. slovarskega in enciklopedičnega védenja oz. o povezavi med jezikom, mišljenjem in razumevanjem je Fillmora pripeljalo do dveh temeljnih pojmov, v katerih vidi možnost za celovitejšo /predvsem pa temeljito prenovljeno/ obravnavo pomenoslovnih vprašanj – to sta **prototip**¹⁷³ (*prototype*) in **okvir** (*frame*) oz. *prizor* ter *okvir* (*scene and frame*) (po Žic Fuchs 1991: 44, 1990: 97).

¹⁷⁰ Kot ustreznik hrvaškega izraza *znanje* (angl. *knowledge*, polj. *wiedza*) uporabljam slovenski izraz *védenje*. Slovenska beseda *znanje* po mojem mnenju v prvi vrsti asociira na vednost, pridobljeno v (organiziranem) procesu učenja (navadno v okviru določene ustanove, šole). Ta izraz je pomensko veliko ožji od termina *védenje*, ki obsega poleg vsega (šolskega) znanja (o svetu) tudi naša prepričanja in verovanja. – Angleški *knowledge* z izrazom *védenje* slovenita tudi prevajalki A. Derganc in T. Miklič v Beaugrande, Dressler 1992.

¹⁷¹ Fillmore zavrača poskuse, da bi v okviru semantike govorili zgolj o »lingvističnem« oz. »jezikovnem« pomenu, in še posebej kritizira delo E. Coseriuja, enega od glavnih zagovornikov PS-pristopa v Evropi (po Žic Fuchs 1991: 42/43). Coseriu izhaja iz prepričanja, da jezik ni odslikava nestrukturirane stvarnosti, temveč je struktura dejanskosti, ki jo zaznavamo in doživljamo, določena šele z jezikom. Predmet pomenoslovnih raziskav so tako s tega (strukturalnega) vidika izključno »jezikovne strukture«, ki nimajo nobene zveze z objektivno realnostjo (po n. d.: 43). Po mnenju strukturalistov je miselna predstava dejanskosti nečlenjen kontinuum, kognitivisti pa ugotavljajo ravno nasprotno: jezik je zrcalna podoba miselnih shem. – Prim. op. 47.

¹⁷² Model nujnih in zadostnih pogojev je pojasnjen tudi v Vidovič Muha 2000: 48–49.

¹⁷³ Pojem prototipa je natančneje prikazan v poglavju 3.2.1.2.

Povzemajoč ugotovitve M. Žic Fuchs lahko za *prizor* rečemo, da »gre za "standardne scenarije" /.../ oz. za sheme ali okvirne sestave konceptov, ki upodablajo in strukturirajo različne vidike človeškega izkustva« (1991: 44, 1990: 97), *okviri* pa so zbir možnosti, ki jih ponuja jezik, in so s prizori neposredno povezani. Prizori in okviri se aktivirajo z drugimi podobnimi oz. sorodnimi prizori in okviri, lahko pa tudi rečemo, da se medsebojno prepletajo in drug drugega aktivirajo. (Prav tam.)

R. Grzegorzcykowa (podobno kot Žic Fuchsova) ugotavlja, da je Fillmorov pojem prizora širši kot okvir, saj zajema tudi elemente védenja o situaciji, ki niso /nujno/ verbalizirani (1998: 13) /torej obstajajo le na konceptualni, miselni ravni/:

Govorec ima /neko/ shematsko védenje o tipičnih situacijah in brez težav dopolnjuje določene elemente védenja, ki niso izraženi jezikovno, tudi takšne, ki se pri profiliranju ne umaknejo v ozadje. Npr. védenje o shematskem prizoru obnašanja v restavraciji lahko olajša razumevanje besedila, čeprav vsi elementi tega prizora niso jezikovno izraženi (prav tam).

Prizor se tako nanaša na celotno védenje o svetu, s katerim razpolaga govorec, ne glede na to, ali je to verbalizirano ali ne, pri okviru pa gre za tisto védenje o svetu, ki je našlo izraz v jeziku.

M. Žic Fuchs piše, da je Fillmore idejo in izrazje za prizor in okvir dobil med svojim preučevanjem t. i. globinskih sklonov, delno pa v raziskavah s področja kognitivne psihologije – omeniti je treba M. Minskega in njegovo teorijo okvirov (*frame theory*). Ta meni, da je človekovo védenje v spominu shranjeno v obliki strukturiranih konfiguracij podatkov, ki jim pravi okviri, razume pa jih kot podobe stereotipnih situacij – s tem pojmovanjem je zelo blizu Fillmorovim prizorom. (Po Žic Fuchs 1991: 45, 1990: 97–98.)

Drugi psihologi so, izhajajoč iz raziskav Minskega, razširili njegovo pojmovanje okvirov: Schank in Abelson sta uvedla termin *script*¹⁷⁴ za védenje o dinamičnih konceptih (npr. dogodkih), termin *okvir* pa je ostal rezerviran za statične konfiguracije podatkov (Žic Fuchs 1991: 45, 1990: 98).

¹⁷⁴ Izraz *script* ohranjam v izvirni obliki. Termin *scenarij* je namreč že pomensko zaseden kot ustreznica angleškemu izrazu *scenario*, ki se med drugim npr. uporablja pri semantičnem opisu čustev (prim. Kovecses 1986). Tudi Žic Fuchs 1990: 98 (v opombi) opozarja, da je treba razlikovati med Schank-Abelsonovim izrazom *script* ter Sanford-Garradovimi *scenariji*. Dergančeva in Mikličeva sta izraz *scripts* v pomenu, kot ga ima pri Schanku in Abelsonu, prevedli v *scenariji* (Beaugrande, Dressler 1992: 69).

Pojem okvira je tako mogoče razumeti kot mrežo védenja o svetu, ki povezuje vsa spoznavna področja, povezana z določenim izrazom (tj. spoznavne strukture, ki omogočajo (so pogoj za) razumevanje pomena danih jezikovnih izrazov /povzeto po Taylor 1995: 84/); nanaša se torej na statično konfiguracijo védenja (prav tam). *Script* pa je pojmovan kot časovno in vzročno-posledično zaporedje dogodkov in stanj v okviru določenega dejanja (zanj je značilna dinamičnost) (Taylor 1995: 88, prim. Beaugrande, Dressler 1992: 69). Sama v nadaljevanju uporabljam pojem okvir nadpomensko za ti dve pojmovanji, in sicer v smislu govorčevega ubesedenega védenja o svetu (torej po Fillmorovem pojmovanju).

3.3.1.2 Kako tesno je razumevanje besedila povezano z govorčevim védenjem o svetu, je razvidno iz naslednjega besedila:

*Dva policaja sta na obhodu. Prvi vzklikne: »Poglej, crknjen ptič!«
Drugi policaj gleda v zrak: »Kje?«*

Šalo lahko dojamemo, če aktiviramo določeno védenje o svetu (po Fillmoru *prizor*): mrtvo je negibno $\Rightarrow$ mrtvi ptič ne more leteti; mrtvo (zaradi gravitacije) leži na tleh $\Rightarrow$ mrtvi ptič leži na tleh; $\Rightarrow$ zaradi tega je nesmiselno iskati mrtvega ptiča v zraku. Do humornega učinka pride zaradi razhajanja med našim védenjem o stvarnosti in očitno pomanjkljivim védenjem enega od policajev, ki ga je mogoče razbrati iz njegovega obnašanja – v dani situaciji namreč ne upošteva celotnega prizora, kakršnega besedilo priključuje drugim govorcem (kadavri se ne premikajo), temveč le del tega o ptičih (ptiči letijo, torej so v zraku).

3.3.1.3 Žic Fuchsova opozarja, da je pojem okvira (oz. po Fillmoru prizora in okvira) soroden s *koncepti* (*concepts*) A. Wierzbicke,¹⁷⁵ Lakoffovimi *idealiziranimi spoznavnimi modeli* (*idealized cognitive models*)¹⁷⁶ (1991: 77), omeniti pa je treba še

¹⁷⁵ M. Žic Fuchs povzema Wierzbickino kritiko eksperimentalnega pristopa W. Labova k preučevanju kategorij (1991: 52). Wierzbicka predlaga, naj se pomen veže na strukturo *konceptov* – da bi lahko opisali idejo tipičnega (prototipskega) elementa neke kategorije, moramo razumeti strukturo konceptov –, kot metodološki pristop pa predlaga »načrtno introspekcijo in razmišljanje« (po Žic Fuchs 1991: 53).

¹⁷⁶ G. Lakoff (1986) govori o *idealiziranih spoznavnih modelih* v poglavju o nastanku prototipskih učinkov. Kot primer navaja kategorijo BACHELOR ('samski moški, samec'). Opozarja, da je ta kategorija le na videz jasno zamejena aristotelovska kategorija (v idealiziranem modelu sveta, kjer obstaja družbena institucija zakona, kjer je zakon monogamen in se poročita osebi nasprotnega spola, je to samski moški), v kateri je jasno, kdo je *bachelor* in kdo ne. Ko pa model postavimo v kontekst našega preostalega védenja, postanejo njegove meje nejasne (*Je Tarzan samec? Je papež samec? Je musliman, ki ima le tri žene in se lahko poroči s četrto, samec?* itd.). Zabrisane (*fuzzy*) postanejo zaradi interakcije modela z drugimi modeli, ki določajo druge vidike našega védenja (1986: 44). Obstajajo stereotipni primerki te

spoznavna področja (*cognitive domains*), kot ta pojav imenuje R. W. Langacker (1991: 3, 1995: 18). Žic Fuchs ta pojav imenuje *enciklopedično védenje* (*enciklopedijsko znanje*) oz. *védenje o svetu* (*znanje o svijetu*).¹⁷⁷ (Pregled tovrstne terminologije gl. v tabeli 2 spodaj.) Vsem jezikoslovcem je, kot meni Žic Fuchs, skupno spoznanje, da se v pomenu predvsem zrcali človekovo dožemanje sveta, razlikujejo pa se po tem, v kolikšni meri vključujejo jezikovno védenje in same pojave v svoja teoretična izhodišča (1991: 77).

Tabela 2: Terminološka poimenovanja, povezana s pojmom enciklopedičnega védenja

Termin	Avtor termina	Definicija
Enciklopedično védenje	(Žic Fuchs 1991; Taylor 1995) ¹⁷⁸	védenje, ki ga ima govorec določenega jezika o svetu in ki lahko dobi svoj izraz v jeziku
Védenje o svetu	Žic Fuchs	
Okvir	Minsky	
Prizor	Fillmore	govorčevo celotno védenje o svetu, ne (nujno) verbalizirano
Okvir		tisto govorčevo védenje, ki je ubesedeno, jezikovno izraženo
Okvir	Abelson, Schank	statična konfiguracija védenja o svetu (tj. spoznavne strukture, ki so pogoj za razumevanje pomena danih izrazov)
Script		védenje v obliki dinamičnih konceptov (tj. časovno in vzročno-posledično zaporedje dogodkov in stanj v okviru določenega dejanja)
Spoznavno področje	Langacker	določeno mentalno izkustvo (pojem ali sistem védenja), ki ga aktivira določen jezikovni izraz
Idealizirani spoznavni model	Lakoff	védenje oz. (prototipska/stereotipska) predstava, ki jo imajo govorci v zavesti, ko uporabijo določen izraz (primer: <i>bachelor</i>)
Koncept	Wierzbicka	idejo prototipskega elementa določene kategorije lahko opišemo šele, ko razumemo strukturo konceptov (primer: <i>cup</i>)

kategorije – tak *bachelor* je mačo, hodi z veliko ženskami in rad osvaja ženske, poseda po barih ter ne mara gospodinskih opravil in skrbeti za otroke (n. d.: 44/45). – Na podlagi idealiziranih spoznavnih modelov je, kot meni Lakoff, organizirano človekovo videnje sveta (po Žic Fuchs 1991: 61). – A. Wierzbicka opozarja na nekritično uporabo teorije prototipskosti – po njenem kritiki teorije NZP vidijo le fizične elemente slovarske definicije (v primeru leksema *bachelor* torej 'neporočen (odrasel) moški') in je ne poskušajo dopolniti z miselnimi elementi (torej: 'moški, ki se nikoli ni poročil in o katerem mislimo kot o nekom, ki bi se lahko poročil'). Pojmi v naravnem jeziku so namreč pogosto povezava fizičnih in miselnih elementov. (Wierzbicka 1999: 28–29.)

¹⁷⁷ Prim. op. 126.

¹⁷⁸ Taylor in Žic Fuchsova samo navajata ta v jezikoslovni literaturi splošno uveljavljen izraz.

V nadaljevanju bomo nekoliko podrobneje predstavili Langackerjev pojem spoznavnega področja, predvsem pa je naš namen prikazati njegovo gledanje na pomen.

3.3.2 Spoznavno področje. R. W. Langacker (1995: 17–20, 1991: 2–5) pomen izenačuje s konceptualizacijo in zato je po njegovem pomen treba opisovati kot misli in koncepte (1991: 2).

V svojih predavanjih v poljskem Kazimierzu ob Visli (Langacker 1995) je izpostavil štiri temeljna izhodišča kognitivne semantike:

- a. pomen temelji na konceptualizaciji – /ta je definirana kot/ mentalno izkustvo, ki obsega čutno zaznavanje, procese konstruiranja novih pojmov ter kontekstualno védenje;
- b. leksemi, ki so v jeziku ustaljeni, so običajno večpomenski – zgrajeni so iz vrste med sabo povezanih pomenov, ki tvorijo zapleteno kategorijo /ki jo lahko predstavimo/ v obliki mrežnega modela /prim. poglavje 3.2.3/;
- c. pomen leksema je določen glede na eno ali več spoznavnih področij (»okvirov«, »spoznavnih modelov«, »scripts«, »modeli potocznych« /prim. poglavje 3.3.1.3/); vsaka vrsta izkustva – preprost pojem, zapleten pojem ali celoten sistem védenja – lahko služi kot spoznavno področje, ki se aktivira s pomočjo določenega izraza kot osnova pomena;
- d. pomen leksema pa ni zgolj zbir konceptualnih vsebin [*array of conceptual content*], ampak zajema tudi konvencionalno /tj. nepesniško, vsakdanje/ upodabljanje [*conventional imagery*; polj. *obrazowanie konwencjonalne*, imenovano tudi konstruiranje prizorov (*scene construal*)], tj. način, na katerega dojemamo konceptualne vsebine, ki jih posreduje aktivirano področje. (Langacker 1995: 18.)

Pojem konceptualizacije, ki ga Langacker razume zelo široko, smo (kot sestavni del procesa spoznavanja) predstavili v poglavju 2.3.1, o večpomenskosti leksemov in kognitivnem (še posebej langackerjevskem) pojmovanju le-te smo govorili v poglavju o strukturi pomenskih kategorij (3.2.3).

Langackerjev termin *spoznavno področje* je zelo blizu Fillmorovemu pojmovanju okvira /oz. prizora/, na kar opozarja že avtor sam (1995: 18). Spoznavno področje pojmuje kot določeno mentalno izkustvo – torej govorimo o konceptualni ravni, Fillmorovem *prizoru* –, ki ga aktivira določen jezikovni izraz (to je pri Fillmoru povezano s pojmom *okvira* kot védenja, ki je ubesedeno). Vsak jezikovni izraz aktivira eno ali več spoznavnih področij; izraz *komolec* aktivira govorčevo védenje o roki, *konica* priključ predstavo dolgega, ozkega predmeta (Langacker 1991: 3) itd. Lahko rečemo, da npr. leksem *vid* (mdr.) priključ naše védenje o tem, da so zanj potrebne zdrave oči.

Langacker ugotavlja, da je mogoče govoriti o t. i. osnovnih področjih (*basic domains*), tj. takšnih konceptualnih področjih, ki jih spoznavno ni mogoče skržiti na manjše enote – npr. izkušnja časa ter dvo- in tridimenzionalnega prostora, prav gotovo

pa tudi barvni spekter ter z njim povezano vidno polje, zvok, zaznavanje toplote in področje čustev (1991: 4, prim. Taylor 1995). Nekatere jezikovne izraze res določa ena ali več osnovnih domen, vendarle pa večina izrazov temelji na višji konceptualizacijski ravni in za svojo pomensko opredelitev zahtevajo neosnovna področja (prav tam).

Večina jezikovnih izrazov zahteva tudi več kot eno področje za popoln opis, kar Langacker imenuje *complex matrix* (1991: 4).

Langacker opozarja, da pomena ne moremo razumeti le kot zbir konceptualnih vsebin (1995: 18), torej kot mentalno odslikavo objektivne dejanskosti, temveč se dokončno oblikuje šele skozi t. i. konstruiranje oz. upodabljanje prizora. V okviru upodabljanja prizora je ključnega pomena profiliranje, ki si ga bomo ogledali nekoliko bližje – v naslednjem razdelku povzemamo del razprave Renate Grzegorczykowe (1998), objavljene v zborniku *Profilowanie w języku i w tekście*, ki govori o tem pojmu.

3.3.3 Profiliranje. Težišče razprave R. Grzegorczykowe je obravnavanje pojmov, uporabljenih v zvezi s hierarhično strukturiranostjo pomena. Avtorica izpostavlja zlasti razhajanja v gledanju na pojem profiliranja med R. W. Langackerjem in poljskim jezikoslovcem J. Bartmińskim (Grzegorczykowa 1998: 9–13). V nadaljevanju razmišlja še o nekaterih drugih pojmi, ožje povezanih s profiliranjem: o okviru, prizoru in presupoziciji¹⁷⁹ (n. d.: 13–16).

Kot opaža Grzegorczykowa, se je pojem profiliranja, ki se je v jezikoslovju uveljavil s kognitivno slovnico, /na Poljskem/ začel razvijati v svojo smer, tako da je danes treba razločevati med dvema pojmovanjema profiliranja: ožjim, klasičnim (langackerjevim) ter širšim razumevanjem, kot ga zasledimo pri J. Bartmińskem in njegovih sodelavcih (n. d.: 9–10).

3.3.3.1 Avtorica razprave, ki jo povzemamo, ugotavlja, da je pri Langackerju profiliranje tesno povezano s pojmom baze oz. konceptualne podstave (*base*) in je pojmovano kot ena od osnovnih miselnih operacij človeškega razuma (Grzegorczykowa 1998: 10). Profiliranje je torej v langackerjevskem smislu besede miselna operacija, na podlagi katere se oblikujejo pojmi in jezikovni izrazi, kot bomo videli kasneje (prim. n. d.: 12). Pri tej miselni operaciji gre po besedah Grzegorczykowe za to, da določene elemente baze postavimo v ospredje, medtem ko vse druge potisnemo v ozadje, v senco.

¹⁷⁹ O presupozicijah (*presuppositions*) gl. Fillmore 1985.

To operacijo kognitivisti včasih imenujejo konstruiranje (oz. upodabljanje) prizora (polj. *obrazowanie sceny*; angl. */scene/ construal*). Izražena je v obliki jezikovnih struktur, ki se med sabo lahko razlikujejo le po načinu profiliranja v okviru iste baze (prav tam), tj. glede na to, kaj je v posamezni jezikovni strukturi izraženo kot izpostavljeno (osvetljeno v okviru iste baze) in kaj potisnjeno na drugi plan. Kot zgled za jezikovne strukture, nastale na podlagi različnega profiliranja (tj. izpostavljanja določenih prvin koncepta) v okviru iste baze, Grzegorzczkova navaja razliko med abstraktnimi samostalniki (npr. *ubogljivost, pobeg*) in njihovimi samostalniškimi ter glagolskimi ustreznici (*ubogljiv, pobegniti*): pri prvih je v ospredje postavljena celotna situacija, /povezana z določenim dejanjem/, druge pa profilirajo razmerje (Grzegorzczkova 1998: 10; prim. Langacker 1995: 20–28).

Po mnenju Grzegorzczkove je iz del kognitivističnih jezikoslovcev sicer precej težko izluščiti takšno definicijo profila in baze, ki bi omogočila »spoznavnoteoretično interpretacijo« obeh pojmov (1998: 10). Ugotavlja, da je v jezikoslovni literaturi baza pojasnjevana kot spoznavna struktura, zgrajena iz govorčevih izkušenj in védenja o svetu, t. i. spoznavnih področij. Profil pa je poudarjanje nekaterih prvin v bazi ter potiskanje drugih v ozadje. Iz tega, kot meni Grzegorzczkova, sledi, da

/o/peracija /profiliranja/ torej poteka na človekovi izkustveni (spoznavni) bazi in da jo ta dojema subjektivno. Zdi se torej, da imamo tukaj opravka z dvojno subjektivnostjo: spoznavna struktura je že sama po sebi rezultat subjektivega subjektivnega dojetja, to pa prekriva še profil, ki na različne načine konceptualizira bazo (n. d.: 10/11).

Poda primer razmerja med predlogoma 'pod' in 'nad',¹⁸⁰ ki je pojmovano kot dvosmerno razmerje med dvema predmetoma na navpični osi. Zvezo med predmetoma lahko dojemamo hkrati, nestrukturirano. Šele jezikovno (in konceptualno), ugotavlja Grzegorzczkova, pa to razmerje pojmuje bodisi z vidika elementa, ki se nahaja spodaj ('pod'), bodisi s strani predmeta, ki se nahaja zgoraj ('nad' oz. 'na', kadar se objekt dotika predmeta pod sabo) (n. d.: 11).

Potemtakem lahko langackerjevske pojmovanje profiliranja definiramo kot

dojetje zaznavanega ali pojmovnega polja (védenja o določenem izseku stvarnosti), t. i. baze, z določenega zornega kota, in sicer tako, da izpostavimo (osvetlimo) določene elemente kot pomembne (designirane) in potiskamo druge v senco, na drugi plan, v ozadje (n. d.: 11).

¹⁸⁰ Zgled je prirejen po že kar klasičnem Langackerjevem primeru *luč nad mizo* in *miza pod lučjo* (prim. Langacker 1991: 24–32, Tabakowska 1995: 56/57).

3.3.3.2 Z nekoliko drugačnim razumevanjem pomena imamo, kot opaža R. Grzegorzcykowa, opraviti v delih J. Bartmińskiego in njegove šole. Če gre pri prvem pojmovanju za profiliranje v okviru zaznavanega ali pojmovnega polja (izkustvenega polja, védenja o svetu) in je rezultat celotne operacije izpostavitve določenih elementov v prvi plan ter posledično oblikovanje koncepta oz. pojma, pri drugem razumevanju tega termina govorimo o operaciji, ki poteka na že izoblikovanem konceptu predmeta, pri njej pa gre za osvetljevanje določenih vidikov tega predmeta, ki jih Bartmiński (in njegovi sodelavci) opisuje kot profile pojma (predmeta) (1998: 11).

Kot opaža Grzegorzcykowa (n. d.: 11–12), Bartmiński uporablja profiliranje pri opisu pomena leksemov – zlasti v svojem etnolingvističnem slovarju (o tem prim. poglavje 2.5.2.1) –, pojem profiliranja pa kar nekajkrat eksplicitno definira: v članku O profilowaniu pojęć w słowniku etnolingwistycznym (1993) govori o profilu predmeta, ki utrjuje stereotipe, ki obstajajo o predmetu; v razpravi, objavljeni v zborniku *Profilowanie w języku i w tekście* (1998) pa je profiliranje opredeljeno kot »subjektivna jezikovno-konceptualna operacija, ki temelji na samosvojem odkrivanju predstave o predmetu z izpostavljanjem določenih njegovih vidikov (podkategorij, faset), kot so npr. izvor, lastnosti, videz, funkcije [...]« (citat iz Grzegorzcykowa 1998: 12).

Pojem profiliranja v tem pomenu najdemo v številnih razpravah (tudi drugih avtorjev) s področja etnolingvistike, ugotavlja Grzegorzcykowa, npr. o profilu pojma 'woda' ('voda') ali pojma 'lud' ('ljudstvo'):

S tega vidika lahko na pojem 'woda' gledamo z različnih strani: kot sredstvo očiščenja, kot vir življenja, kot sredstvo za redčenje tekočin, kot simbol erotičnih doživetij (v ljudski kulturi). Izpostavljene vidike (profile) vode potrjuje jezikovno gradivo (*woda żywa, lać wodę lżywa voda, zlivati vodo!* ipd.), vsak takšen "profil" lahko postane osnova za drug pomen ali pomenski odtенок, lahko pa tudi samo za pragmatično razumevanje izraza v določenem okolju in okoliščinah (npr. *Voda!* iz ust popotnika v puščavi). (Grzegorzcykowa 1998: 11–12.)

3.3.3.3 V čem se torej razlikujeta klasično, langackerjevsko in prenovljeno bartmińskijansko pojmovanje profiliranja? Grzegorzcykowa ugotavlja, da imamo opravka z dvema ravnema operacij: langackerjevsko razumevanje profiliranja (avtorica ga imenuje »profiliranje₁«) se dogaja v okviru izkustvenega polja in šele omogoča oblikovanje koncepta ter poimenovanja (tj. izraza) za določen pojem. Profiliranje, kot ga vidi Bartmiński (»profiliranje₂«), pa se dogaja na že (iz)oblikovanih pojmih/konceptih in postavlja v ospredje različne vidike poimenovanega predmeta oz.

pojava. Na ta način lahko nastanejo novi pomeni ali pomenski odtenki določenih izrazov, npr. »'lud' so 'neizobraženi sloji' kot protipomenka 'izobraženstvo' in 'lud' kot 'izkoriščani, neprivilegirani sloji' s protipomenko 'bogataši, gospoda' /.../« (Grzegorzczkova 1998: 12).

3.3.4 Pojem profiliranja smo si pobliže ogledali zato, ker bo poleg semantičnih področij (kot védenja o svetu, ki bistveno določa pomen) in teorije prototipskosti (ki nam bo v pomoč pri opazovanju strukturiranosti pomenov v okviru leksikalnih kategorij) eden od ključnih pripomočkov pri razčlembi konceptualne osnove posameznih pomenov obravnavanih leksemov. Pomenski analizi samostalniških in glagolskih leksemov vidnega in tipnega zaznavanja je namenjeno naslednje poglavje.

3.4 Pomenska analiza nekaterih leksemov, povezanih z vidnim in tipnim zaznavanjem

V tem poglavju bomo analizirali strukturo nekaterih pomenskih kategorij, povezanih z vidom in tipom, in sicer glagolski kategoriji VIDETI in TIPATI ter njuni samostalniški vzporednici VID in TIP. Ogledali si bomo tudi, kakšno strukturo imata kategoriji ČUTITI in ČUT, ki sta neposredno nadrejeni osnovni ravnini kategorizacije, na kateri se nahajata VIDETI in TIPATI oz. VID in TIP (prim. poglavje 3.2.2). Prikazati želimo pomensko strukturo izbranih leksemov – s tem se usmerjamo v globino leksema. Klasifikacijo pomenov glagolskih leksemov (*videti*, *tipati*) bomo uporabili pri analizi vprašalnika v četrtem poglavju.

Po drugi strani bomo raziskovali paradigmatska razmerja med glagolskimi leksemi, povezanimi s pojmom vidnega in tipnega zaznavanja. Gre za pomenski skupini glagolov, ki sodita v dve različni (a sorodni) pojmovni kategoriji – VIDNO ZAZNAVANJE in TIPNO ZAZNAVANJE – in se hierarhično nahajata pod pojmovno (nad)kategorijo ČUTNO ZAZNAVANJE. Ta vpogled v obravnavano leksiko, ki mu namenjamo drugi del tega poglavja (3.4.2), poskuša zajeti leksiko na vodoravni osi, torej v širino.

3.4.1 Struktura pomenskih kategorij

Teoretična izhodišča za analizo pomenske strukture kategorij so izčrpnje predstavljena v predhodnih poglavjih (zlasti 3.2.3 in 3.3) – tu jih le na kratko

povzemimo: eden izmed temeljnih pojavov, ki jih bomo opisovali, so spoznavna področja (kot jih imenuje Langacker; glede sorodnih poimenovanj drugih avtorjev gl. tabelo 2 v poglavju 3.3.1.3), ki oblikujejo pomen danega leksema v določenem kontekstu. Pomene bomo preučevali z vidika izpostavljanja določenih prvin pojma/koncepta v ospredje in postavljanja drugih v ozadje (profiliranje je predstavljeno v poglavju 3.3.3). S pomočjo teorije prototipskosti, o kateri smo govorili predvsem v poglavju 3.2.1.2, pa bomo ugotavljali strukturo pomenskih kategorij, tj. pokazali bomo, kateri pomeni obravnavanih leksemov so središčni in kateri obrobnejši ter določili pomenska razmerja med njimi.

Pri ugotavljanju spoznavnih področij, povezanih s pojmom (čutnega, vidnega ter tipnega) zaznavanja, si bomo izbrane lekseme najprej ogledali z diahronega (tj. pomenskorazvojnega) vidika. Skozi čas se namreč pomenska struktura leksema (lahko) spreminja: razvijajo se novi pomeni, obstoječi pa spreminjajo svoj položaj v pomenski kategoriji (prvotno obrobnejši pomeni postanejo središčnejši ali obratno: središčni pomeni sčasoma preidejo bolj na obrobje kategorije – prim. Tokarski 1993: 352–353 o pomenskih premikih v poljskih leksemih *kobieta – niewiasta*). Upoštevanje etimologije nam razkrije razvojne tendence pomenov znotraj določenega leksema ter nakaže odprte smeri pomenskih širitev, iz tega pa lahko razberemo potencialna spoznavna področja, povezana s posameznim leksemom, ki se lahko udejanijo v določenem jeziku (kar pa ni nujno, kot bomo videli v nadaljevanju). Kakšna so dejanska spoznavna področja, ki določajo posamezne lekseme – govorimo torej o sinhronem vidiku –, bo pokazala razčlemba pomenske strukture leksemov, prirejene po geslih iz SSKJ,¹⁸¹ ki bo sledila pogledu z diahronega vidika.

Primerjava z gesli iz Pleteršnikovega *Slovensko-nemškega slovarja* nam bo okvirno pokazala, ali je v stoletju, ki je minilo med izidom prvega slovarja s slovenščino kot izhodiščnim jezikom in slovarja knjižne slovenščine dvajsetega stoletja, prišlo do kakšnih pomenskih premikov v okviru obravnavanih leksemov.

¹⁸¹ V prihodnje bo v zvezi s pomensko strukturo leksemov treba razmisliti o uporabi korpusa slovenskega jezika FIDA, ki pa zahteva drugačen pristop.

Pri analizi bom pozorna tudi na (nekatero) kategorialno pomensko sestavino leksemov,¹⁸² ki so seveda vsaj pomensko razločevalne, če ne kar pomenonosne, in sicer pri glagolskih leksemin (*videti*, *tipati*, *čutiti*) zlasti na intenčnost/usmerjenost (oz. vezljivost),¹⁸³ glagolski vid (prim. Vidovič Muha 2000: 34–35) pa bom opazovala predvsem v poglavju 3.4.2, in sicer v zvezi z določanjem paradigmatskih odnosov med pojmovno sorodnimi glagolskimi leksemi. Pri samostalniški besedi je v smislu kategorialnih lastnosti, kot je znano, potrebno upoštevati spol, podspola živosti in človeškosti, števnost ter sklanjatev (Vidovič Muha 2000: 32–34), ki prav tako sooblikujejo pomen leksema.

3.4.1.1 Pojemovna kategorija ČUTNO ZAZNAVANJE se kategorizacijsko nahaja neposredno nad ravnino, na kateri sta kategoriji TIPNO ZAZNAVANJE in VIDNO ZAZNAVANJE (v langackerjevskem smislu je torej najsplošnejša oz. najbolj shematična kategorija – prim. Pajdzińska 1996: 114).

V pojmovni okvir čutnega zaznavanja spadata glagolski leksem *čutiti* in njegova samostalniška vzporednica *čut* (pa tudi številni drugi izrazi,¹⁸⁴ ki pa jih na tem mestu ne bomo podrobneje obravnavali).

M. Snoj leksem *čutiti* povezuje s

/.../ stcslovan. *čutbje* 'občutenje', polj. *czucie* 'čustvo, čutenje, občutek', češ. *čítí* 'zaznavanje, občutek, slutnja'. Pslovan. **čutъ*, **čutbje* 'zaznavanje' in **čutiti* 'zaznavati, občutiti' so izpeljanke iz glagola **čuti* 'dojemati s čutili, čutiti' /.../ (1997: 78),

¹⁸² Izraz *kategorialna pomenska sestavina* povzemam po A. Vidovič Muha, ki ga opredeljuje kot »kategorialno slovarsko (jezikovnosistemsko) lastnost leksema, /ki je/ kot tak/a/ relevantn/a/ seveda tudi v besedilu. /.../ /P/repoznavnost kategorialnih pomenskih sestavin neposredno ali posredno izhaja iz skladijske vloge – v ožjem smislu stavčnočlenske vloge besede; lahko rečemo, da so z njo v dialektičnem razmerju /.../« (2000: 30).

¹⁸³ *Vezljivost* razumem kot lastnost glagolov (in nekaterih drugih besed), da vežejo nase napovedljivo število mest (vezljivostnih položajev), zasedenih z izrazi v določeni slovnični obliki; lastnost glagolov, da iz svoje pomenskosestavinske strukture napovedujejo udeležence, se imenuje *usmerjenost* – v različnih jezikih se izraža z različnim številom in skladijsko-morfemsko obliko določil (Križaj Ortar 1990: 129–136). Vezljivost Križaj Ortarjeva uvršča na slovnično ravnino, usmerjenost na pomensko, vezavo, primik in ujemanje pa na izrazno ravnino (n. d.: 135/136). – A. Vidovič Muha opaža, da lahko sposobnost glagola, da spreminja svoje stavčnovozljivostno vedênje, vpliva nazaj na njegovo pomenskosestavinsko zgradbo in s tem seveda na nastanek večpomenskosti leksema. Ugotovitev avtorica prikaže tudi na primeru glagolov čutnega zaznavanja (2000: 34–35). – Pri analizi gradiva prevzemamo tipologijo vezljivosti v slovenskem jeziku, kot jo je oblikovala A. Žele. Ta vezljivost obravnava tako na pomenski – gre za »vezljivost glagolskih pomenov in posameznih glagolskih skupin« (Žele 2001: 69) – kot tudi na skladijskofunkcijski /tj. izrazni/ ravnini, ki se »tiče določil/ve/ vrste in števila glagolskih določil /.../« (prav tam). Upoštevali bomo delitev udeležencev na *določila* in *dopolnila*; prva so pomensko obvezni in izrazno neopustljivi udeleženci, ki zaznamujejo vso vezljivost, drugi pa kot »sklonska in prislovna dopolnila zapolnjujejo prosta skladijska mesta in tako uvajajo družljivost« (n. d.: 70).

¹⁸⁴ V omenjeno pojmovno kategorijo spadajo še (najmanj) naslednji izrazi, kot navaja Snoj (1997: 78): *čutnost*, *čutilo*, *občutiti*, *občutek*, *občutljiv*, *počutiti se*, *počutje*, *začutiti*, *sočutje*, *brezčutnež* ipd.

s kazalko pa nas napoti še k glagolu *čuti* v pomenu 'bedeti' in 'slišati', ki v

/.../ steslovan. *čuti* /pomeni/ 'občutiti, razumeti, zaznavati', hrv., srb. *čuti* 'slišati, čutiti', nar. rus. *čutъ* (knjiž. *čujatъ*) 'čutiti, slutiti', ukr. *čuty* 'slišati', češ. *čít* 'zaznavati, dojemati, občutiti'. Pslovan. **čuti*, sed. **čujq* je prvotno pomenilo *'dojemati s čutili, čutiti' in se je razvilo iz ide. korena *(s)*keuH*- 'paziti, občutiti, slišati, opaziti' /.../. Sorodno je *čuvati, čutiti, čudo* (prav tam).¹⁸⁵

3.4.1.1.1 ČUT

3.4.1.1.1 Pomenska kategorija ČUT ima naslednje pomene (prirejeno po SSKJ):

- (1) 'sposobnost za zaznavanje fizičnih dražljajev': *X-u so se zaradi neprestane nevarnosti izostrili čuti; svetlobni, tipni čut; čut okusa, vida; čut za vonj; z vsemi čuti uživati kaj;*
- (2) 'sposobnost za zaznavanje duhovnih pojavov': *X-u manjka (pedagoški) čut za kaj; oblikovati, vzgajati (estetski) čut; imeti čut za kaj (lepoto, za umetnost); notranji čut; ženski čut; čut za orientacijo itd.;*
- (3) '(pozitivni) odnos do duhovnih pojavov': *užaliti X-ov (domovinski) čut; X-ov (družinski) čut je bil prizadet itd.;*
- (4) '(navadno neprijeten) občutek': *X-a obide neprijeten, zoprni čut itd.;*
- (5) 'čustvo': *z vsemi čuti in željami so bili na X-ovi strani; X-u se nič ne smili, čisto brez čuta je 'brez sočutja'.*

Mrežni model pomenske kategorije ČUT smo prikazali v poglavju 3.2.2.2.3 kot ponazoritev langackerjevske zapletene kategorije. Ker je bil v omenjenem poglavju opis pomenske strukture leksema *čut* (s poudarkom na prikazu kategorizacijskih razmerij) nekoliko bolj skop, se bomo tu ob njem znova ustavili.

Kot smo že omenili, je ČUT večpomenska kategorija, ki jo sestavlja pet vozlišč – pomenov. V njenem središču se nahaja pomen (1) 'sposobnost za zaznavanje fizičnih dražljajev'.

Z metaforično širitvijo iz pomena (1) (po Lakoffu t. i. izhodiščno področje, angl. *donor domain*) sta se razvila pomena (2) 'sposobnost za zaznavanje duhovnih pojavov'

¹⁸⁵ Podobno V. Machek za češki jezik v zvezi z glagolom *čítí* (slov. 'čutiti') izpostavlja tri pomene: »1. zaznavati s katerim koli čutom /.../; 2. (novočeško narečno) slutiti; 3. (narečno moravsko in slovaško) slišati /.../« (1957: 104), za *cítiti* (slov. 'čuti, čutiti') pa izpeljuje iz prvotnega »*ot-utiti* iz *ot-jutiti* /.../; *o. se*«, ki je pomenilo »pocítiti sebe, uvědomiti si sebe, vzpamatovati se po spánku, mdlobách apod., tedy procítnouti, přijíti k vědomí, probuditi se. K tomu přitvořeno jednodobé r. *očnúťsja*, pol. *ocknąć się* probuditi se /.../; ale č. *oc(i)tnouti se* a slc. *ocímúť sa* znamenají najíti se, objeviti se na nějakém místě (pův.: zpozorovati se, uviděti se, ucítiti se ...) /.../« (n. d.: 87), v prevodu torej z 'zdramiti se, priti k zavesti' oz. 'znajti se, pojaviti se nekje'. – Za poljščino Brückner pravi: »/c/zuć dawniej i czuwać znaczyło; *czuć* i o zapachu (por. *cuch, cuchnąć*; »*czuć* z ust«); u Słowian pień *czu-* /.../ słuchowi i węchowi służy, gdy u Greków i Niemców wzrokowi« (1927: 81) – glagol *czuć* Brückner torej povezuje s pomenom 'bedeti, čuti, paziti', pa tudi 'vohati' oz. 'slišati', pri Grkih in Nemcih pa, pravi, je povezan z 'vidom'.

in (5) 'čustvo' (tj. 'sposobnost za zaznavanje »notranjih«, čustvenih vzgibov') (ciljni področji, angl. *receptor domain*).

Pomen (2) se je s pomočjo metonimične širitve razvil v pomen (3) '(pozitivni) odnos do duhovnih pojavov' (gre torej za metonimijo: sposobnost zaznavanja česa – odnos do zaznavanega) ter v pomen (4) 'občutek' oz. 'odziv na zunanje ali notranje dražljaje' (metonimija: sposobnost zaznavanja – odziv na zaznavano).

Upoštevati je treba tudi frazem *šesti čut* v pomenu 'intuicija, nagon' (v SSKJ ga najdemo v frazeološkem gnezdu), ki kaže na metaforično širitev 'sposobnost zaznavanja s čutili' (izhodiščno področje) → 'sposobnost zaznavanja na osnovi intuicije' (ciljno področje).

3.4.1.1.1.2 V Pleteršnikovem slovarju ima leksem *čut*¹⁸⁶ tele pomene (SNS: 117):

- (1) 'der (aussere) Sinn, das Empfindungsvermögen' /torej dobesedno '(zunanji) čut, zmožnost zaznavanja', Guts., Jarn., Mur., Jan., Cig.(T.), Mik.; *čut, občna zmožnost čutiti*, Lampe (D.); *znanje o najznamenitejšem čutu in čutilu* (Sinn und Sinesorgan), Žnid.; *topih čutov*, großsinnig, Cig.; *životni č.*, der Vitalsinn, Erj.(Som.);
- (2) = 'čuvstvo', der innere Sinn /tj. '»notranji« čut', das Gefühl /'občutek', Cig., Jan.; *rahli čut*, das Zartgefühl, Cig.;
- (3) die Neigung, der Sinn für etwas, C. /tj. 'smisel za kaj'; *č. imeti ali čuta ne imeti za kako reč*, nk.

Vidimo, da je Pleteršnik zabeležil le tri pomene (SSKJ jih ima pet), vendar tudi on na prvo, osrednje mesto postavlja pomen 'sposobnost za zaznavanje fizičnih dražljajev'. Pomen, ki je v SSKJ zapisan kot drugi, je v SNS na tretjem mestu, pred njim je pomen 'čustvo', ki je v SSKJ naveden šele na petem mestu. Sklepamo lahko, da se je pomen 'čustvo' začel postopoma premikati na obrobje kategorije ČUT (v SSKJ ga dejansko spremlja kvalifikator *zastarelo*), pomen 'sposobnost za zaznavanje duhovnih pojavov', ki se je konec 19. stoletja šele začel uveljavljati (Pleteršnik ga je označil kot *nk., novoknjižno*), pa se je v teku časa pomaknil bolj proti središču.¹⁸⁷

¹⁸⁶ S kvalifikatorjem »m«, torej moški spol. Geslu sledi spolski homonim *čut* (ženski spol) v pomenu 'das Gefühl' (torej 'občutek': *prešnila ga je neka čudna čut; pobožnih čuti vnet*), zapisanem pri Jurčiču in Gregorčiču (SNS: 117).

¹⁸⁷ Seveda so to zgolj naše domneve; za gotovejše trditve bi bila potrebna natančnejša analiza starejših slovenskih besedil, v okviru katerih bi opazovali pomensko rabo danih leksemov. Kljub temu ne moremo mimo dejstva, da se je SNS v določeni meri obračal v zgodovino – zanj so se izpisovala besedila od 16. stoletja naprej, ki so pomembno vplivala na oblikovanje slovenskega knjižnega jezika, tj. besedila nekaterih protestantskih (P. Trubar, J. Dalmatin, A. Bohorič) in kasnejših katoliških piscev (Alasia da

3.4.1.1.2 ČUTITI

Pri glagolskih leksemih je potrebno kot merilo upoštevati vezljivost. Pri leksemu *čutiti* lahko v grobem govorimo o dveh možnih vezljivostnih različicah:¹⁸⁸ o samo levovezljivem glagolu *čutiti* (npr. *X-ova roka ne čuti več*), ki izraža sposobnost za zaznavanje, ter o varianti *čutiti kaj*₄, ki zahteva tudi desno vezljivostno mesto – gre za konkretizacijo zgoraj omenjene sposobnosti v uporabo te sposobnosti, kot ugotavlja Vidovič Muha (2000: 34), torej dejavnost, npr. *čutiti mokroto v čevljih* ipd.

3.4.1.1.2.1 Tako lahko na začetku (po SSKJ) izločimo dva pomena, ki se navezujeta na obe vezljivostni varianti:

- (1) 'biti sposoben zaznavati': *X-ova roka ne čuti več*;
- (2) 'zaznavati fizični svet': *čutiti kri v ustih; čutiti mokroto v čevljih; X je pod prsti čutil utripanje žile; X je čutil, da ga duši; vsi so čutili potres (kinestetični občutek); psi so čutili ljudi, zato so lajali (tj. 'vohali in nagonsko zaznavali'); X-a je tako zeblo, da ni čutil nog; star. X-a ni nihče čutil, ko je prišel po stopnicah 'slišal, opazil'; X v nogi čuti bolečine; X ne čuti lakote; čutiti utrujenost.*

Drugi pomen se je razvil iz prvega na podlagi metonimične širitve 'biti sposoben zaznavati' – 'zaznavati'. Iz pomena (2) sta se preko metafore 'zaznavati s čuti' (izhodiščno področje) → 'zaznavati intuitivno' oz. 'z razumom' (ciljni področji) razvila pomena (3) in (4):

- (3) 'nagonsko zaznavati kaj; = slutiti': *čutila je X-ovo bližino, čeprav ga ni videla; ne vem zakaj, a čutim, da je tako; čutili so, da govori iz srca; živali čutijo nevarnost; čutil je, da se ne bosta več videla 'slutil';*
- (4) 'z razumom zaznavati kaj': *poslušalci niso čutili osti X-ovih besed; čutimo potrebo po boljši organizaciji dela; X čuti dolžnost, da skrbi za Y-a; na trgu se že čuti znižanje cen 'kaže, opaža'; v zraku se čuti pomlad.*

Pomen (5) je metaforična širitev iz pomena (1), saj je prav tako zgolj levovezljiv, pomen (6) pa iz pomena (2), ker odpira desno vezljivostno mesto za tožilnik; obakrat gre za preslikavo (po Lakoffu *mapping*) iz (izhodiščnega) področja čutov v (ciljno) področje čustev:

- (5) 'sposobnost zaznavati »notranji« svet (tj. čustva, občutke)': *X živo in globoko čuti;*

Sommaripa, Janez Svetokriški, O. Gutsman, M. Kastelic, J. Schönleben, A. Skalar, J. V. Valvasor idr.) (prim. SNS: XIII–XVI). S tem je SNS delno pridobil tudi značaj zgodovinskega slovarja.

¹⁸⁸ Vezljivost sooblikuje pomen glagolskega leksema, kot smo že omenili v uvodu poglavja 3.4.1. SSKJ pogosto navaja zglede s samo levovezljivim *čutiti* v okviru istega pomena kot *čutiti kaj*, ki ob sebi zahteva tožilniško določilo in odpira (neobvezno) mesto za prislovno krajevno dopolnilo. Kadar je samo levovezljiva varianta tega leksema navedena pod posebnim pomenom, je v SSKJ označena s kvalifikatorjem *neprehodno*.

(6) 'zaznavati »notranji« svet (= čustva, občutke)': *po X-ovem odhodu je spet čutila v sebi žalost in praznino; ali kaj čuti do X-a 'ali ga ljubi'; čutiti z reveži 'sočustvovati'; čutiti ljubezen, simpatijo do koga; pred X-om je čutila spoštovanje; pri srečanju ni čutila niti najmanjše zadrege.*

Pomen (7) 'doživljati (= imeti občutke), navadno kaj neprijetnega, hudega' (*vsi čutimo posledice vojne; nikoli ni čutil pomanjkanja; X-ovo surovost smo čutili na lastni koži*) se je razvil z metaforično širitvijo iz pomena (6).

Precej povédno je tudi frazeološko gnezdo v SSKJ; v njem najdemo prenesene pomene tega leksema (prim. Uvod v SSKJ). Pod pomen (4), ki je nastal kot metaforična širitev po preslikavi iz področja čutov v področje razuma (gl. zgoraj), lahko uvrstimo zgled *vsak čuti to besedo drugače*, kjer *čutiti (besedo)* pomeni 'dojemati, pojmovati (besedo)', torej se glagol *čutiti* povezuje s pojmom dojetanja, razumevanja, torej spoznavanja.

Čutiti je tesno povezan tudi s področjem bolečine (*po padcu je čutil vsako kost; čutiti vsako vremensko spremembo*), kjer obakrat pomeni 'imeti bolečine' – v tem primeru gre za razvijanje sheme navzgor, torej v smeri shematizacije oz. abstrakcije (bolečina je ena od zaznav o dogajanju v telesu in njegovi okolici).

Zanimiva je zveza glagola *čutiti* z zaimkom *ga* (*čutiti ga*; v SSKJ *precej sta ga že čutila*) z denotativnim pomenom 'biti pijan', kjer ima naslonska oblika tretjeosebne zaimka funkcijo evfemizma (prvotno je *ga* verjetno nastopal namesto 'vino, alkohol' – prim. še: *nalezal se ga je; imeti ga pod kapo; dosti ga nese* /zgleđi iz SSKJ/) (prim. Kržišnik 2001: 242–243).¹⁸⁹

Frazem *čutiti trdna tla pod nogami* pomeni 'biti prepričan, da si na varnem' in je povezan s konceptom trdnih tal, ki omogočajo stabilnost in torej gotovost (v nasprotju npr. z močvirnatimi tlemi, kjer se lahko vsak hip pogrezneš). V ozadju tega frazema je torej metaforična preslikava *trdna tla* (izhodiščno področje) → 'gotovost, varnost' (ciljno področje).

¹⁸⁹ J. Dular zvezo glagola z naslonsko obliko tretjeosebne zaimka *ga, jo, jih* izenačuje z zvezo glagola s prostim morfemom *se/si* in jim pripisuje enako vlogo (1983: 284). Kot prosti glagolski morphem je torej vezan na glagol in ne na sobesedilo, saj ima glagol s tovrstnim morfemom spremenjen pomen – zveza glagola in naslonske oblike zaimka je leksikalizirana (Dular 1983: 282, prim. op. 154).

Temu gledanju oporeka E. Kržišnik, ki meni, da v tem primeru ne gre za zvezo glagola s prostim morfemom, ampak za frazeološko besedno zvezo (torej frazem), kar dokazuje obstoj nanašalnice/reference in z negacijo preverljiva udeleženska vloga *jo, ga, jih* (2001: 239–248, prim. tudi 1994: 60–63).

Čutiti pri kom denar (zgled v SSKJ: *pri njem je čutil denar*) v pomenu 'predvidevati, domnevati, da ima denar' je nastal prek metaforične širitve, in sicer s preslikavo iz *čutiti* (izhodiščno področje) → ' (intuitivno) predvidevati, domnevati' (ciljno področje). Soroden je s frazemom *zavohati pri kom denar*, nastalim po preslikavi iz področja voja.

Končno v SSKJ najdemo tudi frazem *dati komu čutiti kaj* (zgled: *X-u so dali čutiti, da so nekaj*) v smislu 'dati komu vedeti kaj', kjer ponovno opazimo povezanost med področjem čutov in razuma. Zgled *to vam bom še dal čutiti* ima kot realizacija frazema v prihodnjiku funkcijo grožnje ('maščeval se vam bom'). Prim. dalje *videti*, pomen (6).

V okvir pomenske kategorije ČUTITI sodi tudi povratnoosebna različica glagola *čutiti se* z obveznim tožilniškim (človeško⁺) določilom (torej: *čutiti se kakšnega*₄). V konceptualni podstavi tega izraza je izpostavljen govoreči, in sicer njegovo dožemanje samega sebe v razmerju do drugih ljudi oz. sveta okoli sebe. Govorimo lahko torej o shemi 'zaznavati (z razumom) sebe v razmerju do drugih ljudi' z dvema konkretizacijama:

- (a) 'zaznavati sebe v konfliktnem razmerju do okolice' (v SSKJ: 'imeti določen občutek o svojem stanju, položaju'), npr. *X se je v lastni hiši čutil tujca; X se čuti ponižanega, srečnega, užaljenega; čuti se še vedno mlado; X se ne čuti krivega* 'ne priznava krivde';
- (b) 'zaznavati sebe kot večvrednega do okolice' (v SSKJ: 'imeti, šteti se za kaj v razmerju do drugih'): *X se čuti aristokrata; X se čuti komunista; X se je čutil boljšega od drugih; čutila se je dolžno, da pomaga; ne čutimo se poklicane, da bi sodili o tem.*

3.4.1.1.2 Pleteršnik navaja za *čutiti* naslednje pomene (SNS: 118):

- (1) empfinden /tj. 'zaznavati': *mraz čutim; ne čutim bolečine; nič ne čuti, če se ga dotaknem; wahrenhemen, merken* /'opaziti, zaznati': *zver čuti lovca* das Wild wittert den Jäger; *pes zajca čuti*;
- (2) fühlen /'občutiti': *čutil boš, kaj se pravi biti brez doma; čutil bo to* es soll ihm das nicht so hingehen, Cig.; *čutim, da sem doma; čutim, da se mi bliža smrt; jezik ne more povedati, kar v srcu čutim*;
- (3) č. *se sich fühlen*, ein starkes Selbstbewusstsein haben, Lašče – Levst.(M.) /'imeti visoko mnenje o sebi'/;
- (4) č. *se sich fühlen*, sich befinden /'počutiti se'/: *kako se čutiš?* Cig.

Pleteršnik ločuje zaznavanje in sposobnost zaznavanja zunanjega, fizičnega sveta (1. pomen) od zaznavanja »notranjega« sveta, tj. občutkov in čustev v (2), vendar jih ne razčlenjuje v globino kot SSKJ: pod (2) najdemo pomene /7/, /3/ in /6/ iz SSKJ.

Zanimivo, da SNS omenja *čutiti se* v pomenu 'imeti visoko mnenje o sebi' oz. v danes neobičajnem pomenu 'počutiti se' (*kako se čutiš?*) – pri slednjem gre verjetno za interferenco iz slovanskih jezikov (prim. npr. češ. *Jak se cítíš?* ali polj. *Jak się czujesz?*), morda pa je bila ta fraza nekoč v slovenščini dejansko živa.

3.4.1.1.3 Sklep. Po slovarskih zgledih, ki jih razumemo kot besedilne uresničitve (posameznega) leksema, sodeč sta kategoriji ČUT in ČUTITI v marsikaterem segmentu shematični za kategorije z nižje kategorizacijske ravnine, tj. tudi za VID in TIP oz. VIDETI in TIPATI. To nakazujejo že etimološki slovarji, razvidno pa je tudi iz (sedanjega) stanja (knjižnega) jezika. Neredko lahko z glagolom *čutiti* poimenujemo konkretno dejavnost zaznavanja: okušanje (*čutiti kri v ustih*), tipanje (*čutiti mokroto v čevljih*; *X je pod prsti čutil utripanje žile*), vohanje (*psi so čutili ljudi, zato so lajali*) in v redkih primerih pa celo vidno in slušno zaznavanje (*X-a ni nihče čutil, ko je prišel po stopnicah* 'slišal, opazil').

3.4.1.2 V poglavju 3.1 smo videli, kako pomembno je **VIDNO ZAZNAVANJE** za človeka tako z biološkega kot tudi s kulturno-civilizacijskega vidika. S pojmom vidnega zaznavanja, ki se nahaja v okviru nadkategorije ČUTNO ZAZNAVANJE, sta povezana leksema *vid* in *videti*, ki ju bomo vzeli pod drobnogled iz množice drugih sorodnih izrazov.¹⁹⁰ Samostalniški leksem *vid* se je razvil iz glagola *videti*, ki ga najdemo dobesedno »p/ri vseh Slovanih« (Machek 1957: 668 – prim. op. 148): »Enako /kot slov. *videtil*/ je stcslovan. *viděti*, hrv. *vidjeti*, srb. *videti*, rus. *видеть*, češ. *vidět* /oz. polj. *widzieć*, maked. *vide* itd./« (Snoj 1997: 716). Etimološko je *videti* soroden z *vedeti*¹⁹¹ (oba glagola izhajata iz skupne ide. baze):

Pslovan. **viděti* 'videti' je /.../ sorodno s stind. *vetti* 'on ve', *vitta-* 'znan, poznan', *vindāti* 'najde', arm. *egit* 'našel je', gr. *eídon* 'videl sem', lat. *videre* 'videti', *visere* 'obiskati', got. *wítan* 'opazati', lit. *išvysti* 'opaziti', *veizdėti* 'gledati', vse iz ide. baze **ueid-* 'gledati, videti' /.../. Glej tudi *videla*, *viš*, *previden*, *svidenje*, *zavidati*, *vedeti*. (Snoj 1997: 716/717.)¹⁹²

¹⁹⁰ Z glagolom *videti* so npr. povezane tudi besede *vidik*, *privid*, *viden*, *vidnost*, *vidljiv*, *vidljivost*, *videz*, *navidezen*, *videvati*, *predvideti*, *predvidevati*, *privid*, *razvideti*, *razviden*, *sprevideti*, *uvideti*, *uvideven*, *uvidevnost* idr. (Snoj 1997: 716).

¹⁹¹ Po M. Snoju: »/.../ *veda*, *vedec*, *vedež*, *vedeževalka*, *izvedeti*, *zvedeti*, *zvedav*, *zvedavost*. Enako je stcslovan. *věděti*, sed. *věmb* 'vedeti', češ. *vědět*, sed. *vím*. Sla. **vě(d)mb* 'vem' se je prilagodilo iz **vědě* 'vem' in kar je dalo rus. *vedb* 'vendar, pač, saj'. To je izvorno (medialni) perfekt iz ide. baze **ueid-* 'gledati, videti', ki je znan še npr. v stprus. *waist* 'vedeti', *waissei* 'ti veš', lat. *vidi* 'videl sem' in 'vem', stind. *věda* 'vem', gr. *oída*, pgerm. **wait* v got. *wait*, stvn. *weiz*, nem. *weiß*, v enakem pomenu pslovan. **vědě* 'vem' in sorodno je torej prvotno pomenilo **videl sem*'. Gl. tudi *povedati*, *sprenevedati se*, *izvedenec*, *vest* 1, 2, *vedomec*, *vešč*, *vešča*, *zavest*, *ovesti se*, *vendar* in dalje *videti*.« (1997: 708.)

¹⁹² Češki etimološki slovar navaja naslednjo razlago: »**viděti**; part. prés. *vidomý* (ne- = slepý); *vidina* ideál (má Jungmannova Slovesnost 1820), *vidmo* (od Presla); mor. slc. *vidný* (je *vidno*; han. *vedně*),

V. Machek pojasni, da je »stanje misli po videnju nečesa "védenje" o tem, zato je /z videti/ soroden tudi *vedeti*« (1957: 668). Kot bomo videli kasneje med pomensko razčlenbo posameznih leksemov, je (tudi) v slovenščini videnje oz. vidno zaznavanje temeljna metafora védenja in spozna(va)nja (prim. Nebeská 1998: 104, Pajdzińska 1996: 115; za slovenščino Domadenik 2000: 59); prav tako ne preseneča pogostost konceptualne metafore VIDETI JE VEDETI (prim. Pajdzińska 1996: 115–121; o tem gl. dalje).

3.4.1.2.1 VID

3.4.1.2.1.1 VID je pomenska kategorija s tremi vozlišči; osrednji je pomen (1) 'čut za zaznavanje vidnega sveta (z očmi)' (v SSKJ: 'čut za zaznavanje svetlobnih dražljajev') kot sposobnost videti (npr. *X-u peša vid, X-a izdaja vid; teh žarkov z vidom ne zaznamo; imeti dober, oster vid; okvare vida; sluh in vid; izgubiti vid* 'oslepeti'; *X-u je močna svetloba jemala vid* 'X-a je slepila močna svetloba'), iz katerega je nastal pomen (2) zastar. 'videz, zunanost' (metonimija: 'sposobnost zaznavati vidni svet' – 'tisto, kar zaznavamo, oz. vidne lastnosti zaznavanega): *ohraniti lep vid; X-u se je na vid zdelo vse v redu; po vidu X-a ne poznam*. Raba leksema v pomenu (3) star. 'dan, svit' (*kosit so odšli takoj, ko se je naredil vid; X je stopil iz teme na vid; do vida, za vida priti*) implicira védenje o tem, da dnevna svetloba prežene temo ter tako omogoči (dobro) videti. V primeru tega pomena lahko govorimo o metonimiji (1) 'sposobnost videti' – 'tedaj, ko je mogoče videti', torej o zamenjavi sposobnosti za zaznavanje s časom, ko se (lahko) zaznava.

Zgled *vzgoje ne smemo izgubiti iz vida* 'prezreti, zanemariti' kaže na metonimično širitev 'čut za zaznavanje vidnega sveta (z očmi)' – 'vidno polje (ki ga zajamemo z očmi)', se pravi, za zamenjavo sposobnosti videti s tem, kar ob zaznavanju z očmi zajamemo.

Zveza *glagolski vid* je prevzeta iz ruščine (Machek 1957: 668, gl. op. 148).

vidněť svítati, mor. *rozvidniť se*; *očividný* zřejmý, je však nově, asi náhrada za *očividný*, val. *na vidík* (dátí něco: aby to každý viděl), *bylo to na vidíku*, je za slc. *na vidok* (to pak je zkrácenina výrazu *navidomoči, pův. *na vidomo očú* /.../. Postv. *vid* ve rčení *ani vidu ani slechu*; *vid* aspekt je však z ruštiny. Zvl. obrat: vč. *já bych tě neviděl* = nevyhovím ti, mor. *viděl bych tě!* zápor vynechalo. – Psl. *viděti, vidomъ*. U všech Slovanů. Ide. *veid-/vid-* v lat. *video*, lot. *viedet* t/v, stind. *veda-* vzhled. Stav mysli po vidění něčeho je "védění" o tom, příbuzno je tedy i *věděti*« (Machek 1957: 668.)

3.4.1.2.1.2 V *Slovensko-nemškem slovarju* je navedenih kar pet pomenov za ta leksem (SNS: 767):

- (1) das Sehen; *sneg mi jemlje vid*; – *iz vida puščati kaj*, außeracht lassen, LjZv.; *menica na v.*, ein nach Sicht zahlbarer Wechsel, Cig.;
- (2) der Gesichtssinn, das Gesicht, Mur., Cig., Jan., Cig.(T.), Erj.(Som.); (*vid*, f. kajk.-Valj.[Rad]);
- (3) die Ansicht (arch., geom.), Cig.(T.); *podolžni v.*, die Längenansicht, Cig.(T.);
- (4) der äußere Schein, der Anschein, Cig., Cig.(T.); *po vidu*, Cig.; *vid goljufa*, Cig.;
- (5) *za vida*, frühmorgens (*kadar se že vidi*), Dol.; = *z vidom*, Jan.; *za vida* (= *kadar se še vidi*), gegen Abend, Cig., C.; *od vida do vida*, vom Morgen bis zum Abend, Z., SIN.

V SNS je na prvo mesto postavljen pomen 'videnje, gledanje', ki po zgledih sodeč ustreza pomenu, ki ga na prvem mestu zapisuje SSKJ in ki smo ga priredili v 'čut za zaznavanje vidnega sveta' (*sneg mi jemlje vid*) ter pomenu 'vidno polje' (*iz vida puščati kaj*), razlaga pa bolj poudarja dejavnost zaznavanja z očmi. V drugem pomenu Pleteršnik navaja razlago leksema v smislu sposobnosti videti. Kot poseben pomen je zabeležena terminološka zveza *podolžni vid*, ki je SSKJ ne omenja, navedena pa sta tudi oba preostala pomena, ki ju najdemo tudi v SSKJ: 'videz' in pomen 'dan, svit, čas tik pred mrakom'.

Pregled geselskega članka iz SNS je v primerjavi s SSKJ pokazal, da se pomenska struktura leksema *vid* od konca 19. stoletja ni bistveno spreminjala.

3.4.1.2.2 VIDETI

3.4.1.2.2.1 V SSKJ je za glagolsko kategorijo VIDETI zabeleženih kar 12 pomenov s številnimi podpomni. Pomene iz SSKJ bomo nekoliko preuredili, zlasti v duhu iskanja njihovih konceptualnih podstav, klasifikacijo pomenov, kakršna se bo pokazala v razčlembi, pa bomo – kot rečeno – uporabili pri analizi drugega dela ankete v poglavju 4.5.2. Poudariti je treba, da še vedno v bistveni meri izhajamo iz pomenske členitve v SSKJ, kar je gotovo vplivalo na strukturo tukajšnjih pomenskih definicij leksemov.

VIDETI je torej večpomenska kategorija, v središču katere se nahaja pomen (1) 'biti sposoben zaznavati z očmi'; na izrazni ravni se kaže kot levovezljivi *videti*. V tem pomenu je v okviru konceptualne baze v ospredje postavljena (splošna) sposobnost za zaznavanje vidnega sveta (*X gleda, pa ne vidi*; *X je prižgal luč, da so vsi videli*; *ostro, razločno videti*; *otrok ne vidi, je slep*; *X kljub starosti še dobro vidi* itd.).

Kadar glagol ob sebi odpira vezljivostno mesto za tožilniško določilo (*videti koga/kaj*), se nanaša na uporabo sposobnosti, dejavnost, tj. zaznavanje konkretnih predmetov, dogodkov, dejanj, stanj ipd. (*videti letalo, oblake; videti nesrečo; X je skozi okno videl prihajati vojake; ali ne vidiš, da se že dani; videti se v ogledalu* itd.). Ta koncept je realiziran v pomenu (2) 'zaznavati kaj z očmi', ki je nastal kot metonimična širitev iz pomena (1): 'biti sposoben zaznavati z očmi' – 'zaznavati kaj z očmi'; gre torej za zamenjavo sposobnosti za kaj z dejavnostjo.

Iz pomena (2) se je z metaforično širitvijo razvil pomen (3) 'zaznavati z »notranjimi očmi«': *videti kaj* (izhodiščno področje) → 'predstavljati si kaj' (ciljno področje), npr. *v duhu, v sanjah videti kaj*.

Pomen (4) 'seznaniti se s čim z gledanjem (tj. z očmi)' je nastal po metonimiji iz pomena (2) – govorimo o zamenjavi 'zaznavanja z očmi' s 'spoznavanjem z očmi'. Gre za zanimiv pojav, ko je vidna zaznava hkrati že povezana s spoznavanjem (pridobivanjem védenja) oz., če definicijo obrnemo, spozna(va)nje je neposredno povezano z vidnim zaznavanjem sveta. Kar vidimo, to potem poznamo (*videti najnovejšo razstavo; X je hotel videti, kaj so napisali; jutri bomo v mestu videli nov film* 'ga bodo predvajali' ter *videti pol sveta* 'prepotovati, spoznati') in česar (oz. kogar) ne vidimo, tega ne moremo poznati (npr. *X ni videl filma, slike; X tega filmskega igralca še ni videl*). Zanimiv je frazem *videti kaj na lastne oči*, ki implicira prepričanje o tem, da je to, kar vidimo na lastne oči, nedvomno resnično, torej da so oči zanesljiv vir védenja.

Tudi pomen (5) 'spoznati, ugotoviti kaj z gledanjem' (sinonim morda: 'opaziti') se je razvil iz pomena (2) prek metonimične širitve ('zaznavati z očmi' – 'spoznati, ugotoviti z očmi'). Šele ko vidimo, kakšna je situacija, pridobimo določeno védenje, ki ga lahko kasneje uporabimo, npr. da se ustrezno odzovemo (*ko je X videl, da mu sledijo, se je skril*) ali kot koristno informacijo (*vsi so videli, da je X-u dekle všeč; v očeh je bilo videti odobravanje; kot sem videl, vam je to že znano*).

Pomena (4) in (5) sta zanimiva z razvojnega vidika. V konceptualni podstavi obeh je gledanje oz. opazovanje (torej vidno zaznavanje v prvotnem, dobesednem pomenu), vsebujeta pa še dodatno pomensko sestavino, ki se navezuje na spoznavanje oz. pridobivanje védenja, kar nekako lahko označimo kot vmesno razvojno stopnjo na poti h konceptualni metafori VIDE TI JE VEDE TI.

Iz pomena (5) se je s posploševanjem razvil pomen (6) 'spoznati, ugotoviti kaj sploh'. Proces lahko (po Langackerju) opišemo kot razraščanje kategorije navzgor, torej v smeri abstrakcije oz. shematizacije. Hkrati ne govorimo več o védenju, pridobljenem z (dejanskim) opazovanjem oz. gledanjem, ampak o pravem metaforičnem prenosu (širitvi iz 2. pomena): *videti kaj* (izhodiščno področje) → 'spoznati, ugotoviti kaj' (ciljno področje); zgledi: *ko je X začel pisati, je videl, da to ni tako preprosto; zdaj bomo videli, če kaj znaš; kakor vidiš, se je zelo poboljšal. Videti kaj*₄, v prihodnjiku je kot govorno dejanje opozorilo, grožnja, kar je razvidno tudi iz usmerjenosti (naslovljenosti) na 2. osebo (ednine ali množine): *kar poskusite, boste že videli* – ta je včasih zakrita in je izpostavljen govoreči, kot npr. v zgledu *to bomo šele videli*. V podstavi 6. pomena je konceptualna metafora VIDETI JE VEDETI, ki je bila nakazana že v pomenu (4) in (5): kar vidim, to vem. S tem konceptom je povezano tudi védenje o zanesljivosti vidnih zaznav (kar vidim, to zanesljivo vem – vid ne vara – oz. dokler česa ne vidim, tega ne morem resnično vedeti oz. poznati).

Pomen (7) 'biti pripravljen zaznati kaj' (v SSKJ: 'zaznavati, da kaj je, obstaja') vsebuje védenje o tem, da je vidno zaznavanje hoteno, namerno ter usmerjeno. Če nočemo (ne želimo), stvari ne vidimo (prim. *zatiskati si oči pred čim*). Za zaznavanje je potrebna določena mera umskega napora, koncentracije – če nismo dovolj pozorni, lahko kaj *spregle damo*. Če pogleda ne usmerjamo v pravo smer, če se obrnemo stran ali če zapremo oči – spet se dotikamo hotenosti vidnega zaznavanja –, določene stvari ne vidimo. Spomnimo se opažanja J. Sokola (prim. poglavje 3.1.3), da vid za razliko od sluha lahko preprosto izključimo oz. da vidne dražljaje lahko ignoriramo. Takšna je izkustvena podstava pomena (7), ki se je razvil kot metonimična širitev iz (2): 'videti kaj'– 'biti pripravljen kaj videti' (torej dejavnost – pripravljenost za dejavnost, npr. *videti spremembo; poletnih večerov prej kakor da X ni videl; krivic, napak niso hoteli videti*), tudi kadar govorimo o abstraktnih pojavih (*ne vidim potrebe, da bi tako hiteli* 'po mojem mnenju ni treba tako hiteti').

Pomen (8) 'sklepati kaj iz videnega (na podlagi izkušenj)' (v SSKJ 'iz znakov, znamenj ugotavljati, predvidevati kaj') je nastal z metonimijo 'videti kaj' – 'sklepati kaj iz videnega'. Izkustvena podstava tega pomena je človekova sposobnost sklepati o čem oz. predvidevati kaj na podlagi določenih čutnih (tu: vidnih) zaznav in določene (lastne

ali kolektivne) izkušnje.¹⁹³ V središču pozornosti je zaznavni objekt, na podlagi katerega kaj sklepamo – na izrazni ravni se to kaže v značilni rabi trpnika *s se* v zvezi z osebkovim odvisnikom (npr. *vidi se, da sta iz mesta*) oz. nedoločniške oblike (prav tako z osebkovim odvisnim stavkom, npr. *videti je, da bo lepo vreme; konca pogajanj še ni videti*), pojavlja pa se tudi različica z mestniškim dopolnilom, ki mu sledi predmetni odvisnik, *videti (po čem) + da SENT* (npr. *X je po drevju videl, da se bliža pomlad*), ki v jedro povedi postavlja objekt zaznavanja.

Kadar *videti* na izrazni ravni odpira vezljivostno mesto za tožilniško/orodniško določilo s podspolom človeško⁺ (*videti koga*₄ oz. *videti se s kom*), govorimo o pomenu (9) 'sniti se s kom' (v SSKJ: 'priti skupaj s kom'; delna sopomenka: 'srečati se s kom'). Nastal je kot metonimična širitev iz pomena (2), in sicer gre za zamenjavo '*videti koga*' – '*sniti se s kom*'. V izkustveni podstavi pomena je namreč srečanje – navadno ga spremlja pogovor –, ki je tesno povezano z vidno zaznavo sogovorca (če se z nekom snidem, srečam, ga vidim). Okvir, ki ga izraz priklicuje, je (namerno, dogovorjeno, ritualno */videla se bova ob šestih pred pošto; vsako leto se vidijo za praznike/* ali naključno */ko ga bom videl, mu bom povedal; nikoli več se nista videla/*) srečanje dveh ali več oseb. Okvir vključuje tudi besedni stik med sogovornikoma/sogovorniki. Zlasti z izrazom *videti se s kom*¹⁹⁴ se pri govorcu aktivirajo naslednja spoznavna področja:

- Kadar se s kom srečam, ga (dobro) vidim, saj sem v njegovi neposredni bližini – v tem primeru gre za Hallovo osebno razdaljo (*personal distance*),¹⁹⁵ pri kateri sta osebi druga od druge oddaljeni 2,5 do 4 čevljev (1990: 119–121), tj. približno 80 do 130 cm; to je torej tista razdalja, pri kateri rečemo, da imamo nekoga na doseg roke, kot je to npr. med pogovorom. Bližina in pogovor sogovorcema omogočata medsebojno spoznavanje, kar se odraža v zvezi *ne vidiva se prvič* v pomenu 'se že poznavata'.

- Res je, da nekoga lahko vidimo samo od daleč (*videti koga*; npr. *Včeraj sem te videla v mestu*), toda v takem primeru se s to osebo (navadno) ne pogovarjamo oz. sledi neverbalna komunikacija – pokimamo ali dvignemo roko v pozdrav.

¹⁹³ Izkušnja je védenje, ki ga pridobi posameznik bodisi skozi izročilo (takšno izkušnjo imenujem kolektivna) bodisi je to njegova osebna, individualna izkušnja. Kolektivna izkušnja (ali védenje) se odraža npr. v pregovorih (npr. *O svetem Vidi se skozi noč vidi ipd.*), ki so nastali z indukcijo, temelječo na pozornem spremljanju dogajanja v naravi.

¹⁹⁴ *Videti koga* je nekoliko bolj dvoumen: lahko nekoga vidimo, a z njim ne govorimo (npr. če nas on ne vidi). Gl. zgoraj dalje o spoznavnih področjih, ki jih aktivira izraz *videti se s kom*.

– V celotni prizor (v fillmorovskem smislu), ki ga priključuje izraz v tem pomenu, sodi tudi védenje o tem, da je, kadar se vidita dva znanca (se pravi, ko se znajdetata na osebni razdalji), običajno, da se vsaj pozdravita, če že ne spregovorita eden z drugim (vsaj vljudnostno). Skrajno neolikano je namreč ne ogovoriti znanega človeka, če ga vidiš.¹⁹⁶ To je del govorčevega (Slovenčevega) védenja, ki ni ubesedeno, pa vendar sooblikuje dani pomen leksema *videti*.

Sledi pomen (10) 'biti zaznavan z očmi (torej biti)' (v SSKJ: navadno s prislovnim določilom 'izraža navzočnost v prostoru in času'). V konceptualni podstavi tega pomena (sestavljajo jo spoznavni subjekt – razmerje vidnega zaznavanja – predmet zaznavanja) je v ospredje postavljeno zaznavano (tj. predmet zaznavanja), vršilec dejanja (zaznavni subjekt) pa je potisnjen v ozadje: *na trgu je videti različno blago*; *X-a je redko videti v naši družbi* 'redko prihaja v našo družbo'. Na skladenjsko-funkcijski (izrazni) ravni je za ta pomen značilna raba neosebne *je videti koga/kaj* oz. prvoosebne množinske oblike *vidimo*,¹⁹⁷ ki je značilna za znanstveni govor, npr. v strojništvu (*na sliki vidimo dele stroja*) ali literarni zgodovini (*tak način opisovanja vidimo že v prej navedenih romanih*). Pomen se je razvil kot metonimična širitev iz (2) 'zaznavati z očmi' – 'biti zaznavan z očmi'.

Zveza glagola *videti* s predložnim prostim morfemom *v*¹⁹⁸ (torej *videti v čem/kom kaj/koga*) ima pomen (11) 'meniti o kom/čem kaj' (v SSKJ 'biti mnenja, da kaj kje je, obstaja'): *v X-ovi prijaznosti vidim le hinavščino*; *X v novem poklicu vidi možnost za dober zaslužek*; *v X-u so videli velikega pesnika*; *v ženski vidijo predvsem mater*. V

¹⁹⁵ Hall ločuje štiri vrste razdalj: intimno (*intimate distance*), osebno (*personal distance*), socialno (*social distance*) in javno (*public distance*) (1990: 113 in sl.).

¹⁹⁶ Na vasi pa je treba pozdraviti vsakega, ki ga srečaš; to obvezuje zlasti mlajše, ki morajo pozdraviti tudi odrasle, ki jih ne poznajo.

¹⁹⁷ Po Toporišiču t. i. množina skromnosti, ki jo »namesto edninske /oblike/ rabimo /.../ takrat, kadar nočemo poudarjati svojega deleža pri kakem dejanju /.../« (1991: 326).

¹⁹⁸ »Predlog je praviloma morfem sobesedila (*vstopiti /v sobo/*), morfem glagola (*vstopiti v*) pa je le tedaj, če ima glagol drugačen pomen (prim. *vstopiti* 'priti v prostor' in *vstopiti v* 'priključiti se čemu'), torej če se glagol in predlog leksikalizirata« (Križaj Ortar 1990: 137). V zgornjem primeru (*videti v čem kaj*) gre brez dvoma za leksikalizirano zvezo glagola in predloga, kar je razvidno tudi iz modificiranega pomena.

Dular razlaga, da predložni prosti morfemi nastanejo »zaradi premorfemizacije ("napačne dekompozicije") prvotno nevezanih, a leksikaliziranih glagolskih metonimij /.../, /g/lagol s predložnim morfemom /pa/ se pozneje lahko začne uporabljati z novim pomenom tudi v neleksikaliziranih zvezah, npr. *priti do denarja*, *avta*, *diplome*, *časti*, *pameti*, *premoženja* /.../« (1983: 282). Opozori še na različno naravo predložnih prostih morfemov v primerjavi z zaimenskimi: medtem ko zaimenski prosti morfemi zapirajo možnosti novih vezljivostnih mest (npr. *ubiti žival* : *ubiti se*), predložni odpirajo mesta za določila (prav tam).

ozadju te predložnozvezne variante glagola *videti* je predstava o tem, da je s pogledom mogoče seči »v globino« stvari ali človeka, s čimer jo/ga bolje spoznaš oz. (človeka) spregledaš (*pogledati stvari do dna* 'spoznati, kaj je zanjo najvažnejše in najznačilnejše', *pogledati komu v srce, dušo* 'spoznati, kakšen v resnici je, kaj v resnici čuti', *pogledati komu pod kožo* 'spregledati ga, spoznati, kakšen je v resnici' ipd. – zgledi iz SSKJ). Tisto, kar vidimo v nekom ali nečem, je nekako njegovo bistvo, ki ga lahko razberemo z vpogledom vanj.

Pomen (12) 'skrbeti za koristi, ugodnosti koga' zahteva ob sebi tožilniško določilo s kategorialno lastnostjo človeško⁺, pred katerim stoji omejevalni členek *samo*:¹⁹⁹ *videti samo koga*₄. (*mati je videla samo hčer*; *X vidi samo sebe*). V podstavi tega izraza je podoba vidnega polja spoznavnega subjekta, ki je omejeno na en sam objekt zaznavanja, na konkretno osebo. Takšna omejenost (zlasti kadar je predmet izenačen s subjektom zaznavanja) je v našem kulturnem prostoru vrednotena negativno.

Z zvezo *biti videti*, ki ji sledi povedkov prilastek (*kdo je videti kakšen*), je izražen pomen (13) 'imeti videz, zdeti se' (neknjižna sopomenka: *izgledati; v SSKJ: z oslavljenim pomenom, s povedkovim določilom, v zvezi *biti viden* 'izraža mogočo lastnost, stanje osebk, kot ga izraža povedkovo določilo'): *pot je videti dobra*; *X je bil videti utrujen*; *X je videti mlajši, kot je v resnici*; *od daleč sta X-a videti enaka*; *X je utihnil, da ne bi bil videti nevljuden*; *videti je, da so X-a odpustili*; *bilo je videti, kot da se X izmika*. V središču pozornosti je videz (vidno zaznavne lastnosti, zunanost) zaznavanega, torej opazovanega predmeta, kar se na skladijsko-funkcijski ravni kaže v tem, da je objekt zaznavanja v vlogi osebk oz. osebkovega/načinovnega odvisnika (gl. podčrtano zgoraj). Spoznavni subjekt v tej sliki ni bistven in je potisnjen v ozadje. Na skladijsko-pomenski ravni tako govorimo o neke vrste trpniku, saj raba ustreza definiciji trpnega načina, ki pravi, da ga uporabljamo »takrat, kadar hočemo spraviti v ospredje tistega (tisto), ki ga prizadeva glagolsko dejanje, zamolčati ali potisniti ob stran pa (iz)vršilca glagolskega dejanja« (Toporišič 1991: 297). Tudi pretvorbeni kriterij (»Trpnik se ob ohranitvi istega časa in vida da zmerja spremeniti nazaj v tvornik« /n. d.: 296/) velja: *vidim, da je pot dobra*; *vidim, da je utrujen* itd. (Prim. tudi pomena (8) in

¹⁹⁹ Zgled *videti brata v pomanjkanju* 'pomagati mu' je nastal posredno z metaforično širitvijo iz pomena (7): metonimija (2) 'videti kaj' – (7) 'biti pripravljen videti koga/kaj', ki se kot izhodiščno

(10), v katerih se zveza *biti videti* prav tako pojavlja.) Pomen je nastal kot metonimična širitev iz pomena (10) 'biti zaznavan z očmi' – ta se je razvil s sinekdoho iz (2) 'zaznavati kaj' (prišlo je do preureditve udeleženskih vlog: *kdo zaznava kaj – kaj je zaznavano od koga*) –, in sicer z zamenjavo 'biti zaznavan z očmi' – 'imeti videz (tj. vidne zaznavne lastnosti)'.

(14) V SSKJ je navedena tudi zveza povedkovnika²⁰⁰ *rad* z osebno glagolsko obliko leksema *videti* (*rad videti koga/kaj*) v pomenu – navajam po SSKJ – 'izraža voljo, željo osebk, kot jo določa sobesedilo'. Zdi se, da povedkovnik *rad -a -o* že sam po sebi (seveda v okviru različnih besednih zvez, ne le z *videti*) izraža naklonskost.²⁰¹ Zglede iz SSKJ lahko razporedimo v nekaj skupin glede na naklon, ki bistveno vpliva na pomenske odtenke:

– V povednem naklonu (*kdo rad vidi kaj*₄) zveza pomeni 'biti všeč, ugajati', npr. *vsak rad vidi, da so ljudje prijazni z njim* 'vsakemu je všeč, vsakemu ugaja'. Zveza *kdo rad vidi koga* označuje čustvo ljubezni oz. naklonjenosti (prim. v SSKJ *rada se gledata, vidita* 'zaljubljena sta drug v drugega').

– V zanikanem povednem naklonu (*kdo ne vidi rad česa*), npr. *ne vidi rada, da kadim*, pomeni 'ne biti všeč, ne marati', kadar je objekt zaznavanja človeško⁺ (npr. *ne morem ga videti*), takrat označuje negativno čustvo (odpor oz. sovraštvo).

– Primernik od *rad* (npr. *rajši vidim, da greste*) izraža željo in ga lahko parafraziramo s pogojnim naklonom (npr. *bilo bi bolje, če bi šli*).

– S pogojnim naklonom, npr. *radi bi videli, da bi se vrnil*, govorec izraža željo glede na sobesedilo, zgled *rad bi videl, ali bodo uresničili grožnjo ali ne* pa pri poslušalcu aktivira védenje o tem, da je videti vedeti in da je vid zanesljiv vir védenja.

področje preslika → v (12) 'pomagati mu' (ciljno področje). Asociira na pomoč v pozitivnem, altruističnem smislu, zato ima izrazito pozitivno konotacijo in nekako ne sodi v okvir tega pomena.

²⁰⁰ Povedkovniki so besedne vrste, ki so v stavku (samo) povedkovo določilo (Toporišič 1991: 347, isti 1992: 200). Zanje je, kot ugotavlja A. Vidovič Muha, značilna družljivost s prislovom stopnje in odsotnost imenskih kategorij pri konverznem (izsamostalniškem) povedkovniku (2000: 38).

²⁰¹ Prim. pomensko strukturo leksema *rad* (povzemam po SSKJ): 1. 'izraža pripravljenost koga opravljati kako dejanje z veseljem, zadovoljstvom' (npr. *on rad dela* itd.), 2. navadno v zvezi z **bi** 'izraža voljo, željo osebk, kot jo določa sobesedilo' (npr. *rad bi bil zdrav*); 3. v zvezi **imeti rad** 'ljubiti' (npr. *rad ima sosedovo hčer*) // 'imeti nagnjenje, veselje do česa' (npr. *rad ima glasbo, knjige*); 4. 'izraža a) nagnjenost k določenemu ravnanju, dogajanju' (*fant rad laže*); b) 'pogostnost dejanja' (*prve češnje so rade črvice*); 5. 'izraža, da se dejanje opravlja z lahkoto, brez težav' (npr. *mandarine se rade lupijo*); 6. ekspr., v zvezi **rad ali nerad** 'izraža nujnost česa' (*to moraš narediti rad ali nerad*).

Izkustvena podstava tega pomena (oz. koncepta, na podlagi katerega se je pomen oblikoval) je (ne)ugodje, povezano z vidnim zaznavanjem oz. videnim – t. i. estetski užitek. Zato lahko pomen (14) posplošimo v 'imeti določeno (vrednotenjsko) razmerje do predmeta zaznavanja'.

(15) Glagol *videti* se v vlogi medmeta²⁰² rabi vedno v 2. osebi (oz. ustrezni nadomestni obliki), se pravi v razmerju do sogovornika. Tudi A. Vidovič Muha ugotavlja, da je denotat medmeta (in členka) vedno vezan na stavek, tj. na govorno dejanje (2000: 32). Razlage so v SSKJ zato zgrajene stavčno, in sicer kot »*kdo izraža kaj (kako)*« (n. d.: 87). SSKJ navaja več podpomenov, zbranih pod shemo 'izraža opozorilo'²⁰³ na kaj':

(a) Pomen 'izraža opozorilo na to, kar se zazna z očmi' (npr. *vidite, kako se bliska; vidiš, oni tam si je zlomil nogo; vidiš, mavrica*) se nanaša na fizične vidne zaznave in je zato izhodiščni.

Z metaforično širitvijo iz pomena (a) se je razvil (b) 'izraža opozorilo na ugotovitev, spoznanje' (npr. *vidiš, za to gre; takole se to dela, vidiš; saj vidiš, da sem prestar zate; vidiš, pa še vedno živi; na takšen stroj pišem, vidite*). Prim. tudi pomena (5) in (6) leksema *videti*.

Kot (c) je v SSKJ naveden pomen 'izraža nejevoljo, nezadovoljstvo', ki kot govorno dejanje pravzaprav izraža nekakšen očitek sogovorcu, npr. *vidiš, kakšen si; ga vidiš, kako se dela lepega; čakamo, ali ne vidiš; kaj ne vidiš, da so vsi umolknili*. V bistvu torej gre za 'opozorilo na neko sogovorčevo »napako«', ki je prek metafore povezan s pomenom (a).

Pomen (č) je v SSKJ pojasnjen kot 'izraža podkrepitev trditve', po mojem pa je odraz koncepta »vid je zanesljiv vir védenja«, kar nakazuje raba prihodnjika v dveh zgledih – kar boš videl, (se) bo resnično (zgodilo): *ta ti bo delal še neprijetnosti, boš videl; boš videl, kako ga bova premagala* –, oz. s sedanjikom, kjer pa ravno tako gre za spoznanje, da si lahko o resničnosti tega, kar vidiš na lastne oči, absolutno prepričan

²⁰² »/M/edmet je modificiran izraz stavčne povedi« (Vidovič Muha 2000: 31).

²⁰³ Opozoriti je treba na etimološko povezavo med besedami *pozor, opozorilo* itd. Snój pravi, da je *pozor* prevzeto iz srbohrvaščine ali češčine, tam pa se je razvilo iz psl. **po-zbrěti* in pomeni '*pogled, ozir' (1997: 481). Koncept vključuje védenje govorca o tem, da je vid usmerjen – če nismo pozorni, ne moremo videti. Torej gre za prvotno opozorilo sogovorniku (na kaj).

(*sam vidiš, kako je zaposlen*). Pomen bi lahko definirali kot 'opozorilo na pravilnost (lastnih) trditev' in je izpeljan iz pomena (a).

Pomen (d) 'izraža začudenje, presenečenje', npr. *da ste jo videli, kako je jedla; (ga) vidiš, kako zna, če hoče; vidiš, vidiš, ta je pa živahen; ali prav vidim*, se izkustveno navezuje na predstavo, da presenečeni, začudeni človek na tisto, kar ga preseneča, opozarja okolico: *To moraš videti* (v sedanjiku in povednem naklonu) ali *To bi moral videti* (pogojnik). Potrjuje se zapisano na začetku (pri shemi tega pomena): medmet se nanaša na govorno dejanje, njegov denotat pa je vezan na stavek (Vidovič Muha 2000: 32): v našem primeru je govorno dejanje opozorilo na določen presenetljiv pojav, medmet (npr. *vidiš, vidiš; da ste jo videli* itd.) pa je pravzaprav modifikacija stavka *To moraš videti* oz. *To bi moral videti*. Tudi ta pomen je del koncepta, da je vid zanesljiv vir védenja, ki je podoblika konceptualne metafore VIDETI JE VEDETI. V zgledu *ali prav vidim* pa se odraža izkušnja, da je včasih težko verjeti, da so vidne zaznave resnične (prim. *ne morem verjeti svojim očem*) – posredno se v tem zrcali védenje, da čuti lahko varajo, tudi vid.

Pomen (e) 'izraža spodbudo': *no, vidiš, saj gre*.

V SSKJ pod geslovom *videti* najdemo tudi obširno frazeološko gnezdo. Pri poskusu klasifikacije navedenih zgledov so se pokazala naslednja spoznavna področja, povezana z leksemom *videti*:

- *Videti koga/kaj (kje)* pomeni, da je kdo/kaj (kje) prisoten; zanikano seveda pomeni ravno obratno: če *koga/česa* dolgo ne vidim, to pomeni, da tega (zame) ni. Dejansko tisto, česar ne vidimo, (za nas) ne obstaja – s tem se navezujemo na konceptualno metaforo VIDETI JE VEDETI. Ta koncept izražajo naslednji zgledi (po SSKJ): *X-a dom včasih tudi po ves mesec ni videl* 'tudi po ves mesec je bil zdoma'; *X-ova glava že dolgo ni videla glavnika* 'že dolgo se ni počesal'; *posojenega denarja ni videl nikoli več* 'nikoli več ga ni imel'; *mene na gostiji ne bodo videli* 'gostije se ne bom udeležil'. V ospredje prizora je postavljen prizadeti (v zgledih podčrtan) oz. njegov del (npr. glava; gre torej za sinekdoho: telo – del telesa /glava/), zaznavni subjekt (opazujoči, gledalec) pa ni pomemben in je potisnjen v ozadje. S konceptom »če česa ne vidim, tega (zame) ni« se povezujeta tudi zgleda *skrben in varčen je, samo kart, pijače ne sme videti* 'ne sme igrati kart, piti (alkoholne pijače)' – če ne vidi kart in pijače,

pozabi nanje (prim. *daleč od oči, daleč od srca*) – in *X posojenega denarja ni videl nikoli več* 'ni ga dobil nazaj', se pravi, denar je bil za X-a izgubljen, ni ga bilo več.

- *Kdo je že kaj takega videl* 'izraža ogorčenje, zgražanje'; *česa takega svet še ni videl* 'izraža veliko občudovanje, zgražanje' – kar je nekdo videl, to pozna (če je nekaj videl, je jasno, da se je to tudi zgodilo). Vzklika sta povezana z vrednotenjem govorca: izražata bodisi občudovanje (pozitivno vrednotenje) ali pa zgražanje, ogorčenje nad čim (negativno vrednotenje nekega dogodka). Izpostavljeno je dejstvo, da se kaj takega še ni zgodilo, torej govorimo o izjemnem, neobičajnem dogodku. (Morda je tudi del konceptualne metafore VIDETI JE VEDETI: kar vidim, to vem.)
- Z vrednotenjem dejanskosti imamo opraviti tudi v zgledu *le kaj vidi na njej* 'izraža začudenje nad ugodnim mnenjem o njej' Frazem *videti kaj na kom* izraža pozitivno oceno o kom in je prvotno verjetno povezan z estetskim užitkom ob pogledu na (privlačno) zunanost nekoga (če bi govorili o njeni notranjosti, duši, bi rekli *videti kaj v kom*), ki je s svojim izstopanjem (v pozitivnem smislu) pritegnila pogled spoznavnega subjekta. Soroden je koncept pri *X-a je bilo veselje videti* 'vzbujal je občudovanje zaradi lepote, zdravega videza, spretnosti pri delu', ki prav tako implicira (estetsko) ugodje ob pogledu na nekoga. Ob razčlembi pomena lahko ugotovimo, kakšne so slovenske vrednote, povezane z vidnimi zaznavami: lepota, zdrav videz, spretnost pri delu. Vsa ta področja se aktivirajo z rabo danega izraza.
- Pri konceptualni metafori VIDETI JE VEDETI gre za pomen 'poznati, spoznati, vedeti', ki se izraža z glagolom *videti*, npr.: *pazi, da te kdo ne vidi* 'ne bi bilo dobro, da bi kdo izvedel, kaj si naredil', *belega kruha takrat še videli nismo* 'nikoli ga nismo jedli; 'nismo ga poznali'; *X šole od znotraj še videl ni* 'v šolo sploh ni hodil', torej je tudi ni poznal. Zanimiv je zgled *X je hitro videl, koliko je ura* v smislu 'spoznal, kakšen je položaj, kako je v resnici', ki se navezuje na spoznavno področje dožemanja časa: *videti, koliko je ura* (kateri del dneva je) (izhodiščno področje) → 'vedeti, kakšna je situacija' (ciljno področje). Tudi reklo *več oči več vidi* je del obravnavane konceptualne metafore, nastal pa je na podlagi sinekdohe človek (celota) – oči (del); prim. *več glav več ve*. Človek, ki *vse vidi in vse sliši*, 'vse opazi, za vse se zanima', se pravi, da vse ve.

- Frazem *videti le denar* se navezuje na pomen (12), le da je prišlo do metaforične širitve iz človeško^+ v človeško^- , pomeni pa osredotočenje na denar oz. (subjektive lastne) materialne koristi.
- *Videti pred nosom, dalje od svojega nosa, naprej* povezuje vid z dojemanjem prihodnosti. V podstavi vseh frazemov oz. njihovih besedilnih uresničitev je konceptualna metafora ČAS JE PREMICA (VEKTOR) in njenih podoblik: PRIHODNOST JE SPREDAJ, PRETEKLOST JE ZADAJ, ki izhaja iz človekovega izkustva spredaj – zadaj (o tem prim. poglavje 3.1.1). Ker so oči na sprednjem delu glave, v smeri katere hodimo, gledamo naprej in tako lahko zremo tudi v prihodnost (včasih pa nič ne vidimo, tudi to je mogoče). Ta koncept je izražen v naslednjih primerih: *ne videti prst pred nosom* 'v ravnanju ne misliti, kaj bo v prihodnosti'; *ne videti dalje od svojega nosa* 'ne znati predvidevati posledic svojega ravnanja; ne presojati stvari, problemov glede na njihov širši pomen'; *X je bil v stiski, nikamor naprej ni videl* 'ni našel izhoda iz stiske'.
- V jeziku se zrcalijo tudi primeri, ko zaznavni subjekt vidi preveč, torej neresnično, samo v svoji domišljiji, npr. *videti travo rasti in slišati planke žvižgati* 'videti in slišati stvari, ki jih v resnici ni', pa tudi človekova sposobnost predstavljati si dogodke itd. (*kar vidim ga, kako bo presenečen* 'živo si predstavljam').
- Še bolj jasna je povezava med telesno izkušnjo in jezikovnim izrazom v zgledih *tako te bom, da boš tri sonca videl* 'močno te bom udaril po glavi'; *X je videl vse zvezde* 'zelo se je udaril; zelo je bil tepen'. Ob udarcu v glavo se nam namreč v glavi »pobliska« oz. »vidimo zvezde«. Ne moremo spregledati, da gre za metaforo, v kateri (težko razumljivi) pojav, blisk ob udarcu, ki je verjetno posledica nevroloških procesov, opisujemo in pojasnjujemo s pomočjo znanega, tj. nebesnih pojavov.
- V naravi večina dolgoročnih procesov (npr. rast) poteka tako počasi, da sprememb ni mogoče spremljati z vidom. Zato zgled *otroci rastejo, da se kar vidi* pomeni 'zelo hitro'.
- Podstava zgleda *X je bil lačen, da se je skozenj videlo* je konceptualna metafora TELO JE POSODA. Kadar je posoda prazna, se vidi skozenjo kakor skozi prazen kozarec – tako se tudi skozi »prazno« (lačno) telo vidi. Pojem lakote aktivira tudi predstavo o shujšanem, torej izredno suhem, *tankem* človeku.

- Zgled *toliko dela ima, da se ne vidi iz njega* priklicuje konceptualno metaforo DELO JE SNOV (TEKOČINA), v katero je potopljen vršilec dejanja.
- Čuti so zelo pogosto izhodiščno področje, iz katerega prihaja do preslikav v (ciljno) področje čustev.²⁰⁴ Glede na naravo čustev moramo ločevati med:

- negativnimi²⁰⁵ (*žensk ne mara niti videti* 'ne mara njihove družbe, ljubezenskih odnosov z njimi'; *X-a živega ne morejo videti* 'zelo ga sovražijo'; *nočem te več videti* 'nočem, da bi bil še v moji bližini'; *videti vse črno* 'biti pesimistično razpoložen'; *povsod vidi same strahove* 'vse se mu zdi nevarno, pretežno') in
- pozitivnimi čustvi (*rada se vidita* 'zaljubljena sta drug v drugega').

Vidimo, da v zvezi z vidom prihaja do preslikave v področje naklonjenosti, ljubezni (pozitivno) oz. antipatije, odpora, sovraštva: *X rad vidi Y-a* (izhodiščno področje) → 'X je zaljubljen v koga' (ciljno področje); *X ne mara niti niti videti Y-a* → 'X ne mara Y-ove družbe'; *Y-a X živega ne more videti* → 'X sovraži Y-a'. V ozadju koncepta je izkustvena podstava: če nekoga sovražimo, ga ne maramo videti in obratno: če nam je nekdo všeč, ga radi gledamo.

- Frazem *videti komu v srce* v pomenu '(s)poznati njegove misli, čustva' je povezan s konceptualno metaforo SRCE JE POSODA, katere vsebina so čustva.
- V zgledu *zdaj vidim to z drugimi očmi* 'imam do tega drugačen odnos' se odraža koncept OČI SO FILTER, skozi katerega zaznavamo okolico. Če se spremeni naše dožemanje sveta (tj. odnos, razmerje do le-tega), potem je to posledica spremenjenega filtra – torej drugih, »novih« oči.
- Frazem *zaradi dreves ne videti gozda* 'zaradi posameznosti ne dojeti celote' je nastal na podlagi metaforičnih preslikav *drevo* (izhodiščno področje) → 'posameznost' (ciljno področje), *gozd* (izhodiščno področje) → 'celota' (ciljno področje).
- Frazem *videti Abrahama* v pomenu 'dočakati petdeset let' aktivira govorčevo védenje o Svetem pismu stare zaveze.

²⁰⁴ Tovrstne povezave med področjema čutov in čustev sem opazovala v češčini in primerjalno v slovenščini (referat je bil predstavljen spomladi 1998/99 v Pragi; prim. op. 6). Rezultat je bil nekoliko presenetljiv, saj se je izkazalo, da čustva s pomočjo čutov konceptualiziramo veliko pogosteje, kot se zavedamo. Čutno zaznavanje je temeljna (primarna) izkušnja, prek katere človek dožema svet, zato ni presenetljivo, da so čuti pogosto izhodišče metaforičnih preslikav v manj razumljiva oz. znana področja. Prim. tudi poglavje 3.4.2.2.1.1.1.

²⁰⁵ O izražanju negativnih čustev v slovenskem jeziku gl. Jemec 2001.

- V reku *tu gor se usedi, pa boš Benetke videl*, ki pomeni 'kar pričakuješ, ne boš dobil', se odraža specifično videnje Benetk. Kakšen okvir v tem slovenskem frazemu priklicujejo Benetke? Gre za neke vrste kolektivno védenje, katerega izvor pa je morda že (delno) izbrisan. Za podrobnejšo razlago bi bila potrebna natančna kulturološko-zgodovinska analiza, po jezikovnem izrazu (rekla kot verbalizacije določenega koncepta) sodeč pa lahko predpostavimo, da so Benetke pojmovane kot nekaj oddaljenega; v njihov okvir sodi verjetno tudi blišč in bogastvo (Benetke oz. Beneška republika so bile nekoč vodilna trgovska sila), torej čisto drugačen način življenja, kot so ga poznali običajni kmetje.
- Rečenica *O svetem Vidu se skozi noč vidi* 'je noč najkrajša' je pregovor, ki je nastal kot posledica opazovanja dogajanj v naravi in se prenaša v ustnem izročilu kot kolektivna izkušnja (prim. op. 149).

V pomensko kategorijo VIDETI spadajo tudi sedANJI deležnik **videč -éča -e** oz. deležje **videč**²⁰⁶ (*videč kri, je omedlela; umaknil se je, videč temne postave; slepi in videči ljudje; sam.: videči in slepi*), preteklo deležje **videvši** (zastar.: *to videvši, se je zelo razjezil*) in trpni deležnik **viden -a -o** (*dogodek je bil različno viden in opisan; pogosto videna reklama; sam.: obšla ga je groza nad videnim*).

SSKJ navaja tudi zvezo **videti se**, ki pa je po mojem mnenju trpnik glagola *videti*. Prim. zgoraj pomen (8) (*iz hotela se vidi morje; od tukaj se Triglav ne vidi; s hriba se vidi daleč naokrog*).

3.4.1.2.2.2 V Pleteršnikovem slovarju najdemo tele pomene (SNS: 767):

- (1) das Augenlicht haben, sehen /'videti, tj. biti sposoben zaznavati/; – *na desno oko ne vidi*;
- (2) mit den Augen wahrnehmen, sehen, merken /'videti kaj, tj. zaznavati/; *gledajo, pa ne vidijo; težko ga vidim, ne morem ga videti = črtim ga; v. česa: žalostno je takih otrok videti*, Ravn. – Mik.; *od tod vidiš (je videti) planine, na planine; – uže je videti, uže se vidi*, es ist bereits hell; – *o svetem Vidu se skoz noč vidi*, Lašče – Levst.(M.); *kjer ni videti, ni vzeti*, Čig.; – *ansehn: videti mu je* (man sieht es ihm an), *da ni zdrav; vidi se mu, da ne misli tako; – videti je zdrav, bolan*, er sieht gesund, krank aus; *reč je videti lepa, bela, črna; mož je boljši, nego je videti*;
- (3) *meni se vidi*, es dünkt mir, es scheint mir /'zdi se mi, menim/; – **v. se**, gefallen /'biti všeč/, vzhšt.;
- (4) *hodil sem, sam ne vidi, kod*, ich gang herum, ohne selbst zu sehen, wo herum, Dol.-Levst. (Sl. Spr.);
- (5) (*videč*, sichtbar, Trub., Krelj, Dalm.).

Pleteršnik poleg pomenov, ki jih najdemo tudi v SSKJ, navaja tudi zgled *videti se* (zgoraj v krepkem tisku) v pomenu, ki je danes npr. še vedno ohranjen v Prekmurju: o fantu ali dekletu lahko rečemo *Se ti vidi?* 'ti je všeč?'; možno je tudi zanikano *Nevidiš se mi* 'nisi mi všeč', in sicer izključno v zvezi z videzom, ne pa npr. tudi o hrani (hrana *paše*) (informator Hotimir Tivadar). V *Slovarju beltinskega prekmurskega govora* najdemo gesli *viditi se* 'izgledati; ugajati, všeč biti'; *tou se mi vídi*; *tak se vídi*, *ka si zdraf* (Novak 1996: 166) ter *zneviditi se* 'ne ugajati' (prav tam: 180).²⁰⁷

3.4.1.2.3 Sklep. Analizirano gradivo za leksema *videti* in *vid* je potrdilo naše predpostavke o tem, da se pomen, ki je vidnemu zaznavanju pripisovan v zahodni civilizaciji, odraža v jeziku. To dokazuje že obsežnost obeh slovarskih gesel (v primerjavi s *tipati* in *tip*), pa tudi pestra razvejanost pomenske strukture obeh leksemov, zlasti seveda pomenske kategorije VIDETI, tako v SSKJ kot tudi v Pleteršnikovem SNS. Rada bi opozorila tudi na to, da imajo vsi slovanski jeziki soroden izraz za *vid* in *videti* (prim. 3.4.1.2 in op. 148), kar kaže na to, da je koncept vidnega zaznavanja v tej skupini jezikov precej podoben – kar niti ne preseneča, saj ga etimologi izpeljujejo že iz indoevropščine.

3.4.1.3 Pojemovna kategorija TIPNO ZAZNAVANJE se nahaja na isti kategorizacijski ravni kot VIDNO ZAZNAVANJE, iz nje pa smo za razčlenbo izbrali samostalniški leksem *tip* ter glagolski *tipati*. Glagol *tipati* je motiviral še številne druge slovenske lekseme, npr. *tipalo*, *tipalka*, *tipalnica*, *otipati*, *otipljiv*, *potipati*, *pretipati* itd. (Snoj 1997: 668). Za razliko od leksema *videti*, ki ga najdemo praktično v vseh slovanskih jezikih (prim. zgoraj), imajo slovanski jeziki za *tipati* različne izraze.²⁰⁸ (Prim. op. 166.

²⁰⁶ SSKJ še ne razločuje eksplisitno deležnikov od deležij; v pojasnjevalnem gradivu so zapisana v istem gnezdu, deležnik je označen s slovničnim kvalifikatorjem *samostalniški*. Gl. zglede.

²⁰⁷ Težko je reči, ali nikalna oblika *viditi se*, *zneviditi se* ipd. sorodna s psl. *nenaviděti*, ki je še vedno ohranjena v nekaterih (zlasti zahodno- in vzhodno-) slovanskih jezikih, npr. v češčini (*nenávidět* 'sovražiti', *nenávist* 'sovraštvo'), slovaščini (*nenávidieť*, *nenávist'*), poljščini (*nienawidzieć*, *nienawiść*) ali ruščini (*nenavidetb*, *nenavistb*). Sodobna knjižna slovenščina teh besed ne pozna, samostalniški *nenauizt* v pomenu 'sovraštvo' pa je uporabljen v Brižinskih spomenikih (dalje BS) (II 25: *ese nenauizt*) (BS: 142), prav tako v pridižnem delu BS pa se v obliki aorista *uznenauvidesse* (II 33–34: *tere Nepriiazna uznenauvidesse*) pojavlja glagol **wznenawideti* 'zasovražiti' (BS: 149). Sovraštvo je izkustveno povezano s področjem vida: če nekoga ne maramo (ga sovražimo), ga nočemo (ne moremo) niti videti. Prim. ponazarjalno gradivo pri Pleteršniku (3.4.1.2.2.2) ter poglavje 3.4.1.2.2.1.

²⁰⁸ Npr. v češčini *hmat* 'tip' *hmatat* 'tipati', v slovaščini *hmat* in *hmatať*, v poljščini *dotyk*, *dotykać się*, v ruščini *osjazanie*, *ščupatb*, v makedonščini *dopira* 'tipa' in *dopir* 'tip' itd. Za češko *hmatat* V. Machek pojasnjuje, da je bil »prvotni pomen tipati, v nobenem primeru pa ne prijeti« (1957: 170): »*hmatati*, -avý, *hmátnouti*, postv. *hmat*; u V. Hájka *hamtati* Jgd; han. *matat*; nář. *na hmátku* na dračku PS = *na hmatačku* Jg = *na chmatku* Hod.; krk. *hmatačka* hra na slepou bábu Jg. Totéž je *šmatati* a *chmatati*: původní

Kot bomo videli v poglavju 3.4.2, je to dokaz, da je konceptualna podstava teh leksemov v teh jezikih različna, kar lahko razberemo iz izraza leksema.) Snoj poroča, da sicer »nar. rus. *típatʹ* /pomeni/ 'počasi, narahlo tolči, prijemati, okušati, ščipati« (prav tam), vendar

/p/sl. **tipati* etimološko ni pojasnjeno. Beseda verjetno temelji na onomatopeji **tip*, ki posnema pri lahkih udarcih nastale zvoke. Podobne onomatopeje z drugimi samoglasniki zasledimo v *tapati, tépsti, topot, teptati*. Gl. tudi *tipkati*.²⁰⁹ (Snoj 1997: 668.)

3.4.1.3.1 TIP

3.4.1.3.1.1 TIP je v slovenščini primer enopomenske kategorije, tj. kategorije z enim samim središčem,²¹⁰ kot je razvidno iz SSKJ, ki navaja pomen 'čut za zaznavanje predmetov z dotikom, pritiskom'; v tem izrazu je aktualiziran »aktivni tip« (prim. poglavje 3.1.2.2). Ponazarjalno gradivo v slovarju pokaže, da v slovenščini okvir tega izraza zajema poleg védenja o namernosti in usmerjenosti tipa (s tipanjem želimo ugotoviti obliko, površino, temperaturo idr. tipne lastnosti predmeta, zato je dobro, če imamo tovrstno sposobnost zaznavanja dobro razvito /*imeti dobro razvit tip*; po SSKJ/) tudi védenje o tem, da ta čut slepim in slabovidnim nadomešča vid in da ga je z vajo mogoče izostriti (v SSKJ je ta okvir izražen z zgledom *učiti se prepoznavati predmete s tipom*).

3.4.1.3.1.2 Tudi v SNS ima *tip* le en pomen, izražen z nemško ustreznico »der Tastsinn« (669).

3.4.1.3.2 TIPATI

3.4.1.3.2.1 Pomenska kategorija TIPATI je na izrazni ravni podobno kot VIDETI vezljivostno dvojna: glagol je lahko bodisi samo levovezljiv (*kdo tipa*) ali pa je tudi

význam i tu byl hmatati, nikoli chopiti (slc. *chmátrat*, (*o*)*šmátrat* ohmatati); tento druhý se k *chmat*-dostal ze základu *chvat/-chyt-*. – Slc. *hmatať* t/v jako v č., demin. *hmatkať*; postv. *hmat*. – Původní je *matati*, *h-*, *š-*, *ch-* jsou zesilovací přídavky. Souvisí s *makati* (viz)« (Prav tam.)

²⁰⁹ »/T/*tipkati* -am nedov., *tipka, tipkar, tipkarica, tipkovnica, natipkati, pretipkati, zatipkati se*. Enako je hrv., srb. *tipkati* 'tipkati', *tipka* 'tipka'. Beseda je verjetno manjšalnica od *tipati* in torej prvotno pomeni 'narahlo se dotikati'. Tvorba s pripono -ka- je podprta s pomensko sorodnim glagolom *tiskati*. Na pomenski razvoj je lahko vplivalo nem. *tippen, antippen* 'tipkati' in angl. *type* v enakem pomenu. Dalje glej *tipati*.« (Snoj 1997: 668.)

²¹⁰ V češčini in poljščini imata leksema, ki označujeta tipno zaznavanje, po dva pomena. Češki *hmat* (SSČ: 95) ima prvi pomen prekriven s slovenskim: 'čut za dojetje dotika, temperature, fizične bolečine ipd.', drugi pomen pa je metonimična širitev v 'prijem, poteg' (*jedným hmatem vytáhl pistolí*), do katere v slovenščini ni prišlo. Poljski leksem *dotyk*: prvi pomen postavlja v ospredje lastnost otipanega (navedeni so zgledi kot: *materiał miękki, szorstki, przyjemny w dotyku*), šele v drugem pomenu pa je izpostavljen tip kot 'sposobnost zaznavanja pritiska na kožo in površino sluznice' z zgledom *zmysł, narząd dotyku* (SJP: 413) – v oči naravnost bode neprekrivnost koncepta tipnega zaznavanja v slovenščini in poljščini, o čemer gl. več v poglavju 3.4.2.3.1.

desnovezljiv in ob sebi odpira mesto za tožilniško določilo (*kdo tipa koga/kaj*). Ta vezljivostna dvojnost se odraža tudi v pomenski členitvi tega leksema v SSKJ: obe vezljivostni varianti sta tam sicer navedeni v okviru enega (prvega) pomena, vendar sta ločeni druga od druge – enovezljivi različici (*kdo tipa*) kot podpomen sledi desnovezljiva varianta (*kdo tipa koga/kaj*) z nadaljnjo podrobno členitvijo pomena.

V primerjavi z definicijo izhodiščnega pomena nas nekoliko preseneti, da SSKJ levovezljivo različico razlaga kot 'zaznavati s tipom', torej kot izhodiščni pomen izpostavlja dejavnost, tj. tipno zaznavanje, in ne same sposobnosti za zaznavanje (prim. pomensko členitev kategorije VIDETI v 3.4.1.2.2.1). To dejstvo je verjetno povezano z naravo tipnega zaznavanja: tip se človeku ne zdi tako bistven kot vid. Poleg tega je vid mogoče izgubiti ali ga (resda redko) tudi ponovno pridobiti (*Ne vidim več, Spet vidim*), v zvezi vidom lahko govorimo tudi o določeni stopnji kakovosti, ki je navadno izražena z lastnostnim prislovom (*videti dobro, razločno, (po) sokolje, slabo, megleno* itd.). Sposobnost za vidno zaznavanje je tako (v našem kulturno-civilizacijskem prostoru) postavljena v ospredje, kar se (posredno) zrcali tudi v pomenski strukturi kategorije VIDETI, v kateri je levovezljiva varianta glagola vezana na sposobnost zaznavati z očmi. Tip se nam zdi pri spoznavanju sveta bolj obrobne pomena, ima ga praktično vsak in uporabljamo ga predvsem v kombinaciji z drugimi čuti (vid, voh, okus). Sposobnost za tipanje (s psihološkega vidika) ni tako pomembna kot sposobnost za vidno zaznavanje. Tako že levovezljivi *tipati* izraža predvsem dejavnost (tj. tipno zaznavanje), kar je razvidno tudi iz zgledov v SSKJ: pri *tipati s prsti, z ustnicami* je poudarjeno sredstvo dejanja, zaradi česar v globalni sliki izstopa dejavnost, pri zgledu *zveri dobro vohajo in tipajo*, ki se nanaša na živali, pa je še mogoče čutiti povezavo pomena dejavnosti s pomenom sposobnosti. O pomenu 'biti sposoben zaznavati s prsti' pa ne moremo govoriti, čeprav bi bilo to logično s pomenskorazvojnega vidika. V SSKJ je nekoliko moteča (dejansko krožna) razlaga 'zaznavati s tipom', saj je beseda *tip* etimološko izpeljana iz *tipati*. Bolj ustrezna bi bila razlaga 'zaznavati s prsti (oz. z roko)', v kateri izpostavljamo del telesa, s katerim navadno (aktivno) zaznavamo. V tem smislu je potrebno spremeniti tudi definicijo izhodiščnega pomena – levovezljivi *tipati* izraža pomen (1) 'zaznavati s prsti (oz. z roko)'.

Desnovezljivo različico glagola (*kdo tipa kaj/koga*) lahko pojasnimo z Gibsonovim pojmom »aktivnega tipa«, ki se nanaša na subjektovo odkrivanje (tipnih)

lastnosti zaznav(a)nega predmeta (prim. poglavje 3.1.2). Aktivno tipanje je vedno namerno (tipamo z namenom ugotoviti določene lastnosti zaznavanega) in usmerjeno (na predmet zaznavanja), navadno pa zaznavamo s prsti oz. z roko.²¹¹ Tudi zato bi bilo primerno uvesti pomensko sestavino, ki opredeljuje tip kot zaznavanje s prsti oz. z roko. V pomenu (2) 'zaznavati kaj s prsti, z roko zaradi ugotavljanja tipnih lastnosti' je v ospredju dejanje, tj. zaznavanje, ki je usmerjeno na konkretne zaznavne lastnosti: spoznavni subjekt s svojo dejavnostjo ugotavlja, kakšen je predmet zaznavanja na otip (*tipati tkanino, volno; tipati žilo* 'ugotavljati, kako bije, utripa srce').

Pomen (3) 'zaznavati kaj s prsti, z roko zaradi ugotavljanja česa sploh' je shematizacija prejšnjega pomena (tj. razvijanje sheme navzgor) – ne tipamo zaradi ugotavljanja lastnosti konkretnega predmeta, ampak zaradi ugotavljanja nečesa sploh, npr. *tipati otrokovo vroče čelo; tipal se je po nogi in začutil kri*.

Pomen (4) 'zaznavati kaj s prsti, z roko z namenom najti kaj' (sopomenka: 'iskati'; v SSKJ: 'dotikati se česa s prsti, z roko zaradi iskanja česa') je levovezljivi *tipati*, in sicer bodisi s prislovnim krajevnim dopolnilom (*tipal je po žepu in otipal svinčnik; tipati po steni, kje je stikalo; starkine roke so tipale po palici; v temi sta tipala pot* [dopolnila podčrtala T. J.]) bodisi v zvezi s predloženim prostim morfemom *za* (*tipati za čim* – po mojem lahko govorimo o leksikalizirani zvezi): *tipati za vžigalicami*, v prenesenem pomenu tudi *tipati za pravo besedo*. Pomen se je razvil z metonimično širitvijo iz (2) ('zaznavati s prsti, z roko zaradi tipnih lastnosti' – 'zaznavati s prsti, z roko zaradi iskanja; iskati') preko vmesne stopnje modifikacije tožilniškega določila v krajevnoprislovno dopolnilo. Pri izrazu *tipati po žepu* govorec v ospredje postavlja prostorsko dimenzijo dejavnosti (tipamo povsod po notranjosti žepa). Aktivira se tudi govorcevo vedenje, da s pomočjo tipanja iščemo tedaj, kadar ne moremo uporabiti vida, npr. kadar brskamo po čem, kamor ne vidimo (*tipal je po žepu in otipal svinčnik*), ali kadar ne vidimo zaradi teme (*tipati po steni, kje je stikalo; tipati za vžigalicami; v temi sta tipala pot*) ali slabovidnosti/slepote (*starkine roke so tipale po palici*), v prenesenem pomenu pa je mogoče tudi *tipati za pravo besedo* 'iskati jo'.

Podoblika desnovezljive variante s kategorialno pomensko lastnostjo človeško⁺ (*kdo tipa koga*₄) izraža pomen (5) 'ljubkovalno prijemati koga' (sopomenka 'otipavati', v

²¹¹ V zvezi z izrazom *roka* lahko govorimo o sinekdohi: del (dlan/prsti) – celota (roka).

SSKJ 'ljubkovalno prijemati koga, navadno žensko'), npr. *začel jo je objemati in tipati*, in je nastal po metonimični širitvi iz (2): 'tipati koga/kaj' – 'prijemati koga'.

Glagol *tipati* s tožilniškim določilom človeško⁻ (*kdo tipa kaj₄*), npr. *tipati bezgavke*, (v medicini) pomeni (6) 'preiskovati telo s tipanjem' (v SSKJ: 'preiskovati organe, tkiva, telesne votline s tipanjem'). Zdravnik tipa del pacientovega telesa z namenom ugotoviti tipne lastnosti le-tega in na podlagi tega postaviti diagnozo. Tovrstno tipanje ima torej podrobnejši pomen kot (2), iz katerega izhaja – nastal je v procesu razraščanja sheme navzdol, torej v smeri konkretizacije: zdravnik ugotavlja tipne lastnosti določenega predela človeškega telesa.

Pomen (7) 'tipajoč iti' (v SSKJ: s prislovnim določilom 'dotikajoč se predmetov hoditi, iti'), ki se kaže v zgledih *tipati proti izhodu*, *skozi grmovje*; *z avtomobilom je previdno tipal po zasneženi cesti*; *v teh pesmih tipa pesnik v nov svet*, je (na izrazni ravni) povezan s pomenom (4), saj gre za levovezljivo različico, ki odpira mesto za krajevno določilo, ki izraža bodisi smer bodisi področje premikanja, torej pot [prislovna določila v zgledih podčrtala T. J.]. Izraz aktivira védenje, da se tip navadno uporablja kot nadomestilo za vid, npr. v primeru teme ali slepote, in da je z njim povezan občutek negotovosti ter iz njega izhajajoča previdnost (nikoli ne veš, kaj boš otipal – lahko je to kaj neprijetnega).

Pomen (8) 'preiskujoče gledati, ogledovati' se je razvil kot metaforična širitev iz pomena (2) *tipati koga/kaj* (izhodiščno področje) → 'preiskujoče gledati, ogledovati kaj' (ciljno področje): *pogledi vseh so radovedno tipali ujetnika*; *z daljnogledom tipati po pobočjih, za stražarjem*; *s preiskujočimi očmi je tipal bratov obraz*. Zanimivo je, da pride do preslikave iz področja tipnega zaznavanja v področje vidnega zaznavanja, pri kateri je v ospredju predstava o podrobnem preiskovanju predmeta (zlasti, če je odsoten vid), da bi spoznavni subjekt dobil dovolj informativno podobo o njem.

Iz pomena (1) pa se je prek pomena (7) z metaforično širitvijo razvil pomen (9) 's previdnim poizvedovanjem, izpraševanjem poskušati izvedeti kaj': *tipati* (izhodiščno področje) → 'previdno poizvedovati, skušati izvedeti kaj' (ciljno področje). V konceptualni podstavi tega pomena je v prvi plan postavljena negotovost in previdnost, ki je značilna za tipno zaznavanje: *najprej je samo tipal, potem pa kar naravnost vprašal*; *ni tak, da bi tipal po ovinkih*; *komisija še vedno tipa za vzroki nesreče*.

Pomen (10) 's preiskovanjem, razmišljanjem skušati najti kaj' (v SSKJ: 's preiskovanjem, razmišljanjem skušati priti do česa') je po izrazni in pomenski strani prek metafore povezan s pomenom (4) 'zaznavati s prsti, z roko z namenom najti kaj; iskati'. Na skladenjsko-funkcijski ravni je treba govoriti o glagolu s prostim morfemom *za*, na pomenski ravni pa je pomen (10) nastal kot metaforična širitev iz (4): *tipati za čim* (izhodiščno področje) → 's preiskovanjem skušati najti kaj' (ciljno področje), npr. *tipati za resnico; tipati za pravimi vzroki nesporazumov; s temi poskusi so začeli šele tipati za novim virusom*.

Ko levo določilo glagola *tipati* vsebuje kategorialno pomensko sestavino živo⁻ in ima glagol na desni strani obvezno krajevnoprislovno določilo, ki izraža pot (*kaj tipa kje/kam*), govorimo o pomenu (11) 'počasi se širiti, razširjati po površini' (npr. *skozi lino tipa mesečina; prvi sončni žarki so tipali po morski gladini; bukovo zelenje je tipalo vse višje v goro* [podčrtala T. J.]). Pomen je nastal z metaforično preslikavo iz pomena (7), in sicer *tipati kje/kam* (izhodiščno področje) → 'počasi se razširjati' (ciljno področje), po kateri neživa narava dobi človeške lastnosti, se personificira. Izkustveno pomen temelji v vedenju, da mora biti tipanje zelo podrobno, torej tudi počasno, če hoče biti učinkovito, in da mora zajeti čimvečjo površino.

Primere, ki jih najdemo v frazeološkem gnezdu, brez večjih težav uvrstimo med zgornje zglede: iz (1) *po šipah so tipale snežinke* v pomenu 'rahlo padale'; iz (7) *žaromet je tipal po taborišču* 'preiskoval taborišče'; iz (1) *tudi nas tipajo nadloge s stoterimi prsti* 'tudi mi imamo veliko nadlog'; iz (10) *tipati se skozi neznanke življenja* 'spoznavati, raziskovati jih'.

V okvir pomenske kategorije TIPATI je potrebno umestiti še sedanjiški deležijski oz. deležniški obliki **tipaje** (*tipaje in obotavlja se je začel spraševati; hodila je počasi, tipaje s palico*) in **tipajoč -a -e** (*kmet ogleduje klase, tipajoč jih s prsti; prvi tipajoči poskusi*).

3.4.1.3.2.2 V SNS: 669 najdemo za glagol *tipati* dva pomena, in sicer

- (1) tasten, befühlen;
- (2) *t. piskre*, irdene Töpfe mit freier Hand verfertigen, Rib.

Pleteršnik za razliko od SSKJ poleg pomena *tipati* v smislu 'zaznavati z roko' navede tudi zgled *tipati piskre* iz ribniške dolenjščine, ki pomeni 'ročno izdelovati lončeno posodo'. Metaforične in metonimične širitve v SNS niso zabeležene.

3.4.1.3.3 Sklep. Pomenska kategorija TIPATI je manj razvejana kot VIDETI, kar še posebej bije v oči v Pleteršnikovem SNS. Na podlagi analize gesla iz SSKJ je mogoče predpostaviti, da je to povezano z vlogo, ki jo tipu pripisuje kultura oz. civilizacija, ki ji pripadamo. Vendar je že v slovanskem svetu tipno zaznavanje konceptualizirano različno, se kaže v različnih poimenovanjih za *tip* in *tipati* v teh jezikih (prim. op. 164 in poglavje 3.4.2.2).

3.4.2 Paradigmatska razmerja med glagoli vidnega in tipnega zaznavanja

V tem razdelku bomo opazovali paradigmatska razmerja med tistimi glagoli iz pojmovnih kategorij VIDNO in TIPNO ZAZNAVANJE, ki se nanašajo na sposobnost oz. dejavnost zaznavanja. Naš namen je določiti razhajanja oz. stičišča v njihovi konceptualni podstavi.

Razčlenjevali bomo prve, neprenesene pomene glagolov, ki so kot središča pomenskih kategorij (ponavadi) izhodišče novih pomenskih širitev leksema. Poskušali bomo osvetliti njihovo konceptualno podstavo. To je zaradi povezanosti s konkretno predmetnostjo (vsaj v grobem) vedno mogoče posplošiti tudi na pomene, nastale z metonimijo oz. metaforo, posredno pa tudi na celoten leksem. V središču naše pozornosti bodo torej osnovna spoznavna področja, ki jih priklicujejo posamezni leksemi, povezani z vidnim in tipnim zaznavanjem.

Pri razčlembi danih glagolov je seveda nujno upoštevati glagolski vid,²¹² ki je, kot smo že omenili, ena izmed kategorialnih pomenskih sestavin glagolskih leksemov. Vlogo vidskega morfema imajo, kot je znano, tako glagolske predpone kot tudi pripone (prim. Vidovič Muha 2000: 34, ista 1993: 161–163). A. Vidovič Muha ugotavlja, da ima predponsko obrazilo, kadar se razvršča na nedovršniško besedotvorno podstavo, poleg (predmetno)pomenske vloge vedno tudi funkcijo vidskega morfema (1988: 21–24). Glagolska besedotvorna obrazila so torej lahko besedotvorni (so nosilci pomena oz. poimenujejo vrste glagolskega dejanja) in/ali vidski morfemi (zaznamujejo glagolski vid) (Vidovič Muha 1993: 162). Opazovali bomo predvsem predmetnopomensko vlogo besedotvornih obrazil, kar pa seveda ne pomeni, da nas ne zanima, v čem se

konceptualno razlikujejo vidski pari. V središču naše pozornosti bodo predvsem predponška glagolska obrazila, saj so ta »vedno (tudi) besedotvorni morfemi glagola« (Vidovič Muha 1993: 163), vidsko funkcijo pa imajo samo, kadar se razvrščajo na nedovršniško glagolsko podstavo (n. d.: 162).

3.4.2.1 Gradivo. Leksemi, ki jih bom zajela v analizo – o zbiranju gradiva gl. poglavje 1.3 –, so izključno glagoli z denotatom dejavnosti oz. sposobnosti vidnega in tipnega zaznavanja, ki so na izrazni ravni (najpogostejše) vezljivostno dvojni, tj. lahko se pojavijo bodisi kot levovezljivi glagoli brez desnega določil(a) (npr. *X vidi*, *X gleda*, *X bolšči* itd.) bodisi kot (tudi) desnovezljivi glagoli, ki odpirajo mesto za tožilniško (*X vidi koga/kaj*, *X gleda Y(-a)*, *X bolšči v Y(-a)*) oz. roditeljsko določilo (*X se dotika Y-a*). (O vezljivosti prim. 3.4.1.)

Seznam v analizo zajetih glagolov, ki sledi, je urejen glede na besedni koren²¹³ oz. besedotvorno podstavo²¹⁴ glagolskih leksemov (izhodiščni glagoli so v krepkem tisku), znotraj besednih družin pa po abecednem redu. Načeloma najprej navajam netvorjeni (izhodiščni, skladijskopodstavni) glagol s pomenom dejavnosti oz. sposobnosti zaznavanja (v krepkem tisku), šele nato tvorjenke iz tega.

3.4.2.1.1 Iz pojmovne kategorije VIDNO ZAZNAVANJE pridejo v poštev za razčlenbo naslednji leksemi:

<i>videti</i>	<i>predvideti</i>	<i>razvidevati</i>
<i>iznevideti</i>	<i>predvidevati</i>	<i>sprevideti</i>
<i>izprevideti</i> (→ <i>sprevideti</i>)	<i>prevideti</i>	<i>sprevidevati</i>
<i>povideti se</i>	<i>razvideti</i>	<i>uvideti</i>

²¹² Glagolski vid je »/.../ kategorija omejenosti glagolskega dogodka. Vidsko so glagoli nedovršni ali dovršni (ali hkrati eno in drugo), npr. *nesti* – *skočiti* – *roditi/telefonirati*« (Toporišič 1992: 50; prim. isti 1991: 285 in sl.).

²¹³ Koren kot nosilec predmetnega pomena – za razliko od glagolske pripone, ki je (pri netvorjenih glagolih) vidski morfem in označuje omejenost ali neomejenost trajanja dejanja oz. prehodnost ali neprehodnost (Toporišič 1991: 284).

²¹⁴ O besedotvorni podstavi seveda lahko govorimo samo v primeru (tukaj: glagolskih) tvorjenk. A. Vidovič Muha pojem besedotvorne podstave s stališča morfemske zgradbe definira kot »del tvorjenke, nastal iz neobraziljenih korenskomorfemskih besed v skladijski podstavi« (1988: 183).

uvidevati
 videvati
 zavidati
 zavideti
 znevideti (→ iznevideti)
 *nenavideti
 *neviditi
gledati
 dogledati
 gledkati
 izgledati
 izpregledati (→ spre-)
 nagledati se
 ogledati
 ogledavati
 ogledovati
 pogledati
 pogledavati
 pogledovati
 pregledati
 pregledavati
 pregledovati
 razgledati se

razgledavati se
 razgledovati se
 spogledati se
 spogledavati se
 spogledovati se
 spregledati
 spregledovati
 ugledati
 zagledati
 zagledavati se
 zagledovati se
 zgledati (→ izgledati)
zreti
 dozreti
 ozreti se
 prezreti
 uzreti
 zazreti
 nadzirati
 ozirati se
 prezirati
 zazirati se
 nadzorovati

paziti
 opaziti
 opazovati
 popaziti
 pripaziti
 spaziti
 zapaziti
strmeti
 ostrmeti
 obstrmeti
 zastrmeti se
motriti
 premotriti
 premotrivati
 razmotriti
 razmotrivati
buljiti
 izbuljiti
 zaboljiti
bolščati
 zabolščati

3.4.2.1.2 Glagoli iz pojmovne kategorije TIPNO ZAZNAVANJE, ki se nanašajo na dejavnost tipanja, pa so:

tipati
 dotipati
 dotipati se
 iztipati
 obtipati
 obtipavati
 otipati
 otipavati
 potipati
 potipavati
 pretipati
 pretipavati
 pritipati
 utipati
 zatipati
dotikati se
 dotikavati se
 dotakniti se
 *šlatati¹⁷⁰
 *ošlatati
 *pošlatati
 *prešlatati

3.4.2.2 Glagoli vidnega zaznavanja

3.4.2.2.1 Videti – gledati. Kot smo videli v poglavju 3.4.1.2, kjer smo analizirali pomensko strukturo leksema *videti*, je ta glagol vezljivostno dvojni: prvotno (kadar je enovezljiv) se nanaša na sposobnost zaznavanja, kadar pa odpira (še) mesto za tožilniško določilo, je bolj izpostavljena dejavnost zaznavanja, ki pa kljub vsemu predpostavlja prisotnost sposobnosti (sposobnost je pogoj za dejavnost).¹⁷² V izhodiščnem pomenu leksema *videti* je skratka v ospredje postavljena sposobnost za zaznavanje oz. uporaba te sposobnosti kot vidno dožemanje sveta (sposobnost: *gleda, pa ne vidi; ostro, razločno videti; otrok ne vidi, je slep; kljub starosti še dobro vidi* itd.; uporaba sposobnosti: *videti letalo, oblake; videti nesrečo; skozi okno je videl prihajati vojake* itn.).

V nasprotju s tem se za glagol *gledati* zdi, da je v ospredju sama dejavnost (gledanja, opazovanja ipd.), in sicer tako pri levovezljivi različici kot tudi pri *gledati* s tožilniškim določilom. V. Machek za češki glagol *hledět*, ki je etimološko soroden s slovenskim *gledati*,¹⁷³ piše, da »/k/oren ni pomenil zgolj videnja /česa/, ampak namerno

¹⁷¹ Izrazi z zvezdico imajo v SSKJ kvalifikator *nižje pogovorno*, ki kaže na nesprejetost v knjižno normo. Upoštevamo jih zaradi ustaljene rabe npr. v osrednjih slovenskih narečjih. Prim. poglavje 3.4.2.3.2.

¹⁷² Seveda govorimo o izhodiščnih, (še) nemetaforičnih pomenih glagola.

¹⁷³ Po Bezlaju »/.../ 'zreti, motriti, paziti, skrbeti, prizadevati si', pf. *za-* (*po-*, *pre-*, *raz-*, *o-*, *u-*, *do* -- *gledati*, impf. *-gledovati*; dial. tudi *gledati*, *gledim*, pf. *gledniti*, *glednem*, iter. *gledavati*; k temu imp. *glej, lej, le* (tudi interj.), ptc., adv. *glede* (tudi prep. z gen.); izv. *gled* (m.) »gledanje«, *gled* (f.) »smer« (pkm.); knjižno le komp. *pogled, razgled, ugled, zgled*, ljudsko *ogledi* »izbiranje neveste«, *gleja* »skrb za živino« (Krn), *gledeče* (adj.), *gledečje, gledesče* »zenica« (vzh. štaj.), *gledalo* »zrcalo« (pkm.); knjižno *gledišče* (Hipoit, 1712), novejšje *gledališče* »teater«; v tpn. *Pogled, sbh. Pugled*. – Sbh. *gledati*, mak. *gleda*, blg. *gleda* (tudi »ugiba«), csl. *glěděti, glědq* (ohranjeno v sln. dial. *poľliet /.../*, iter. *glědati, glědajq*, r. *gljaděť*, ukr. *hljadýty*, vr. *hljadzěcb*, p. dial. *glqdač, spoglqdač*, toda *glědzič* »gofljati«, č. *hleděti* »gledati/, iskati/«, *hlídati* »paziti, čuvati«, slš. *hl'adieť*, gl. *hladač*, dl. *glědaš. /.../*« (1976: 145/146).

Machek za češki *hleděti* piše: »/.../ Stč. *hládati* znamenalo dívat se, *hleděti* (dbáti), *hlídati* i *hledati*; stč. *hleděti* bylo dívat se, dbáti, patřiti ke komu (říditi se kým), *hledati*; všechny ty významy lze odvoditi z původního zřakového. Do nové češtiny se však specialisovaly skupiny: – 1. *hleděti, hlédnouti*, iter. - *hlížeti*: dívat se, nář. též *hlídati*, opatrovati, varovati se (*toho se neuhledíš*), pilen býti čeho (*hleděti si práce*); postv. *hled* (básn.), *vzhled do- ná- o- po- roz- výhled*, adj. *vzhledný, pohledný, úhledný*, nová subst. *vyhlídka* a pod.; vm. *ohlédnuť* uřknouti; mor. *obhledy, ohl'ady* namluvy (vl. obhlížení, shlédnutí majetku nevěstinyých rodičů; obdobné názvy v pol. ukr. sch. sln.; k tomu slc. *vohl'adač* → *vohl'ač* nápadník). Imp. *hled'* komolen – a pak znovu rozšiřován – na *hle, hle-hle, hle-le, he-le, heled'*, s osobními příponami *heleme se*, nář. *hlete, hlejte*; se zájmenem: *ten-hle, tenle* → *tendle*, podobně slc. *h'lad'* → *hl'a, l'a*. Rostlina *hledík*: zkrácením z *hled'na – mne* (tak je val.), nosili ji na ochranu proti hadům, věřilo se, že když had na ni pohledí, ztuhne (název tedy byl zaříkadlem). – 2. *hledati*, slc. *hl'adať; ohledávat* (slepice, má-li vejce) někde měněno (stalo se termínem pro tu práci, muže nedůstojnou): zm. *vogldávat, voldávat*, zm. jč. *voldat /.../*. – 3. *hlídati*: jč. jvč. mor. znamená *hleděti*, jč. starati se (Vydra), klad. čřhati, *h. se* dívat se (Hošek 2); *hlídka, hlídač*. – Všeslovanské /.../. Kořen znamenal ne pouhé vidění, ale úsilné hledění s odstíny všeho druhu, proto onen rozličný vývoj významu« (1957: 130).

gledanje, ter je imel različne pomenske odtenke, zaradi česar so se /njegovi/ pomeni razvijali v tako različne smeri« (1957: 130).

Gledati se torej nanaša na dejavnost, ki je sicer povezana z vidnim zaznavanjem, vendar je – za razliko od *videti*, kjer je poudarek na sposobnosti zazna(va)ti svet – vedno usmerjena (pogled ima določeno smer) in namerna (gledamo z določenim namenom), torej ni samoumevna oz. dana tako kot vid. To se vidi tudi iz prvega (torej neprenesenega) pomena v SSKJ, ki vsebuje obe vezljivostni varianti glagola *gledati*. Levovezljivi *gledati* (*kdo gleda*) je povezan s pomenom 'upirati, usmerjati pogled kam' in ima večinoma prislovno dopolnilo, ki izraža smer gledanja (v naslednjem odlomku iz SSKJ so ti izrazi podčrtani):

stala je in gledala; gledal je proti planinam; gledati na vse strani; gledati skozi okno; težko gledam v tako močno svetlobo; molčal je in gledal v tla; obrnila se je in gledala za njim; gledati navzgor, okoli, stran; pog. gleda kakor bik, tele v nova vrata 'zelo neumno ali začudeno'; *gleda kakor miš iz moke* 'zaradi zaspanosti ima priprte oči'; pog. *gleda ko zaboden vol* 'zelo neumno ali začudeno' / *križem gledati* škiliti / kot kletvica *mandi te gleda*.

V konceptualni podstavi te vezljivostne variante je dejavnost (gledanje, opazovanje, zrenje ipd.), dodatno pa vsebuje še védenje o tem, da je pogoj za to dejavnost odprtost oči ter da ima pogled določeno smer. V SSKJ je tako zabeležen podpomen 'imeti odprte oči' (*glej, nikar ne miži; gleda, pa nič ne vidi; brez sončnih očal ne morem gledati; poglej, ali otrok gleda ali spi je buden; mladiči že gledajo*). Zanimivo je, da če gledamo, ne nujno tudi vidimo. Gledanje (ki je bolj ali manj fizična dejavnost) z videnjem (dejavnostjo možganov), kot vidimo tudi iz jezikovnega gradiva, ni nujno povezano.

Desnovezljiva različica glagola *gledati* (*kdo gleda kaj/koga*) je konceptualno sorodna s *tipati* – tako kot za (aktivno) tipanje je tudi za gledanje značilno, da subjekt usmerja pozornost na predmet zaznavanja, in sicer z namenom ugotoviti njegove lastnosti. V središču opazovalčeve pozornosti je tako pri *gledati* objekt opazovanja, tj. njegove z vidom zaznavne lastnosti – v SSKJ je to izraženo s podpomenom 'z gledanjem dojemati, zaznavati vsebino česa' (*gledati film, televizijo; pojdemo gledat, kaj se dogaja; gledati kipe in slike; gledati se v ogledalu*).

Pomenske razlike med *videti* in *gledati* bomo poskušali prikazati še z metodo nadomeščanja (substitucije), in sicer tako, da bomo v enakem skladenjskem okolju vzporedno uporabili oba glagola ter opazovali, do kakšnih pomenskih premikov (v

celotnih povedih) prihaja pri takšni zamenjavi glagolov. Uporabili bomo zglede za izhodiščni pomen danih glagolov iz ponazarjalnega gradiva v SSKJ. Pod (1) bomo nadomeščali levovezljivi *gledati* s prav tako levovezljivim *videti* (dalje sta podčrtana):

(1) (a) <i>Stala je in <u>gledala</u></i>	(a') <i>Stala je in <u>videla</u></i>
(b) <i><u>Gledal</u> je proti planinam</i>	(b') <i><u>Videl</u> je proti planinam</i>
(c) <i><u>Gledati</u> na vse strani</i>	(c') <i><u>Videti</u> na vse strani</i>
(č) <i><u>Gledati</u> skozi okno</i>	(č') <i><u>Videti</u> skozi okno</i>
(d) <i>Težko <u>gledam</u> v tako močno svetlobo</i>	(d') <i>Težko <u>vidim</u> v tako močno svetlobo</i>
(e) <i>Molčal je in <u>gledal</u> v tla</i>	(e') <i>Molčal je in <u>videl</u> v tla</i>
(f) <i>Obrnila se je in <u>gledala</u> za njim</i>	(f') <i>Obrnila se je in <u>videla</u> za njim</i>
(g) <i><u>Gledati</u> navzgor, okoli, stran</i>	(g') <i><u>Videti</u> navzgor, okoli, stran</i>

Večinoma sta glagola zamenljiva in dobimo logičen stavek, vendar se pomen pri zamenjavi vedno bistveno spremeni: s substitucijo glagolov iz pomena dejavnosti v (a) dobimo pomen zazna(va)nja v (a'), ki je lahko povezan z védenjem (kar zaznam, tj. vidim, to vem). Zgledi (b), (c), (č), v katerih je v ospredje postavljena smer gledanja (kot dejavnost), z glagolom *videti* nekako niso običajni. To je verjetno zato, ker se *videti* nanaša predvsem na sposobnost zaznavanja in bi se v zvezi z njim smer poudarjala le, kadar bi obstajala določena prepreka, ki bi zaznavanje onemogočala – ob povedih *Videti proti planinam* (npr. proti barju pa ne) / *na vse strani* (brez ovir) / *skozi okno* (in ne skozi kaj drugega) se nam zbuja vprašanje, ali je to izjemna situacija in zakaj je v neko smer (ne)mogoče videti. Podobno je z zgledoma (f') in (g'), ki prav tako vsebujeta informacijo o nekih siceršnjih omejitvah zaznavanja. Docela nelogična sta zgleda (d') in (e'), zlasti slednji, ki prvotno vsebuje frazem *gledati v tla*, kar je jezikovni odraz vedênjskega vzorca (neverbalne govorice): kdor gleda v tla, mu je nerodno oz. ga je sram; kdor pa bi videl v tla, bi vedel, kaj je v njih.

Pri nadomeščanju desnovezljive variante leksema *gledati* z (desnovezljivim) *videti* opazimo, da je nemogoč stavek (2) (b'), ki je označen z zvezdico:

(2) (a) <i><u>Gledati</u> film, televizijo</i>	(a') <i><u>Videti</u> film, televizijo</i>
(b) <i><u>Pojdimo gledat</u>, kaj se dogaja</i>	(b') <i>*<u>Pojdimo videt</u>, kaj se dogaja</i>
(c) <i><u>Gledati</u> kipe in slike</i>	(c') <i><u>Videti</u> kipe in slike</i>
(č) <i><u>Gledati</u> se v ogledalu</i>	(č') <i><u>Videti</u> se v ogledalu</i>

Zgleda (a') in (c') izražata zaključenost dejanja (filma je konec, ne gledamo ga več) ter pridobitev neke nove izkušnje (poznamo en film več). Glagol *gledati* izraža

nedovršnost (dejanje nekaj časa traja), *videti* pa v teh primerih nekako izraža končano dejanje (zaznavanja), zaradi katerega je obogateno govorčevo védenje.¹⁷⁴

Zamenjava obeh vezljivostnih variant leksema *videti* z leksemom *gledati* v sklopih zgledov (3) in (4) bo pokazala pomensko neprekrivnost obeh leksemov z druge strani. S substitucijo se dokazuje naša hipoteza, da je *videti* bolj povezan s konceptom sposobnosti zaznavanja, *gledati* pa z dejavnostjo. V (3) (a') je subjekt prižgal luč, da je skupina ljudi lahko začela nekaj gledati, opazovati (opravljati dejavnost) in ne z namenom omogočiti videti, kar v temi ni mogoče (v (a) je v ospredju sposobnost zaznavanja). Poved (d) pomeni, da je subjekt oslepel na desno oko, z glagolom *gledati* v (d') pa bi lahko pomenila, da se ta boji odpreti oko, da se mu ne bi morda še kaj zgodilo.

(3) (a) <i>Prižgal je luč, da <u>so videli</u></i>	(a') <i>Prižgal je luč, da <u>so gledali</u></i>
(b) <i>Ostro, razločno <u>videti</u></i>	(b') <i>Ostro, razločno <u>gledati</u></i>
(c) <i>Otrok ne vidi, je slep</i>	(c') <i>Otrok ne <u>gleda</u>, je slep</i>
(č) <i>Kljub starosti še dobro <u>vidi</u></i>	(č') <i>Kljub starosti še dobro <u>gleda</u></i>
(d) <i>Po poškodbi na desno oko ne <u>vidi</u> več</i>	(d') <i>Po poškodbi na desno oko ne <u>gleda</u> več</i>
(e) <i>S temi očali <u>vidi</u> le na daleč</i>	(e') <i>S temi očali <u>gleda</u> le na daleč</i>

V sklopu zgledov pod (4) je dvojnost 'sposobnost zaznavanja' : 'dejavnost (gledanje, opazovanje)' najbolj izrazita. Poleg tega *videti* ponovno nekako označuje trenutno, *gledati* pa dolgotrajnejše dejanje.

(4) (a) <i><u>Videti</u> letalo, oblake</i>	(a') <i><u>Gledati</u> letalo, oblake</i>
(b) <i><u>Videti</u> nesrečo</i>	(b') <i><u>Gledati</u> nesrečo</i>
(c) <i>Skozi okno <u>je videl</u> prihajati vojake</i>	(c') <i>Skozi okno <u>je gledal</u> prihajati vojake</i>
(č) <i><u>Videti</u> kaj s prostim očesom</i>	(č') <i><u>Gledati</u> kaj s prostim očesom</i>

3.4.2.2.1.1 Glagolske tvorjenke iz *videti*. Glagolske sestavljenke, ki jih motivira *videti*, zaradi predpanskega obrazila vedno izražajo dovršnost, poleg vidske pa imajo tudi besedotvorno vlogo, in sicer izražajo vrsto glagolskega dejanja¹⁷⁵ (Vidovič Muha 1993: 162). Višjestopenjske tvorjenke iz *videti*, nastale po (modifikacijski) izpeljavi (npr. *videvati*), imajo pripono, ki je prav tako vidski morfem.¹⁷⁶

¹⁷⁴ J. Toporišič ugotavlja, da »r/azlika med /glagoli kot npr. *poslušam – slišim, gledam – vidim* itd./ ni v nedovršnosti in dovršnosti, ampak v tem, kako je zajet predmet glagolskega dejanja, kako smo ga sprejeli v našo zavest« (1991: 290). To se ujema z našimi ugotovitvami, da gre pri *videti* za pomen dejavnosti zaznavanja, ki je povezano z delovanjem možganov, pri *gledati* pa za izključno fizično dejavnost.

¹⁷⁵ A. Vidovič Muha ugotavlja, da je »pri sestavi, ko imamo opraviti s predpanskimi obrazili, /.../ vloga teh obrazil vedno besedotvorna, vidska pa, kot je znano, samo v primerih razvrstitve na nedovršniško glagolsko podstavo« (1993: 162).

¹⁷⁶ »Glagolska pripona je vedno vidski morfem – načeloma vezan na izražanje nedovršnosti /in v določenih pogojih tudi dovršnosti./ Za razliko od predpanskih obrazil je torej besedotvornost (obrazilnost) glagolske pripone omejena« (Vidovič Muha 1993: 162).

3.4.2.2.1.1.1 *Iznevideti* (*kdo iznevidi koga*) in njegova varianta ***znevideti*** v zahodnih narečjih pomeni 'začutiti nenaklonjenost, odpor do koga': *zaradi surovosti so ga ljudje iznevideli*. Vidno zaznavanje je izhodiščno področje metaforične preslikave v področje čustev (v tem primeru negativnih, tj. nenaklonjenosti, odpora, sovraštva ipd.). Koncept za tem izrazom ima izkustveno bazo: kadar do nekoga čutimo odpor oz. ga sovražimo, se mu raje izogibamo in ga dobesedno ne moremo (ne maramo) niti videti. Ta izkušnja se izraža v jeziku z zanikanjem glagola *videti*: *Ne morem ga videti*. (Prim. členitev frazeološkega gnezda pri leksemu *videti* na str. 93 in op. 160.)

V zvezi s to preslikavo (iz področja vida v področje negativnih čustev) omenimo še psl. glagol ****nenaviděti*** v pomenu 'sovražiti', ki je obstajal še v alpski slovanščini – v Brižinskih spomenikih (II 33–34) najdemo aorist 3. os. mn. glagola **wznenaviděti* 'zasovražiti': *tere Nepriiaznina uznenauvidesse* (1993: 142)¹⁷⁷ –, danes pa ga zasledimo v nekaterih (severno)slovanskih jezikih, in sicer npr. v češčini (*nenávidět*), poljščini (*nienawidzieć*), slovaščini (*nenávidieť*), ruščini (*nenavidetʹ*) itd. Zastavlja pa se vprašanje, ali slovenski (*i*)*znevideti* etimološko sploh lahko povezujemo z **nenaviděti*, čeprav imata glagola nedvomno sorodno konceptualno podstavo.

3.4.2.2.1.1.2 Leksemi ***prevideti*** ter (tvorjenke višje stopnje) ***sprevideti*** (z varianto ***izprevideti***), ***sprevidevati*** (*kdo previdi/sprevidi/sprevideva kaj*₄) so vsi povezani s konceptom pridobivanja védenja in so del konceptualne metafore VIDETI JE VEDETI, saj pomenijo 'spozn(va)ati, doje(ma)ti' kaj – predpona *pre-* aktivira predstavo o sposobnosti videti 'skozi' kaj (do bistva le-tega): *pameten človek lahko to previdi; previdel je, da je vse zaman; zdaj lahko previdiš, kako nespametno si ravnal / sprevideti napako, potrebo; sprevidel je, da ni prav storil; sprevidel je, kako malo ve / sprevidevati potrebo po izobrazbi; počasi sprevideva, da bi bilo bolje ostati*. Konceptualno se tvorjenka navezuje na 6. pomen leksema *videti*. *Sprevidevati* je tvorjenka tretje stopnje (iz *videti* → 1. *prevideti* → 2. *sprevideti* → 3. *sprevidevati*) in izraža nedovršno (trajno) dejanje.

3.4.2.2.1.1.3 *Povideti se* (*kdo se povidi komu*) (severovzhodno) narečno pomeni 'priljubiti se / postati všeč, dopasti se komu': *On se ji je povidel in zdaj bi rada imela njega* (M. Kranjec). Pomen se je razvil kot preslikava iz področja vida v področje

¹⁷⁷ V BS II 25 najdemo tudi izpeljanko iz tega glagola, *nenauuizt* ž I ed. 'sovražstvo' (BS 1993: 142), ki je prav tako še vedno živa v slovanskih jezikih z glagolom **nenaviděti*.

(pozitivnih) čustev. Prim. prekmursko *Se ti vidi?* 'ti je všeč' (po informatorju H. Tivadarju; gl. tudi poglavje 3.4.1.2.2.2).

3.4.2.2.1.1.4 *Predvideti, predvidevati* (*kdo predvidi/predvideva kaj₄*) sta glagolski tvorjenki, v katerih predponsko obrazilo *pred-* 'prej, vnaprej' izraža časovnost dejanja, torej dejanje, ki se je zgodilo pred drugim dejanjem – *predvideti* je tako prvotno pomenil 'vnaprej videti', torej nekako videti v prihodnost (po SSKJ 'na osnovi določenih dogodkov, pojavov postati prepričan o uresničitvi česa'): *predvidel je nesrečo; predvideti slabo vreme; tega ni mogoče predvideti; predvideti tok dogodkov*. Pojemovno sta torej tvorjenki sorodni z 8. pomenom glagola *videti* (v SSKJ: 'iz znakov, znamenj ugotavljati, predvidevati kaj'). Leksem *predvidevati* je drugostopenjska tvorjenka iz *videti* in izraža trajajoče dejanje – nedovršnost (*predvidevati konec vojne; predvidevajo, da se bodo spopadi še nadaljevali; vnaprej predvidevati*).

3.4.2.2.1.1.5 Tudi leksema ***razvideti, razvidevati*** (*kdo razvidi/razvideva kaj*) sta del metafore VIDETI JE VEDETI – pomenita 'ugotoviti, spoznati' oz. 'ugotavljati, spoznavati': *razvideti simbolični pomen slik; po izvesku je razvidel, da je pred gostilno; to se razvidi iz poročila / vedno bolj so razvidevali potrebo po napredku*. Njuna konceptualna podstava je sorodna 8. pomenu *videti*: spoznavni subjekt glede na videno in izkušnje sklepa o nečem. *Razvidevati* je nedovršen in izraža ponavljalnost.

3.4.2.2.1.1.6 Leksema ***uvideti, uvidevati*** (*kdo uvidi/uvideva kaj*) s pomenom 'jasno spozna(va)ti, doje(ma)ti' temeljita na pojmu uvida v (vsebino, torej bistvo) stvari, tj. na globljem razumevanju pojavov (*uvideti resnico, zmoto; uvidel je, da ne bo uspel / uvidevati svoje napake, nove rešitve; vse bolj uvidevajo, da načrt ni uresničljiv*) in sta prav tako del metafore VIDETI JE VEDETI. Sorodna sta s konceptom, na katerem temelji 11. pomen leksema *videti* (v SSKJ: 'biti mnenja, da kaj kje je, obstaja'). *Uvidevati* je tvorjenka druge stopnje; pripona *-eva-* izraža ponavljalnost dejanja.

3.4.2.2.1.1.7 *Videvati* (*kdo videva koga/kaj*) je nedovršna različica glagola *videti* s pomenom ponavljalnosti (SSKJ: 'večkrat videti'): *starca so videvali pred hišo; po stenah so videvali napise z gesli* itd.).

3.4.2.2.1.1.8 *Zavidati* v pomenu 'čutiti veliko nezadovoljstvo, da kdo ima, je deležen česa, kar si osebek želi' (*vsi sosedge mu, star. ga zavidajo; zavidati komu srečo, uspeh; zavidati komu zaradi njegovih sposobnosti; zavidati komu za bogastvo*) prav tako povezuje področje vida s področjem negativnih čustev. M. Snoj pojasnjuje, da je

/s/orodno /.../ steslovan. *zaviděti* 'zavidati', hrv. *zavidjeti*, srb. *zavideti*, rus. *zavidovatʹ*, češ. *závidět*, /polj. *zawidzieć*. **Zaviděti* 'zavidati' je dalje sorodno z lit. *pavydeti*, *užvydeti* 'zavidati' in lat. *invidere* v enakem pomenu. Navedene besede so sestavljene iz različnih predpon in glagolov s pomenom 'videti, gledati'. Prvotno so pomenile nekako *'nenaklonjeno (postrani) gledati' (SA, 330s, Frae, 557). Glej tudi *zavist* in dalje *videti*. (Snoj 1997: 744.)

V osnovi koncepta je torej predstava o tem, na kakšen način zavistni človek gleda na zavidano osebo – nenaklonjeno, postrani. Glagolska izpeljanka ***zavideti*** 'začutiti zavist' je dovršni par glagola *zavidati*; pripona ima vidsko funkcijo in izraža začetek dejanja (*zavideti komu bogastvo*).

3.4.2.2.1.2 Glagolske tvorjenke z *gledati*. Sestavljenke iz *gledati* vedno izražajo dovršnost, saj je motivirajoči glagol nedovršni. Izpeljanke (ki so tvorjenke višje stopnje) imajo pripone, ki izražajo vidskost. (Prim. poglavje 3.4.2.2.1.1.) Tudi pri teh tvorjenkah bomo razčlenjevali konceptualno podstavo izhodiščnih pomenov, ne pa tudi metaforične širitve.

3.4.2.2.1.2.1 *Dogledati* (*kdo dogleda (do) koga/česa*) ima pomen 's pogledom doseči' (*ni mogel dogledati konca ravnine; komaj je dogledal do vrha*) in temelji na predstavi, da s pogledom sežemo do določenega kraja – v konceptu tvorjenke je torej aktualiziran 1. pomen glagola *gledati* ('upirati, usmerjati pogled kam'), hkrati pa izraža zaključenost dejanja.

3.4.2.2.1.2.2 *Gledkati* (*kdo gledka*), ki se pojavlja v govoru odraslih z otroki, pomeni '/ljubko/ gledati' (*mamico gledkaj*). Glagolska pripona je v tem primeru modifikacijsko obrazilo in ima samo besedotvorno vlogo (ne pa tudi vidske, saj se vid ne spremeni).

3.4.2.2.1.2.3 Tvorjenko *izgledati* (z varianto ***zgledati***) v SSKJ spremlja kvalifikator *pogovorno*,¹⁷⁸ pomeni pa 'delati, ustvarjati videz, vtis česa' (*izgleda bolan; dobro, slabo izgledati; nisem tako star, kakor izgledam; v tej obleki izgleda kot pustna šema*). Pomensko je izraz povezan z zvezo *biti videti* (tj. s 13. pomenom leksema *videti*; prim. poglavje 3.4.1.2.2.1). Predpona *iz-* izraža smer dejanja, in sicer iz nečesa (»posode«) ven. V tem primeru gre za predstavo, da je videz, zunanost človeka tisto, kar »gleda ven« iz telesa – posode (konceptualna metafora TELO JE POSODA).

3.4.2.2.1.2.4 Zanimiv je leksem *spregledati* (tudi ***izpregledati***), v okviru katerega sta v SSKJ zabeležena dva tako rekoč nasprotna pomena: 'postati sposoben gledati' in

'ne videti, ne opaziti /oz. prezreti/' (seveda slovar navaja še druge pomene, pomenske širitve iz le-teh). Vprašati se je treba, ali sta pomena kakor koli sorodna ter ali pa govorimo o enakoizraznosti (pač na sinhroni ravni). Pogled od blizu pokaže, da sta pomena vezana vsak na svojo vezljivostno uresničitev. Levovezljiva različica (*kdo spregleda*), npr. *mladiči so že spregledali; po operaciji je slepi spregledal*, izraža predvsem faznost (začetnost) dejanja, tj. začetek gledanja. Ta (fizična) dejavnost (gledanje) oz. njen začetek je pogoj, da spoznavni subjekt sploh lahko zaznava, tj. vidi.

Konceptualno podstavo desnovezljivega *kdo spregleda koga/kaj* s pomenom 'ne videti, ne opaziti /oz. prezreti/' je mogoče povezati z leksemom *prezreti*, ki govorcu priklicuje predstavo, da včasih pač »gledamo skozi stvari«, tj. jih sploh ne zaznavamo, čeprav obstajajo. Gledanje, torej (fizična) dejavnost, ki je pogoj za videnje, je prisotno, a zaznavanje kljub temu (iz različnih razlogov) ni uspešno: *voznik je spregledal prometni znak; v gneči spregledati koga; zaradi raztresenosti je spregledal precej napak* itd.

Podobno je izhodiščno izrazno dvojno vezljiv in tudi dvopomenski (oz. homonimen) *spregledovati*, katerega pripona je vidski morfem in izraža trajanje dejanja.

3.4.2.2.1.2.5 *Nagledati se* (*kdo se nagleda koga/česa*) 'zadovoljiti svojo potrebo, željo po gledanju, ogledovanju' (*ne more se je nagledati; ko se nagleda ene podobe, se zagleda v drugo*). Koncept v podstavi predpone *na-* je soroden kot pri *najesti se kruha, nadihati se svežega zraka, napiti se vina* ipd.: gre za polno mero dejanja¹⁷⁹ – kadar subjekt gleda »do sitega« –, s tem pa tudi za zaključenost dejanja.

3.4.2.2.1.2.6 Tvorjenka *ogledati* je v SSKJ razložena kot 'z gledanjem zaznati' (*ogledati koga; ogledati sobo; nahitro se je ogledala v ogledalu; ogledali so si vso deželo; razstavo so si ogledali skupinsko*). Vidovič Muha ugotavlja, da nekatere sestavljenke s predpono *o-* izražajo »krajevnost z najvišjo možno količino dejanja glede na površino /.../' (1993: 171). Lahko rečemo, da enako velja za tvorjenko *ogledati*: subjekt usmerja svojo pozornost na neko stvar, in sicer jo s pogledom prepotuje okrog in okrog, po vsej površini.

¹⁷⁸ Leksem *izgledati* oz. njegova različica *zgledati* nista sprejeta v knjižno normo; v slovarskem delu SP 2001 imata kvalifikator *neknjižno pogovorno* (687).

¹⁷⁹ A. Vidovič Muha pojasnjuje, da sestavljenke z *na-* in s tožilniško-rodilniško vezavo z obveznim prostim morfemom *se* 'sebe' izražajo »časovnost z najvišjo možno količino (prehranjevalnega) dejanja« (1993: 170).

Vezljivostna varianta *ogledati se za čim/kom* ima pomen 'začeti iskati, poiskati' in izraža začetnost dejanja (*moraš se ogledati za kakim delom; oglejte se za službo; moramo se ogledati za stanovanjem; ogledati se za nevesto*).

Po izpeljavi iz *ogledati* sta nastala glagola **ogledovati** in (starinsko) **ogledavati**, katerih pripona ima vidsko funkcijo, izražata trajajoče dejanje (*nekaj časa ga je ogledovala; tujec je ogledoval mesto; pazljivo ogledovati; ogledovbala se je v ogledalu; radovedno si je ogledoval slike / ogledaval je mimoidoče; ogledaval si je hišo*).

3.4.2.2.1.2.7 Izhodiščni za tvorjenko **pogledati** je pomen 'upreti, usmeriti pogled kam'; glagol je torej dovršni par skladenjskopodstavnemu *gledati* in izraža »časovnost – malo« (Vidovič Muha 1993: 174): opazujoči za trenutek nekam usmeri pogled (*pogledal je proti hribom; pogledati na vse strani; pogledati skozi okno; pogledati v obraz, oči; od sramu je pogledal v tla; pogledal je za odhajajočimi; pogledati okoli sebe, stran; postrani pogledati* itd.). **Pogledovati** in (starinsko) **pogledavati** sta izpeljanki iz glagola *pogledati* in izražata ponavljalnost dejanja ('večkrat pogledati').

3.4.2.2.1.2.8 **Pregledati** ima v SSKJ pomen 'z gledanjem navadno kritično a) ugotoviti ustreznost, pravilnost česa' (*vse dokumente je treba pregledati; pregledati potne liste; strokovno pregledati nalogo, spis* itd.) oz. b) 'seznaniti se s čim' (*pregledati arhiv, pregledati pošto; predavanja še nisem pregledal* itn.). Po Vidovič Muha sodi v skupino tvorjenk, ki imajo skladenjsko podstavo »**GlagP** /tj. podstavni glagol/ kaj **skozi** (celotno možno količino česa) + **Fk** /tj. končano dejanje/« (1993: 177), in izražajo časovnost dejanja (prav tam). Temelji na predstavi neke količine snovi, skozi katero je treba priti z gledanjem. **Pregledovati** in (starinski) **pregledavati** izražata trajajoče dejanje in sta nedovršnika od *pregledati*.

3.4.2.2.1.2.9 Kot je razvidno že iz slovarske razlage za **razgledati se** (*kdo se razgleda*) 'pogledati na vse strani z namenom, da se kaj vidi, ugotovi', je v konceptualni podstavi predpone *raz-* usmerjenost dejanja na vse strani, kar se ujema z okvirom *gledati*, da je dejanje pri njem vedno usmerjeno in namerno (*večkrat se je ustavil in se razgledal; splezal je na drevo, da bi se razgledal; dobro se razgledati; najprej so se morali razgledati, kje so; razgledati se po nebu, pokrajini; razgledal se je okrog in sedel*). Glagol izraža »krajevnost – krajevno razpršenost«, kot ugotavlja Vidovič Muha (1993: 179). Nedovršnika **razgledovati se** in **razgledavati se** izražata trajanje dejanja.

3.4.2.2.1.2.10 Spogledati se (*kdo se spogleda s kom*) je nastal s sestavo iz (dovršnega) glagola *pogledati* (torej je tvorjenka druge stopnje iz *gledati*). Predpona *s-* tako nima vidske vloge, temveč samo besedotvorno. Z izrazom se aktivira naslednji okvir: najmanj dve osebi v določeni situaciji pogledata ena drugo (to izraža prosti morfem *se*); besede so odveč, ker je že s pogledom vse izraženo – zadrega, začudenje ipd. To je izkazano tudi v razlagi v SSKJ 'pogledati drug drugega, navadno z določenim namenom' (*domači se samo spogledajo in molčijo; spogledati se s prijateljem; pomenljivo, začudeno se spogledati; v zadregi se spogledati*). Izpeljanka iz tega leksema ***spogledovati se*** (starinsko tudi ***spogledavati se***) poleg ponavljalnosti ('večkrat pogledati drug drugega') izraža še pomen 'izražati naklonjenost, simpatijo do osebe drugega spola, navadno z opaznim pogledovanjem, vedenjem'. Oba pomena priklicujeta védenje o veliki sporočilnosti pogleda.

3.4.2.2.1.2.11 Ugledati (*kdo ugleda koga/kaj*) je v SSKJ razložen kot 'zagledati': *ugledati človeka, žival; ugledati hišo ob cesti; nenadoma, takoj, že oddaleč jo je ugledal; če sta se ugledala, sta se ognila drug drugemu*. Glagolska tvorjenka s predpono *u-* v podobnih primerih po mnenju A. Vidovič Muhe izraža časovnost dejanja (1993: 181) in torej dovršnost.

3.4.2.2.1.2.12 Zagledati (*kdo zagleda koga/kaj*). Predpona *za-* izraža začetnost dejanja (prim. Vidovič Muha 1993: 183) in je torej predvsem vidski morfem – v SSKJ ima razlago 'z gledanjem zaznati' (*zagledati kopno; skozi okno je zagledal nenavaden prizor; zagledati koga oddaleč; zagledala sta se in si pomahala* itd.). *Zagledati se kam* (v SSKJ: 'za določen čas upreti, usmeriti pogled kam': *zagledati se predse, v tla; za nekaj trenutkov, začudeno se zagledati v koga; podprl si je glavo in se zagledal sam vase*) izraža časovno omejenost dejanja, prosti morfem *se* pa zapira mesto za tožilniško določilo, s čimer tudi pride do premika v pomenu. Iz te vezljivostne variante je po izpeljavi nastal ***zagledovati se*** (starinsko ***zagledovati se***), ki kot nedovršnik izraža ponavljalnost dejanja ('večkrat se zagledati': *zagledoval se je v njihove obraze; začudeno so se zagledovali vanj / zamišljeno se zagledavati v daljavo*).

3.4.2.2.2 Drugi glagoli vidnega zaznavanja

3.4.2.2.2.1 Po SSKJ je glagol ***zreti*** (*kdo zre kam*) knjižni izraz za 'gledati' (*zreti skozi okno, v strop; dolgo je zrla za njim; nekaj hipov sta si zrla v oči; zreti v zemljevid; ko je vstopil, je zrla v knjigo 'brala'; kljubovalno je zrl vanj; zdaj čisto drugače zre na*

svet; okno zre na dvorišče; kritično zreti na svoje delo itd.). *Zreti* ima torej podobno konceptualno podstavo kot *gledati*, v (sodobni) slovenščini pa je slogovno zaznamovan, vezan na knjižni jezik. Za razliko od leksema *gledati*, ki ima več vezljivostnih variant z različnimi konceptualnimi sestavinami v ospredju (*kdo gleda* – dejavnost, *kdo gleda koga/kaj* – objekt gledanja, *kdo gleda kam* – smer gledanja), se zdi, da je v konceptualni podstavi glagola *zreti* izpostavljena smer pogleda, eventualno še predmet, ki ga dejavnost prizadeva.

Glagol *zreti* je motiviral številne besede, npr. *ozreti se*, *ozirati se*, *prezreti*, *prezirati*, *uzreti*, *uzirati*, *zazreti*, *zazirati*, in je povezan s

/.../ cslovan. *zřít*, sed. *zbr'q* 'zreti, gledati', hrv., srb. *zreti*, sed. *zrem*, *zrim*, navadno v sestavi, npr. *prozreti* 'spregledati', rus. *zretb*, sed. *zrju* 'gledati, zreti', češ. *zřít*, sed. *zřím*, /polj. *zržečl*. Pslovan. **zbrěti*, sed. **zbr'q* 'zreti, gledati' je dalje sorodno z lit. *žerėti* 'svetiti se, bleščati se', *žarija* 'žerjavica', *žara* 'zora', stnord. *grár* 'siv', ags. *graeg*, agl. *grey*, stvnem. *grao*, nem *grau* 'siv', prvotno *'barve neba pred sončnim vzhodom', stír. *grian* 'sonce', stnord. *gryiandi* 'jutranja zarja', stšved. *gry* 'daniti se', vse iz ide. korena **g'her-* 'žareti, sijati, blesteti'. Gl. tudi *nazor*, *nadzor*, *obzir*, *ozirati se*, *obzorje*, *pozor*, *vzor*, *prezirati*, *zrklo*, *zrcalo*, *zrak*, *zora*, *zarja*, *drevi*. (Snoj 1997: 753.)

3.4.2.2.2.1.1 Predpona *do-* v *dozreti* (*kdo dozre kaj*) ima podobno vlogo zgoraj pri *dogledati*: v podstavi koncepta je pogled z omejenim dosegom – v SSKJ: 'doseči s pogledom' (*dna ni bilo mogoče dozreti; oči so v daljavi nekaj dozrle*). Tvorjenka izraža »doseg krajevnega cilja« (po Vidovič Muha 1993: 164).

3.4.2.2.2.1.2 Levovezljivi *ozreti se* (prosti morfem zapira mesto za določilo v tožilniku: *kdo se ozira*) ima izhodiščni pomen 'usmeriti kam pogled z obratom glave v drugo smer, kot je obrnjeno telo' (*klicala ga je, pa se ni ozrl; ozrl se je in videl, da gleda za njim*). Priklicani okvir je takle: subjekt, ki gleda (*zre*) v določeno smer, preusmeri pozornost v drugo smer oz. okoli sebe – lahko samo z glavo ali pa se obrne ves.

Ozirati se je nedovršni par glagolu *ozreti se* in izraža ponavljalnost dejanja.

3.4.2.2.2.1.3 Leksem *prezreti* je pomensko soroden z glagolom *spregledati*, saj je v SSKJ prav tako razložen z 'ne videti, ne opaziti' (*prezreti napako v nalogi; prezrl je oviro in padel; prezreti prometni znak; na srečo je prezrl, da mu je pokazala jezik; v raztresenosti ga je prezrl; prezreti spremembo voznega reda*). Za razlago konceptualne podstave tega leksema prim. točko 3.4.2.2.1.2.4.

Zanimiv je glagol *prezirati* (*kdo prezira koga*), ki je nastal po izpeljavi iz *prezreti* in pomeni 'imeti, kazati do koga zelo negativen odnos, izvirajoč iz prepričanja o njegovi manjvrednosti, ničvrednosti' (*preproste ljudi je preziral; vedeli so, da ženske prezira;*

plemstvo je v tisti dobi preziralo slovenski jezik). Pomen se je razvil kot metaforična širitev iz področja vida v področje (negativnih) čustev, prezira. Kadar nekoga preziramo, ga ne upoštevamo, kot da bi gledali, zrl skozenj.

3.4.2.2.2.1.4 Uzreti (*kdo uzre kaj*) v pomenu 'zagledati' (*uzreti drevo, luč; skozi okno uzreti smešen prizor; ko sta se uzrla, sta si stekla nasproti; oko je uzrlo tujca; uzreti priložnost za srečanje; uzreti rešitev*) je konceptualno sorodna leksemu *ugledati* (prim. poglavje 3.4.2.2.1.2.11) in izraža faznost (končnost) dejanja.

3.4.2.2.2.1.5 Zazreti (*kdo zazre koga/kaj*) v pomenu 'zagledati' izraža začetnost dejanja (torej ima predvsem vidsko vlogo): *že od daleč je zazrl dekle; kmalu za ovinkom so zazrli koč; zazreti komu v obraz, oči 'pogledati'; vezljivostna različica s prostim glagolskim morfemom se (zazreti se kam) pa zapira udeležensko mesto za tožilnik – glagol ob sebi zahteva krajevno prislovno določilo (z brezizraznim pogledom se je zazrl predse; zazrl se je skozi okno; zazrla se mu je naravnost v oči; zazreti se v preteklost).*

Iz vezljivostne variante *zazreti se* je nastala izpeljanka **zazirati se**, ki izraža ponavljalnost dejanja ('upirati, usmerjati pogled kam; gledati': *zazirati se skozi okno; zazirati se v daljavo; začudeno so se zazirali v nas*).

3.4.2.2.2.1.6 Z vidika etimologije sta zanimiva leksema **nadzirati** oz. **nadzorovati** (*kdo nadzira/nadzoruje koga/kaj*), pri katerih je prišlo do preslikave s področja vida v področje kontrole,¹⁸⁰ nadzora nad čim – po SSKJ: 'sistematično pregledovati, spremljati potek ali razvoj česa, zlasti določene dejavnosti' (*nadzirati delo, poslovanje, nadzirati izvajanje davčnih predpisov; nadzirati stroje*). Predpona *nad-* prinaša predstavo o položaju koga (tu: vršilca dejanja, opazovalca) *nad* objektom opazovanja (prizadetim).

Zanimivo je, da ne obstaja dovršna oblika **nadzreti*, ampak le nedovršna *nadzirati* in *nadzorovati*, ki oba izražata trajanje dejanja.

3.4.2.2.2.2 Strmeti (*kdo strmi kam/kako*) je v SSKJ pojasnjen 'gledati, navadno nepremično' (*strmeti predse, v tla; molče, osuplo, srepo, topo, zamaknjeno strmeti; za njo je strmelo mnogo pogledov*). Glagol je levovezljiv (torej se nanaša na /fizično/ dejavnost) in vedno izraža način gledanja – strmeči človek nekam nepremično gleda, vendar navadno tudi ničesar ne zaznava. Takšno stanje človeka je posledica njegovega duševnega stanja: otopelosti zaradi kakšnega hudega pretresa oz. vznemirjenja (groze,

¹⁸⁰ Za poljščino pri leksemih *dozór* in *nadzór* podobno preslikavo ugotavlja Pajdzińska (1996: 120).

začudenja, presenečenja ipd.). Da je v jedru pomena tega glagola način dejanja (pokončnost, kot bi bil na preži), je razvidno tudi iz *Slovenskega etimološkega slovarja*:

/.../ Enako je ukr. *stremity*, češ. *strměti*, *trměti* 'štrleti', sorodno še cslovan. *strmьmiti* 'truditi se', hrv., srb. *strmiti* 'vzpenjati se, strmo padati' in 'trditi, upati si, stremeti, preprečevati', rus. *stremity* 'usmerjati, premikati, gnati', *stremity'sja* 'stremeti, prizadevati si'. Pslovan. **strmēti* je izpeljano iz psl. **strmь* 'pokonci postavljen, strm, trd'. Prvotni pomen je torej *'biti pokonci postavljen, biti trd, kakor na preži' /.../. Dalje glej *strm*, *trma*, pa tudi *stremeti*.¹⁸¹ (Snoj 1997: 615.)

3.4.2.2.2.1 Ostrmeti (*kdo ostrmi*) izraža časovnost (začetnost) dejanja, kar je zabeleženo tudi v SSKJ: 'postati negiben, tog zaradi velikega duševnega vznemirjenja' (*ostrmel sem in nisem mogel naprej; kar ostrmeli so, ko so ga videli; dekle je ostrmelo od začudenja in groze; ostrmel je nad njeno lepoto* 'njena lepota ga je osupnila').

3.4.2.2.2.2 Obstrmeti (*kdo obstrmi*) je sopomenski z *ostrmeti* (*zdrznili so se in obstrmeli; od začudenja je obstrmel*), izraža pa »časovnost – vztrajanje v določenem stanju« (Vidovič Muha 1993: 171).

3.4.2.2.2.3 Zastrmeti se (*kdo se zastrmi kam*) je v slovarju razložen kot 'strmeč se zagledati' (*zastrmeti se v koga, za kom; zastrmeti se komu v obraz; topo, začudeno se je zastrmel predse* itn.). Glagol s prostim morfemom ob sebi zapira vezljivostno mesto za tožilniško določilo, odpira pa mesto za krajevno določilo. Izraža začetnost dejanja.

Obstaja tudi različica brez prostega morfema *zastrmeti* (*zastrmeli so, česa vsega je še zmožen*).

3.4.2.2.2.3 Izhodiščno glagol motriti (*kdo motri koga/kaj*) pomeni 'z gledanjem dojemati, zaznamovati vsebino česa; opazovati, gledati' (*snel je očala in ga motril; s kritičnim pogledom je motril pohištvo; nepremično, radovedno ga je motrila; izpod oči, od blizu, z jeznimi očmi, resnim obrazom motriti kaj; motri me od glave do peta*). Podobno kot pri *strmeti* gre pri njem za način gledanja: opazovalec ne le gleda, ampak zelo natančno preučuje predmet opazovanja (seveda je dejanje usmerjeno in ima točno določen namen). M. Snoj razlaga, da je glagol

/prevzet iz/ hrv., srb. *motriti* 'gledati, opazovati paziti', kar se je razvilo iz pslovan. **motriti*, to pa je sorodno z lit. *matrus*, *išmatrus* 'previden, oprezen', *matyti* 'videti', let. *mast* 'dojemati, čutiti'. Navedene besede so izpeljane iz ide. korena **meH-* 'stremeti, močno želeči', iz katerega je še gr. *maiomai* 'stremim', lat. *mos* 'običaj', got. *mops* 'srčnost, jeza', stvnem. *muot*, nem. *Mut* 'pogum' /.../. (1997: 357.)

¹⁸¹ S *strmeti* je (etimološko) soroden *stremeti* (oz. dov. *zastremeti*) (*kdo stremiti k čemu / po čem / za čim*) v pomenu 'prizadevati si kaj doseči, uresničiti kaj' (*stremeti k napredku; stremeti po resnici, znanju; stremeti za tem, da se uveljavijo mladi avtorji*). Stremeč človek ima vedno pred očmi, kar bi rad dosegel, ima jasen cilj. Spomnimo se, da je sama tudi dejavnost gledanja vedno usmerjena in namerna. Verjetno je nastal kot metaforična preslikava iz področja vida v področje ambicioznosti.

3.4.2.2.2.3.1 Tvorjenka **premotriti** (*kdo premotri koga/kaj*) pomeni 'ogledati si, pogledati': *premotrila je neznanca in ga ogovorila; premotriti koga od glave do pete; še enkrat je premotril vozove v vrsti 'pregledal'*. Vidimo, da je glagol s predponskim obrazilom *pre-* pomensko blizu glagolu *pregledati* – tudi pri premotrivanju se mora opazovalec z natančnim pregledom prebiti skozi določeno snov, stvar, da o tem pridobi določeno védenje. Glagol izraža časovnost (končanost) dejanja.

Njegova nedovršna različica je **premotrivati** (*nekaj trenutkov ga je radovedno premotrivala; premotrivati svet*).

3.4.2.2.2.3.2 Razmotriti (*kdo razmotri kaj/koga*) je v SSKJ prav tako pojasnjen kot 'ogledati si, pogledati' (*učenci naj natančno razmotrijo predmet, ki ga bodo risali*), njegova konceptualna podstava pa je drugačna kot pri *premotriti*: predpona *raz-* implicira pomen usmerjenosti dejanja narazen, v vse smeri, torej gre pri *razmotriti* za razčlenbo opazovanega predmeta s pomočjo motrenja, tj. natančnega opazovanja. **Razmotrivati** izraža trajanje dejanja, torej nedovršnost (*pozorno razmotrivati kip*).

3.4.2.2.2.4 Paziti (*kdo pazi na koga/kaj*) je etimološko soroden z leksemom *opaziti/opazovati*, ki se nanaša na vidno zaznavanje, zato ga bomo na kratko predstavili. *Slovenski etimološki slovar* pravi, da je

/b/esedna družina /.../ verjetno prevzeta iz drugih jslov. jezikov, saj je pri starejših sloven. avtorjih ni najti, prim. cslovan. *paziti*, hrv., srb. *paziti* 'paziti, čuvati' in bolg. *pazja* 'čuvam'. Pslovan. **paziti* je tvorba iz ide. korena **spēg-* '*pazljivo gledati, opazovati*', iz katerega se je razvilo še stnord. *spakr* 'pameten, bister', *speki* 'razum', in ki je soroden z istopomenskim korenom **spek-*, iz katerega je npr. lat. *specere* 'gledati', gr. *skeptomai* 'gledam, opazujem' /.../ (Snoj 1997: 432.)

Prvotno je bil torej glagol pojmovno še povezan z vidnim zaznavanjem, v ospredju pomena pa je način, na katerega se kaj gleda (kar lahko razberemo tudi iz etimološkega slovarja – zgoraj podčrtano). V SSKJ je kot izhodiščni naveden pomen 'prizadevati si, skrbeti, da se odvrne nevarnost od česa' (*pes pazi na dom; paziti na hišo* itd.). Ta pomen je (ne le v slovenščini) tesno povezan s čutnim zaznavanjem (prim. *čuvati*; češ. *hlídat*, polj. *czuwać*): kadar pazimo na koga ali kaj, moramo biti na preži z vsemi čuti, zlasti z vidom in sluhom. Prav tako ni mogoče prezreti konceptualne sorodnosti z *nadzirati* oz. *nadzorovati*.

3.4.2.2.2.4.1 Neposredno sta z vidnim zaznavanjem povezana leksema **opaziti** oz. njegova nedovršna varianta **opazovati** (*kdo opazi/opazuje koga/kaj*). Izhodiščni pomen glagola *opaziti* je 'z gledanjem zaznati' (*opazil ga je že pri vhodu; nič posebnega nisem*

opazil na njem; v temi ni mogel opaziti ovire; tak drobec lahko opazimo s prostim očesom; nasproti vozeči avtomobil je prepozno opazil; razpoka se že od daleč opazi). Zdi se, da je leksem nekako izgubil povezavo z glagolom *paziti*, iz katerega je nastal in se pojmovno bolj navezuje na vidno zaznavanje v ožjem smislu.

3.4.2.2.2.4.2 Drugače je pri glagolu ***popaziti*** (*kdo popazi koga/kaj – na kaj*), ki s pomenom 'krajši čas paziti' izraža kratkotrajnost dejanja – je dovršna oblika od *paziti* – (*soseda ji je popazila otroka; popaziti na hišo, živino; prosil jih je, naj malo popazijo, dokler bo zdoma; obšel je sadovnjak in popazil, da bi ga kdo iz hiše ne videl*). Tvorjenka s predpono *po-* tu izraža »časovnost – malo« (po Vidovič Muha 1993: 174).

3.4.2.2.2.4.3 Podobno je z vidnim zaznavanjem le posredno povezan leksem ***pripaziti*** (*pripaziti na koga/kaj*) 'popaziti': *pripaziti na hišo; malo pripazi, da kdo ne pride*. Tako kot *popaziti* tudi ta glagol izraža kratkotrajnost dejanja.

3.4.2.2.2.4.4 ***Spaziti*** (*kdo spazi koga/kaj*) pomeni 'opaziti' in izraža začetnost dejanja gledanja (*spaziti sovražnika z obzidja; spazil ga je med množico / to je spazilo njegovo sokoľe oko; spazil je njegovo nakano*).

3.4.2.2.2.4.5 Tudi ***zapaziti*** (*kdo zapazi koga/kaj*) pomeni 'opaziti' in izraža časovnost (enkratnost) dejanja (*pred hišo je zapazil neznanca; na tleh zapaziti majhen predmet; zapazil je, da se mu bliža skupina ljudi; zapaziti koga že od daleč* itd.).

3.4.2.2.2.5 Na prvi pogled je leksemu *strmeti* podoben glagol ***buljiti***, v katerega pomenu je v ospredju prav tako način gledanja (*kdo bulji kam – v SSKJ: 'nepremično gledati': buljiti predse; buljiti v tla; buljiti s pijanimi očmi; topo buljiti; ekspr. kaj buljiš vame; z vezljivostno varianto buljiti oči*). Kot razlaga M. Snoj, je »/g/lagol /.../ verjetno soroden z *bula*¹ /tj. 's tekočino napolnjen tvor, izrastek/' in dalje z got. *uf-bauljan* 'nabuhnuti' (Be I, 53). Če je domneva pravilna, je glagol prvotno pomenil *'napraviti bule', tj. 'izbuliti oči' /.../« (Snoj 1997: 53). Bistvena prvina koncepta, ki ga ta izraz priklíče, so torej oči oz. njihova oblika, kar ima izkustveno podstavo: v določenih situacijah (npr. ob presenečenju ipd.) so oči na široko odprte in so videti, kot bi izstopile iz očesnih jamic. (Prim. poglavje 3.4.2.2.2.2.)

3.4.2.2.2.5.1 ***Izbuljiti oči*** je v SSKJ pojasnjen z razlago 'na široko odpreti veke in potisniti zrklo navzven': *izbuljiti oči od strahu, začudenja; v grozi so se ji izbuljile oči; ekspr. ko je to slišal, videl, je kar oči izbuljil* 'presenečeno se je začudil'. Leksem vsebuje obvezno sestavino *oči* (*kdo izbulji oči*) in je dovršna različica glagola *buljiti* (*oči*) ter

izraža enkratnost dejanja. Predpona *iz-* izraža smer od znotraj navzven (prim. poglavje 3.4.2.2.1.2.3).

3.4.2.2.2.5.2 *Zabuljiti*, tudi *zabuljiti se* (*kdo (se) zabulji kam*), v pomenu 'nepremično se zagledati' (*zravnal se je in nepremično zabuljil predse; zabuljiti v daljavo oz. zabuljil je oči vanjo*) izraža začetnost dejanja in je dovršni par od *buljiti*.

3.4.2.2.2.6 Tudi ***bolščati*** (*kdo bolšči kam*) izraža način gledanja. V SSKJ je razložen kot 'nepremično, topo gledati' (*bolščati izpod čela; bolščal je vanjo s pijanimi očmi; nepremično leži in bolšči v strop; topo bolščati predse / oči mu krvavo bolščijo*) – pomensko je torej soroden s *strmeti* in *buljiti*. Njegova etimologija je zelo zanimiva:

Enako je cslovan. *bl̨štati se* 'svetiti se', nar. bolg. *bl̨štja* 'svetim se', stčeš. *bl̨ščieti se* 'svetiti se'. Pslovan. **bl̨ščati (se)* 'svetiti se' je tvorba na osnovi ide. baze *bhleig*- 'svetiti se', iz katere je še sloven. *blesk, blisk, blesteti* in sorodno (SP I, 275). Sloven. pomen 'nepremično, zabodeno gledati' se je razvil iz 'svetiti se'. Iz iste ide. baze se je vzporedno razvil pomen 'gledati' tudi v nem. *blicken*. Pomensko podobno je motivirano tudi *gledati*. (Snoj 1997: 41.)

Etimološka razlaga postavi v ospredje zanimiva spoznavna področja v konceptualni podstavi tega leksema. *Bleščati se, svetiti se* sta povezana z vidnim zaznavanjem,¹⁸² in sicer je to lastnost zaznavanega predmeta. V konceptu leksema *bolščati* so torej oči kot zaznavani, opazovani predmet, kar potrjuje npr. zgled *oči mu krvavo bleščijo* (po SSKJ), sčasoma pa se je glagol začel uporabljati kot levovezljiv, zveza s prvotnim pomenom pa se je počasi zgubila.

3.4.2.2.2.6.1 V SSKJ najdemo dovršno različico zgornjega glagola, ***zabolščati*** v pomenu 'nepremično, topo se zagledati': *luči so ugasnile in gledalci so zabolščali na oder; zabolščal je predse in umolknil; ko je vstopila, so vsi zabolščali vanjo / z očmi je zabolščal v vrhove dreves*. Glagol izraža faznost (začetnost) dejanja.

3.4.2.2.3 Sklep. Pregled glagolov iz kategorije VIDNO ZAZNAVANJE je pokazal:

- da je denotat glagola *videti* sposobnost za zaznavanje (oz. uporaba te sposobnosti), *gledati* se nanaša predvsem na (fizično) dejavnost, ki je pogoj za vidno zaznavanje, pri *zreti, strmeti, opazovati, buljiti, bolščati* pa je v ospredju koncepta način gledanja;
- da tvorjenke iz *videti* običajno niso le vidski pari (nedovršnega) podstavnega glagola, ampak imajo predpona obrazila (predvsem) besedotvorno vlogo, pomenska povezava s skladijskopodstavnim glagolom pa je močno zabrisana; v tvorjenkah iz

¹⁸² Prim. tudi etimologijo glagola *zreti* v poglavju 3.4.2.2.2.1.

glagola *gledati* imajo predpone večinoma funkcijo vidskega morfema, obenem pa priklicujejo védenje, ki povzročajo drobne razlike v pomenu tvorjenk;

- da se v tvorjenkah ponavadi aktualizira eno od spoznavnih področij (oz. pomenov, kadar je spoznavno področje ubesedeno) skladenjskopodstavnega glagola.

3.4.2.3 Glagoli tipnega zaznavanja

3.4.2.3.1 Tipati – dotikati se / dotakniti se.¹⁸³ Kot smo videli v poglavju 3.4.1.3.2.1, je tudi za glagol *tipati* (podobno kot za *videti*) značilna dvojna vezljivostna realizacija, ki se kaže na izrazni ravni kot levovezljivi *tipati* ali tožilniškodoločilni *tipati koga/kaj*. Ugotovili smo, da je pri tipnem zaznavanju v ospredju koncepta dejavnost (zaznavanje) in ne sposobnost za zaznavanje, tudi pri levovezljivi različici leksema *tipati*. Verjetno ima to izkustveni temelj: pri tipanju je neobhoden neposredni stik osebk s predmetom zaznavanja, spoznava ga z določeno mero napora – tipno zaznavanje (brez prisotnosti drugih čutov) zahteva veliko natančnosti in predvsem potrpežljivosti. Po drugi strani se zdi tip, kot je že bilo omenjeno, ljudem nekako samoumeven (npr. za razliko od vida), celo tako samoumeven, da ga (večinoma) sploh ne dojemamo kot kakšno posebno sposobnost. To se zrcali tudi v jeziku in posredno v slovarju: za levovezljivi *tipati* je SSKJ zabeležil pomen 'zaznavati s tipom' in ne npr. 'biti sposoben zaznavati s tipom', čeprav bi to morda pričakovali (analogno) glede na pomensko strukturo leksema *videti*.

V konceptualni podstavi leksema *tipati* so tri spremenljivke: spoznavni subjekt (X, vršilec dejanja¹⁸⁴), spoznavno/zaznavno razmerje in predmet zaznavanja (Y, prizadeti). X-ova dejavnost je usmerjena in namerna, torej X usmerja pozornost na Y(-a) z namenom ugotoviti njegove tipne lastnosti, kot smo videli že v poglavju 3.4.1.3.2.1. Shematično lahko to razmerje ponazorimo kot $X \rightarrow Y$.

Tudi leksem *dotikati se* ima v konceptualni podstavi tri prvine: X, Y in razmerje med njima. Od *tipati* pa se loči predvsem po razmerju med X in Y: to ni več (izključno) spoznavno ter poteka v dve smeri, od vršilca dejanja (živo⁺) k prizadetemu (navadno

¹⁸³ Obstaja tudi (prav tako nedovršni) glagol *dotikavati se*, ki po SSKJ pomeni redko 'dotikati se': *prsti so se dotikavali papirja*.

¹⁸⁴ Delitev delovalnikov glede na njihove pomenske vloge (v zvezi s pomensko podstavo povedi) povzemam po Grepl, Karlík 1998: 38–41; poimenovanja so slovenjena po predavanjih o skladnji B. Pogorelec (štud. leto 1996/97), po Toporišič 1991: 423 in po A. Vidovič Muha 2000: npr. 39 sl. (tam v zvezi z besedotvornim pomenom). *Agens* = vršilec dejanja, *patiens* = prizadeti, *kauzator* = povzročitelj.

živo⁻) in od povzročitelja (živo⁻) oz. vršilca dejanja (živo⁺) k prizadetemu (navadno živo⁺, tj. kadar ni rabljen nemetaforično), kar je s shemo $X^{\tilde{z}+} \rightarrow Y^{\tilde{z}-/+}$ oz. $X^{\tilde{z}-/+} \rightarrow Y^{\tilde{z}+}$.

Razmerje med X-om in Y-om je torej s konceptualnega vidika dveh vrst:

- a) lahko se osebek dotika predmeta (za razliko od *tipati* brez namena ugotoviti tipne lastnosti Y-a), npr. *dotikati se stene, skakalec se je pri doskoku dotaknil tal z rokami* itd., metaforično *dotakniti se kakšne zadeve / problema* ipd.,
- b) ali pa se (premični) predmet oz. oseba dotika subjekta, kar pomeni, da je osebek pasivni udeleženec dogodka (npr. *med sprehodom se je listje, ki je padalo z dreves, dotikalo mojega obraza* ali *dotaknila se me je in me pobožala*, v prenesenem pomenu *dogodek se me je zelo dotaknil* [podčrtala T. J.]).¹⁸⁵

Razmerje med udeležencema dogodka torej lahko poteka v obe smeri, odvisno od tega, kaj želimo v celotni podobi izpostaviti – posameznikovo dejavnost ali njegovo pasivno prepuščenost vplivom iz okolice.¹⁸⁶ Leksem *dotikati se* je prototipski primer za Gibsonov *passive touch* (pasivni dotik), o katerem smo govorili v poglavju 3.1.2.2.¹⁸⁷

V izrazu *X se dotika Y-a* je sicer v prvi plan postavljena X-ova dejavnost, ki pa je nekako bolj pasivna kot pri *X tipa Y(-a)*; ni nujno, da se X dotika Y-a z roko in tako zaznava njegove oblike, temperaturo itn. – čeprav seveda tudi lahko –, pomembno je, da

¹⁸⁵ Ta koncept (subjekt kot prizadeti, tj. nedejavni udeleženec nekega dogodka) se zrcali tudi v nekaterih drugih jezikovnih izrazih, npr. *žuliti, tiščati, stiskati, bosti, tesen* in tvorjenkah iz njih (prim. Indeks k pojmovni kategoriji TIPNO ZAZNAVANJE), ki so pogosto izhodišče za metaforične širitve v druga področja, npr. *vem, kje ga čevelj žuli* 'poznam njegove težave ali napake'; *žalost mu je tiščala grlo* 'bil je zelo žalosten, prizadet'; *obljuba ga tišči za vrat* 'mu povzroča težave, neprijetnosti, ker je ne more, noče uresničiti, čeprav bi jo moral'; *srce, dušo mu stiska* 'groza groza ga je'; *pri srcu ga stiska; njihov prezir ga bode; njeno vedenje bode v oči* 'je zelo opazno'; *vonj po pečenki ga bode v nos* 'vznemirja, draži'; *resnica v oči bode* 'človek ne mara neprijetne resnice'; *biti v tesnem stiku s kom; med ljudmi je vladalo tesno razpoloženje* itd. (zglej iz SSKJ). Poglejmo še na primer, kakšen koncept se skriva za izrazom *tesnoba*, ki se nanaša na 'neprijetno stanje vznemirjenosti, napetosti zaradi občutka ogroženosti, zlasti brez jasnega zavedanja vzrokov' in je izpeljana iz pridevnika *tesen*, ki označuje nekaj, 'pri katerem je kaj zelo blizu drugega'. V temelju leksema *tesnoba* je konkretna, fizična izkušnja: kadar človeka obide občutek *tesnobe*, se počuti podobno, kot da bi bil v ujet tesnem prostoru, ki ga z obeh strani utesnjuje, stiska, duši. Skorajda identično konceptualno podstavo izkazuje češka beseda *úzkost* 'tesnoba', v osnovi poljskega leksema *przygnębienie* 'tesnoba' pa je nekoliko drugačen koncept: izkustvena podstava tega izraza je predstava bremena, ki človeka tlači, tišči dol. V zvezi s čustvi oz. občutki lahko to vrsto pasivnega dotika opazujemo npr. še v poimenovanjih *potrtost, stiska, pobitost* ipd.

¹⁸⁶ Spomnimo se Langackerjevega primera *luč nad mizo, miza pod lučjo*. Prim. poglavje 3.3.3.1.1.

¹⁸⁷ Glagola *tipati* in *dotikati se* imata različno konceptualno podstavo. Ta razlika je bolj razvidna skozi primerjavo slovenščine s poljščino. V tem jeziku ima leksem *dotykać* (z dovršno različico *dotknąć*) tako pomen 'tipati' kot tudi 'dotikati se'. Zgled *żużelke tipajo s tipalkami* bi prevedli kot *robaki dotykają czułkami, tipati v temi – iść (robić coś) po omacku* (tj. kot bi bil slep), *tipati po steni – dotykać ścian, ślepi tipajo, ker ne vidijo* pa kot *niewidomi dotykają* oz. *czują przez dotyk* (informatorica A. Będkowska Kopczyk). V poljščini je tudi pogostejše uporabljan in (zato) pomensko bogatejši glagol *czuć* 'čutiti', in sicer tudi v pomenu 'tipati'.

Y(-a) nekako čuti. Pri tipanju je nekako še vedno v ospredju dejavnost zaznavanja (torej možganski proces, četudi tesno povezan s fizično dejavnostjo). Če pa *se X^{ž-} dotika Y^{ž+}-a*, je prizadeta oseba nedejavna in ne more vplivati na dogajanje, čeprav dojema, kaj se dogaja.

To je razvidno tudi iz prvega (tj. izhodiščnega) pomena glagola *dotikati se* (oz. *dotakniti se*) v SSKJ: 'biti tako blizu česa, da pride do dotika, stika' (oz. 'približati se tako, da pride do dotika, stika'). Vidimo, da sta v okviru¹⁸⁸ teh dveh leksemov izpostavljena bližina in stik med X-om in Y-om.¹⁸⁹ Zanimivo je, da v SSKJ zgledi z levovezljivim glagolom (*veje se dotikajo; konici sabelj sta se dotaknili*) niso ločeni od tistih, kjer glagol zahteva tudi tožilniško določilo (*ne dotikaj se rane; z glavo se je dotikal stropa; zarja se je dotikala najvišjih vrhov* oz. *v pozdrav se je dotaknil čepice; dotaknila se me je in me pobožala; skakalec se je pri doskoku dotaknil tal z rokami; nikoli se ga ni dotaknila ljubezen* itd.), po čemer lahko sklepamo, da ni bila zaznana pomenska razlika med vezljivostnima variantama.

Dejansko levovezljiva različica *kdo*¹⁹⁰ *se dotika* (za razliko od *kdo se dotika koga/česa*) priklicuje védenje o tem, da gre za medsebojno dotikanje homogenih elementov (npr. kot se v zgornjem zgledu *veje, konici sabelj* 'dotikajo/dotikata ena druge'), izraženih z osebkom – morfem *se* je v tem primeru homonimen z naslonsko obliko povratnega osebnega zaimka in ga je »mogoče zamenjati s *sebe* ali s kakim drugim samostalniškim zaimkom ali samostalnikom /.../. Sem gredo t. i. recipročni glagoli, /kot je npr./ *srečati se* 'srečati eden drugega'« (Toporišič 1991: 295).

V zvezi z vezljivostjo in nasploh izrazno podobo leksemov *dotikati se* in *dotakniti se*, tesno speto z njuno pomensko platjo, se moramo ob zaimenskem prostem morfemu

¹⁸⁸ V fillmorovskem smislu besede.

¹⁸⁹ To se vidi tudi iz etimološke razlage tega leksema, ki jo pri M. Snoju najdemo pod gesloma *takniti* (*taknem*; starinsko *tekniti*) in *tikati* (1. os. sed. *tičem*). Besedni koren Snój povezuje s pomeni 'bosti, dotikati se, narahlo tolči, zadevati oz. ganiti' – v podstavi koncepta je torej stik subjekta z objektom –, in sicer za *takniti* pravi, da je izhodišče za besede »*dotakniti, iztakniti, natakniti, nataknenost, podtakniti, podtaknenec, potakniti, pritakniti, stakniti, vtakniti, zatakniti*. Enako je steslovan. *ṭḥknqti*, sed. *ṭḥknq* 'dotakniti se', hrv., srb. *taknuti* (in *tači*), sed. *taknem*, rus. *tknutʹ*, češ. *tknout* 'dotakniti se, ganiti'. Pslovan. *ṭḥknqti* (*ṭḥtʹi*), sed. **ṭḥknq* 'dotakniti se', prvotno verjetno **zbošti*, narahlo udariti, trčiti' /.../.« (1997: 652.) *Tikati* Snój pojasnjuje kot »'pripadati, spadati, dotikati' /in ga povezuje z besedami/ *tik, dotikati, dotik, iztikati, natikati, podtikati, potikati, pritikati, stikati, stik, stikališče, vtikati, vtič, vtikač, vtičnica, zatikati, zatič*. Enako je csl. *tykati* 'bosti, dotikati se', hrv., srb. *ticati*, rus. *týkatʹ* 'vtikati, dotikati se, suvati', češ. *týkat se*, 'zadevati'. Psl. **tykati* 'dotikati se', prvotno **bosti, narahlo tolči, zadevati*', je ponavljalni glagol od psll. **ṭḥknqti* 'dotakniti se', izgovorno enak z let. *tukat* 'mesiti, gnesti' /.../.« (1997: 667.)

¹⁹⁰ Vedno v needninskem številu.

ustaviti nekoliko podrobneje. *Se* je morfem glagola (prim. Križaj Ortar 1990: 137), torej od njega ni ločljiv, ne da bi se pri tem glagolu spremenil pomen. Tako tudi v zvezi z leksemom *dotikati se* veljajo opažanja J. Dularja, da

/m/edtem ko predložni prosti morfemi omogočajo odpiranje novih mest za dopolnila okrog izhodiščnega glagola in tako soodločajo o vezavnih oblikah, pa zaimenski prosti morfemi te možnosti zapirajo /.../. Iz dvojne prehodnosti (združene vezave) tako dobimo enojno (*spomniti deda mladosti* → *spomniti se mladosti*), iz enojne prehodnosti pa neprehodnost; hkrati se spremeni opisni pomen glagola. (1983: 282.)

Zaimenski prosti morfem pri *dotikati se* / *dotakniti se* tako blokira vezljivostno mesto za tožilniško določilo, odpira pa mesto za določilo v rodniku: *kdo se dotika/dotakne česa/koga*. Ob glagolu se lahko pojavi še orodniško dopolnilo (prim. z glavo *se je dotikal stropa*) v pomenu sredstva dejanja.¹⁹¹

3.4.2.3.1.1 Glagolske tvorjenke iz *tipati*. *Tipati* je brez dvoma nedovršni glagol, zato lahko predvidevamo, da bodo imela predponska obrazila predvsem vidsko funkcijo – tvorjeni glagoli bodo dovršni, izpeljanke iz teh (s pripono *-ava-*) pa bodo vedno nedovršne. Opazovali bomo tudi premike v pomenu (raznostopenjskih) tvorjenk glede na motivirajoči glagol, tj. zanimalo nas bo, v čem se konceptualna podstava tvorjenk razlikuje od tiste pri motivirajoči besedi, kar bomo uporabili tudi pri analizi drugega dela vprašalnika v poglavju 4.5.2.

3.4.2.3.1.1.1 V SSKJ ima leksem ***dotipati*** (*kdo dotipa kaj*₄) pomen 's tipanjem seči do česa, najti kaj' (*dotipal je njeno roko; segel je v žep in dotipal zavojček; v temi sta dotipala vrata; dotipala se je do vžigalic*). Pojemovna podstava je podobna kot pri *dogledati*, obe tvorjenki s predpono *do-* namreč izražata usmerjenost dejanja, torej pot do nekega cilja in dosego le-tega (končanost dejanja). Tvorjenka se pojmovno navezuje na 4. pomen podstavnega glagola *tipati* ('zaznavati s prsti, z roko z namenom najti kaj').

V SSKJ najdemo tudi vezljivostno različico ***dotipati se*** (*kdo se dotipa kam / česa*) s pomenom 's tipanjem priti kam' (*v temi se je dotipal do vrat; v snežnem metežu so se dotipali do zavetja; s težavo se dotiplje k oknu; komaj se je dotipala v kuhinjo; redko ni se mogel dotipati vrat*), ki je konceptualno sorodna s 7. pomenom leksema *tipati* 'tipajoč

¹⁹¹ Prim. s poljskim glagolom *dotykać/dotknąć* 'dotikati se' (*dotknąć ściany ręką; Nie pozwalał dotykać zabawek; Gałęzie drzew dotykały okien*), ki ima prosti morfem *się* ob sebi samo, kadar pomeni 'dotakniti se eden drugega' (*Siedzieli obok siebie, nie dotykając się wcale*) ali kadar govorec želi poudariti pomen (*Niechający dotknął się gorącego żelazka; Za karę nie dam ci dotknąć się magnetofonu; dotknąć się czegoś* 'lotiti se kakega dela, naloge'; *Czego się dotknął, wszystko zrobił; niczego się nie dotknąć*

iti, hoditi'. Prosti morfem *se* blokira mesto za tožilniško določilo, glagol pa ob sebi odpira obvezno mesto za prislov, ki izraža smer dejanja.

3.4.2.3.1.1.2 Sestavljenka *iztipati* (*kdo iztipa kaj*, z izhodiščnim pomenom 's tipanjem najti', npr. *iztipati ključ*) temelji na konceptu usmerjenosti dejanja od znotraj navzven: tipamo (4. pomen *tipati*: 'iščemo') po »posodi« (npr. žepu) in iz njene vsebine potegnemo ven iskano, ko to najdemo. Tvorjenka izraža končanost dejanja.

3.4.2.3.1.1.3 *Obtipati* (*kdo obtipa kaj*,) v izhodiščnem pomenu 's tipanjem ugotoviti, najti' izraža krajevnost (prim. Vidovič Muha 1993: 172 o pomenu glagolskih sestavljenk s predpono *ob-* 'okrog') in enkratnost dejanja: *v obleki je obtipal zašit denar; obtipati kljuko, vrata; zdravnik je obtipal boleče mesto*. V ozadju te sestavljenke je predstava o tem, da oseba tipa (v 2., 4. ali 6. pomenu *tipati*) po/v čem in začuti (iskani) predmet, ga obtipa (okrog in okrog, po vsej površini) ter tako prepozna.

Izpeljanka iz dovršnega *obtipati*, *obtipavati* 's tipanjem preiskovati', izraža trajanje dejanja. V zgledu *kupci obtipavajo blago* ima pripona samo vidsko funkcijo (ohranjen je 2. pomen netvorjenega *tipati*, tj. 'zaznavati kaj s prsti, z roko zaradi ugotavljanja tipnih lastnosti' – prim. zgoraj), pri zgledu *obtipavati koga z mislijo, očmi* pa vidimo, da prihaja prek metafore do aktualizacije drugega (čeprav s tem sorodnega) spoznavnega področja v smislu 'ljubkovalno prijemati koga; otipavati' (5. pomen pri *tipati*).

3.4.2.3.1.1.4 Glagol *otipati* (*kdo otipa koga/kaj*) je konceptualno soroden zgoraj obravnavanemu *obtipati* (to lahko pripišemo pomenski sorodnosti predponskih obrazil *ob-* in *o-* – prim. Vidovič Muha 1993: 171–172). Tudi v podstavi tega je pojem dejavnosti tipanja (zaradi ugotavljanja lastnosti posameznega predmeta ali česa sploh) in končanega dejanja, ko zaznavni subjekt nekaj začuti – otipa. V ospredje konceptualne baze je tudi tukaj postavljeno temeljito otipavanje predmeta (»okrog in okrog«) z namenom prepoznati ga. Tako kot druge tvorjenke s predpono *o-* tudi ta »lahko izraža krajevnost z najvišjo možno količino dejanja glede na površino« (Vidovič Muha 1993: 171): *v žepu je otipal nekaj trdega; videti, slišati in otipati /kaj/*,¹⁹² *otipati /kaj/*¹⁹³ *s*

'ničesar ne početi'). – V češčini tako kot v slovenščini obstajata dva izraza za 'tipati' in 'dotikati se / dotakniti se', in sicer *hmatat* in *dotýkat se / dotknout se* (*dotkl se ho, stěny rukou; jídlo zůstalo nedotčeno*).

¹⁹² Glagol *otipati* nima izključno levovezljive različice, kot bi lahko napačno sklepali iz slovarskega zgleda v nedoločniku. Kot ugotavlja A. Vidovič Muha v članku o glagolskih sestavljenkah, skladenjsko-podstavni levovezljivi glagoli (navadno) postanejo predložnomorfemski in tudi desnovozljivi, razen skupine glagolov, kjer predponsko obrazilo izraža samo faznost dejanja (1993: 185).

¹⁹³ Prim. op. 192.

prsti, z roko; pravočasno je otipala kljuko in ušla; v temi je otipal materin obraz; slepec vsako stvar otipa; otipati komu žilo 'ugotoviti, kako bije, utripa srce'; zdravnik mu je otipal trebuh itd. V zgledih iz SSKJ so aktualizirani različni pomeni skladiškopodstavnega glagola tipati (1., 2., 3., 4., 6. pomen).

Nedovršna oblika **otipavati** (*kdo otipava koga/kaj*) je konceptualno povezana z več področji. Vsa pa lahko izpeljemo iz koncepta, opisanega pri *otipati*, le da ta glagol izraža trajanje dejanja – torej ima -ava- predvsem vlogo vidskega morfema (npr. *skrivaj je v žepu otipaval bankovec; hodil je počasi in otipaval stopnice z ного; slepi otrok otipava materin obraz; otipavati blago; zdravnik mu je dolgo otipaval želodec* itn.).

3.4.2.3.1.1.5 Koncept, ki je v ozadju tvorjenke **potipati** (*kdo potipa koga/kaj*) je drugačen kot pri *otipati*: zanima nas, kakšne tipne lastnosti ima nekaj, zato to (malo, nekoliko) potipamo. V ospredju je neintenzivnost tipanja, kar ima verjetno izkustveno podstavo: bodisi predmeta zaznavanja ni potrebno natančno pretipati – pridobitev informacije ni zahtevna (npr. *potipati blago, papir; potipaj, če je perilo že suho*) – ali pa je razlog za to previdnost spoznavnega subjekta, ki ne ve, kaj ga čaka (*potipaj, če je plošča že vroča*). Razlog za neintenzivnost tipanja je lahko tudi zabrisan, npr. *zdravnik mu je potipal žilo 'ugotovil, kako utripa srce'; potipala je pod prtiček na košari; potipati se po žepu / potipal je za nožem, pištolo* ipd. Predpona *po-* je verjetno tudi homonimna s predlogom *po*, zaradi česar tvorjenka izraža tudi krajevnost dogajanja (v skladišjski podstavi je lahko *tipati po čem*, tj. po površini – prim. Vidovič Muha 1993: 175).

Nedovršna oblika **potipavati** se uporablja redko in izraža ponavljalnost dejanja (po SSKJ: 'večkrat potipati', npr. *potipavati otroku glavo, če ima morda vročino*).

3.4.2.3.1.1.6 Drugačno konceptualno podstavo izkazuje tudi glagol **pretipati** (*kdo pretipa koga/kaj*). Spoznavni subjekt s tipanjem pregleda vso površino zaznav(a)nega objekta, torej »največjo možno količino« tega (kot pravi Vidovič Muha /1993: 177/). To se kaže tudi v izhodiščnem pomenu v SSKJ: 'tipajoč se dotakniti česa na več mestih' (*sadja ne bom jedel, ker si ga pretipal*) oz. 's tipanjem preiskati' (*preden sede, pretipa naslonjalo in sedež; hitro so jim pretipali žepe; pretipali so ga, ker so sumili, da je oborožen; zdravnik mu je pretipal boleče mesto* itd.).

Omenimo še pomen 'natepsti, pretepsti' (*če ga nekoliko pretipate, mu ne bo škodilo; pretipati koga s palico*), ki ga bomo srečali pri analizi povedi s *tipati*, ki so jih tvorili anketiranci, v četrtem poglavju.

Glagol ima tudi levovezljivo različico s prostim morfemom **pretipati se** (*kdo se pretipa kam*), je povezan s 7. pomenom *tipati*, le da izraža dovršnost ('tipajoč priti', npr. *v temi se pretipati do okna, iz hiše, skozi sobo; pretipati se do jedra problema*).

Izpeljanka **pretipavati** izraža trajanje dejanja in je nedovršna (*skrbno je pretipaval bankovce; otrok pretipava igračo; žuželka je s tipalkami previdno pretipavala hrano; pretipavati žepe; zdravnik mu je pretipaval trebuh*).

3.4.2.3.1.7 Pritipati (*kdo pritipa kaj*₄) izraža časovnost (konec) dejanja, in sicer temelji na predstavi tipanja (torej poti) v neko smer, na koncu katere prispemo do cilja (glagol torej izraža končanost dejanja). Pomen krajevnosti nakazuje že predpona *pri-*, ki izraža usmerjenost dejanja k cilju, navadno z namenom najti kaj (kar ga povezuje s 4. pomenom motivirajočega glagola *tipati*), kar je razvidno tudi iz razlage v SSKJ 's tipanjem najti kaj': *pretipal je vso obleko, pa ni nič pritipal; pritipati stikalo*.

Morfemska varianta tega leksema **pritipati se kam** 's tipanjem priti' (*pritipal se je do vrat; v temi se je pritipal do kopalnice* itd.) se bolj navezuje na 7. pomen pri *tipati*.

3.4.2.3.1.8 Pomen predpone *u-* v tvorjenki **utipati** (*kdo utipa kaj*₄) je tudi v zvezi s (skladenjsko)podstavnim glagolom *tipati* z vidika podstavnega koncepta težko razločljiv (prim. *ugledati, uzreti*). Tvorjenka izraža časovnost dejanja, v SSKJ je pojasnjena kot 's tipanjem priti do česa': *v žepu je utipal pismo; iztegnil je roko in v temi utipal zid; s prsti je tipal po mizi, dokler ni utipal steklenice*.

3.4.2.3.1.9 Tvorjenka **zatipati** (*kdo zatipa koga/kaj*) aktivira naslednji okvir: ko spoznavni subjekt tipa, naenkrat začuti določene tipne lastnosti zaznavanega (*zatipal je nekaj mehkega; zatipati srčni utrip*), lahko pa tudi v procesu tipanja kaj najde ali ugotovi (*v podlogi obleke je zatipala denar; zatipal je kljuko in odprl vrata; v temi je končno le zatipal izhod; zatipa po žepih, iščoč vžigalice 'potipa'*) – v ospredju koncepta je v obeh primerih to, da subjekt nekaj začuti. Tvorjeni glagol izraža začetnost dejanja.

Predpona *za-* ima lahko tudi zgolj vidsko vlogo in pomeni samo faznost (začetnost) dejanja (po SSKJ 'začeti tipati': *odprl je omaro in zatipal po predalih; žarometi so zatipali po gozdu*).

3.4.2.3.2 V SSKJ najdemo (z oznako *nižje pogovorno*) tudi glagol ***šlatati** (*kdo šlata koga/kaj*) v pomenu 'tipati, otipavati' (*otrok šlata igračko; šlatala je blago, da bi videla, če se mečka; šlatal je okrog, da bi našel izhod; začel jo je šlatati*). Glagol bomo kljub temu, da ni sprejet v knjižno normo, obravnavali, saj pomensko pripada skupini

glagolov tipnega zaznavanja in se vsaj v osrednjeslovenskih narečjih (v zasebnem govornem položaju) uporablja povsem običajno in večinoma v nevtralnem, konotativno nezaznamovanem pomenu – zdi se, da v tem govornem položaju ta glagol nadomešča knjižno različico *tipati*. Glagol *šlatati* pa je vrednoten negativno vedno, kadar se nanaša na pomen 'otipavati koga'. Kot razlaga *Slovenski etimološki slovar*, je

/e/nako /.../ hrv. *šlatati* 'objemati, otipavati', sorodno še *hlatati*, *šlahtati*. Navedene besede so morda ekspresivne različice iz pslovan. **xvatati* 'grabiti, prijemati, delati hitre gibe', hrv., srb. *hvatati*, rus. *xvatatʹ*, češ. *chvátat* v enakem pomenu. Pslovan. **xvatati* je sorodno s pslovan. **xytėti*, sloven. *hiteti*, pslovan. **xytrь*, sloven. *hiter*. (Snoj 1997: 639.)

V SSKJ najdemo še tri sestavljenke iz tega glagola: ***ošlatati*** ('s tipanjem ugotoviti, najti; otipati': *v temi je ošlatal ograjo*), ***pošlatati*** ('potipati': *pošlatati blago; pošlatal se je po glavi; pošlatal te bom, da boš ves črn* 'natepel, pretepel') in ***prešlatati*** ('pretipati': *sinu je prešlatala obleko; vse je hotel prešlatati*). Vsi ti leksemi imajo knjižne ustreznice in se enako kot njihov skladijskopodstavni glagol uporabljajo v narečju. V slengu obstaja tudi izraz ***zašlatati*** (*kdo zašlata koga*), ki se nanaša na otipavanje (npr. *Pri šanku jo je zašlatal neki neznanec*) in izraža enkratnost dejanja.

3.4.2.3.3 Sklep. Lahko rečemo, da se na tipno zaznavanje v ožjem smislu kot namerno in usmerjeno dejavnost, povezano s spoznavnimi procesi, nanaša le leksem *tipati* in njegove tvorjenke (ter, jasno, njegova neknjižna vzporednica *šlatati* z vidskimi različicami). Glagol *dotikati se / dotakniti se* je pomensko splošnejši in (načeloma) ni povezan z namernostjo zaznati določene lastnosti prizadetega predmeta; v okviru tega leksema so bližina in stik med dvema udeležencema dogodka ter razmerje med njima, ki je dveh vrst (glede na vršilca ali povzročitelja dejanja). Tudi tvorjenke iz *tipati* so (tako kot pri glagolih vidnega zaznavanja) načeloma aktualizacija enega (ali redko več) spoznavnih področij skladijskopodstavnega glagola. Vloga predponskih obrazil je predvsem vidska, obenem pa se s temi morfemi navadno, kot smo omenili, realizira kakšen od pomenov motivirajočega, podstavnega glagola.

4 EMPIRIČNA ANALIZA POMENSKIH IN POJMOVNIH KATEGORIJ

4.1 Metodološke zamejitve. Rezultate semantične analize bom preverila z vprašalnikom, ki je zasnovan po zgledu kognitivnih raziskav o strukturi in naravi kategorij. Prvo vprašanje temelji na spoznanju, da so vprašani nagnjeni k temu, da na začetku naštejejo prototipske pomene (prim. Taylor 1995: 45–46). Taylor ugotavlja, da »če ljudi prosimo, naj naštejejo primerke določene kategorije, ti ponavadi najprej omenjajo bolj središčne elemente« (1995: 45). Dalje omenja, da sta Batting in Montague leta 1969 zbrala podatke za 56 kategorij. Ko sta prosila anketirance, naj naštejejo elemente kategorij FURNITURE, WEAPON, BIRD in SPORT, so veliko pogosteje kot druge elemente na prvem mestu navajali CHAIR, GUN, ROBIN in FOOTBALL. Prav tem primerkom so tudi v raziskavi E. Rosch vprašanci pripisali največjo stopnjo reprezentativnosti (Taylor 1995: 46). Ta pojav je v kognitivni literaturi imenovan prototipski učinek (*prototype effect*) (n. d.: 117 in sl., 284).

Drugi del vprašalnika je prirejen po Taylorjevem poskusu, s katerim je ugotavljal, kakšen položaj imajo v kategoriji posamezni pomeni predloga *over* (1995: 117–118). Da je središčni pomen tisti, ki je izražen v stavku *He jumped over the wall*, je odkril pri poskusu s trinajstimi rojenimi govorniki angleščine, ki jih je prosil, naj napišejo čim več stavkov z besedo *over*, ki se jih spomnijo. Na razpolago so imeli 5 minut časa. Taylorja je zanimalo, kateri pomeni se pojavljajo najpogosteje in kateri na prvem mestu [poudarke, po katerih se zgleduje anketa, podčrtala T. J.]. Izhajal je iz predpostavke, da pri takšni nalogi vprašani največkrat najprej omenjajo prototipske elemente (prav tam).

4.2 Namen ankete. Z vprašalnikom sem želela preveriti svoje domneve o kategorizaciji vida in tipa, zapisane v predhodnih poglavjih. Zanima me dvojje:

1. Ali je pomenska kategorija VID res v središču pojmovne kategorije ČUT, TIP pa (skrajno) na obrobju – kakšno stopnjo reprezentativnosti imata v kategoriji ČUT?
2. Ali se je pomen leksemov *videti* in *tipati*, ki je v SSKJ in Pleteršnikovem SNS naveden kot prvi, glede na dobljene odgovore v drugem delu vprašalnika dejansko izkazal za središčnega v dani (pomenski) kategoriji?¹⁹⁴

4.3 Izvedba ankete

4.3.1 Vprašalnik (gl. Prilogo) je razdeljen je na dva dela, ki se ju rešuje ločeno.

4.3.1.1 V prvem delu morajo vprašani naštet, katere čute poznajo. Za to imajo na voljo eno minuto.¹⁹⁵ Pomembno je, da pred začetkom reševanja te naloge ne vidijo drugega dela vprašalnika, saj bi jim ta lahko nakazal odgovore.

S tem vprašanjem nameravam ugotoviti strukturo pojmovne kategorije ČUT – na podlagi dobljenih odgovorov bom ugotavljala, kakšen položaj imata v njej VID in TIP (glede na njeno središče oz. obrobje). To se bo pokazalo iz zaporedja, v katerem vprašanci naštevajo čute, saj je znano, da pri tem prihaja do prototipskega učinka (prim. razdelek 4.1). Z drugimi besedami: iz odgovorov na prvo vprašanje bo mogoče razbrati, katerih čutov se vprašani sploh zavedajo (katere čute so našteli?), iz njihovega zaporedja pa, kateri so zanje (naj)važnejši.

4.3.1.2 Po drugi strani me zanima, kako sta strukturirani pomenski kategoriji VIDETI in TIPATI.¹⁹⁶ To ugotavljam v drugem delu tako, da vprašane prosim, naj naštejejo kar največ povedi, v katerih bodo uporabili glagol *videti* oz. *tipati*. Najprej imajo pet minut časa za tvorjenje povedi z glagolom *videti*. Nato prav tako pet minut tvorijo še povedi s *tipati*. Ta naloga bo pokazala, kateri pomeni¹⁹⁷ leksema se najpogosteje pojavljajo na prvem mestu (na podlagi tega bomo, kot rečeno, lahko sklepali, kateri pomen je središčni, prototipski), iz skupnega števila napisanih povedi s posameznimi leksemi pa bo posredno razviden tudi položaj kategorij VIDETI in TIPATI v okviru nadrejene kategorije ČUTITI (v smislu središče – obrobje).

¹⁹⁴ Kot je že bilo omenjeno v poglavju 3.2.1.3, je treba ločevati med pomenskimi in pojmovnimi kategorijami. Pomenska kategorija je nekakšna množica pomenov (določenega) leksema. Pojemovna kategorija pa vsebuje lekseme, ki spadajo v isto pojmovno/konceptualno področje.

¹⁹⁵ Da dosežemo ustrezni učinek, torej reševanje na osnovi asociacij in brez pritiska, moramo paziti, da čas reševanja nalog ni niti prekratek niti predolg. Kot se je izkazalo, je bil čas ravno pravi – tvorjeno število povedi je obvladljivo, študenti pa so odgovarjali sproščeno. Pri prvem delu sem čas reševanja zaradi narave vprašanja (omejen obseg odgovora) v primerjavi s Taylorjem skrajšala na eno minuto.

¹⁹⁶ Izbrala sem glagolska leksema, ker so glagoli že po definiciji bolj odprti za tvorjenje povedi – glagol je potencialni povedek in kot tak nosilec prisojevalnega razmerja (prim. Toporišič 1991: 422–423), pomembna pa je tudi njegova lastnost, da ob sebi odpira določeno (predvideno) število vezljivostnih mest (prim. npr. Žele 2001, Križaj 1990). O vezljivosti gl. poglavje 3.4.1.

¹⁹⁷ Pravzaprav besedilne uresničitve določenih pomenov danega leksema, ki jih vprašanci zapisujejo v obliki povedi.

4.3.2 Vprašalnik je izpolnjevalo 54 študentov, in sicer 29 slovenistov in 25 sociologov¹⁹⁸ (oboji 1. letnik).¹⁹⁹ Ali se bodo pokazale kakšne razlike med odgovori jeziko(slo)vno usmerjenih slovenistov na eni in študentov sociologije na drugi strani?

4.4 Predpostavke o rešitvah

4.4.1 Glede prvega dela predvidevam naslednje:

1. *Vid* bo največkrat naveden na prvem mestu, sledil mu bo *sluh*. *Tip* bo predvidoma največkrat pri koncu naštevanja, morda ga bo kdo celo pozabil napisati. To lahko sklepamo tudi sodeč po intervjuju z M. Omrzel, ki pravi: »Človek ima mnogo več čutil, kot običajno priznavamo, ne le pet fizičnih čutil (sluh, vid, vonj, okus, tip)« (2001: 4). Intervjuvanka na prvo mesto sluh postavlja zato, ker spada v področje njenega znanstvenega raziskovanja. Že na začetku pa tudi pojasni, da je naša civilizacija vizualno usmerjena, da torej v našem kulturno-civilizacijskem območju največji pomen pripisujemo vidu. O tem prim. tudi poglavje o zaznavanju, zlasti točko 3.1.3.

2. Možno je, da bodo vprašani naštevati tudi nekatere druge čute, npr. *čut za ravnotežje* (tu lahko govorimo o interferenci z znanstvenim gledanjem na svet).

4.4.2 Za drugi del predpostavljam, da se bo pri pomenski kategoriji VIDETI na prvem mestu največkrat prav gotovo pojavil pomen 'zaznavati kaj z očmi', ki je izrazno vezan na *videti*, ki ob sebi odpira mesto za desno tožilniško določilo (tip *videti oblake, nesrečo*) in profilira dejavnost zaznavanja. Težko pa je reči, ali vprašanci ne bodo morda pogosteje pisali povedi z levovezljivim glagolom (tip: *ne vidi več*), ki v ospredje postavlja sposobnost videti (objekt opazovanja pa ostane v ozadju).

Tudi v kategoriji TIPATI osrednji položaj verjetno zaseda eden od po SSKJ izhodiščnih pomenov: bodisi (1) 'zaznavati s prsti (oz. z roko)' (*tipati po temi*), ki v ospredje postavlja dejavnost zaznavanja, bodisi pomen (2) 'zaznavati kaj s prsti / z roko zaradi ugotavljanja tipnih lastnosti' (*tipati volno, svilo*), kjer so poudarjene zaznavne lastnosti predmeta.

Domnevam tudi, da se VIDETI nahaja bolj v središču nadrejene (pojmovne) kategorije ČUTITI kot kategorija TIPATI, torej bodo imeli vprašanci manj težav s

¹⁹⁸ Spola zaradi izrazitega nesorazmerja v številu anketiranih moških in žensk pri analizi odgovorov ne bom upoštevala. Med študenti sociologije je bilo šest fantov, med slovenisti pa samo trije. Med vsemi vprašanimi je bilo torej oseb moškega spola le dobrih 16 odstotkov. Njihov delež je veliko premajhen, da bi bil lahko reprezentativen.

tvorjenjem povedi z *videti* kot pa s *tipati* – seštevek vseh napisanih povedi za prvo kategorijo bo vidno višji kot pri drugi, TIPATI.

4.5 Rezultati in vrednotenje rezultatov

4.5.1 Prvi del. Pomenska kategorija ČUT vsebuje naslednje pomene (prirejeno po SSKJ; prim. poglavje 3.4.1.1.2.1):

- (1) 'sposobnost za zaznavanje fizičnih dražljajev': *zaradi nevarnosti so se X-u izostrili čuti*;
- (2) 'sposobnost za zaznavanje duhovnih pojavov': *imeti čut za lepoto, za umetnost*;
- (3) '(pozitivni) odnos do duhovnih pojavov': *užaliti X-ov (domovinski) čut*;
- (4) '(neprijeten) občutek': *X-a obide neprijeten, zoprni čut*;
- (5) 'čustvo': *nič se mu ne smili, čisto brez čuta je*.

4.5.1.1 Izkazalo se je, da besede *čut* vsi vprašanci niso povezovali izključno s področjem čutnega zaznavanja, kot sem predvidevala zgoraj (gl. 4.4), čeprav so čute v tem pomenu (torej: *vid, sluh, tip, voh, okus*) res naštevali največkrat – tako je odgovorilo 89,66 % slovenistov in 80 % sociologov (torej 85,19 % vseh vprašanih).

Do vpliva znanstvene podobe sveta je v okviru prvega pomena prišlo samo pri treh vprašanih: dva sta navedla predvideni *čut za ravnotežje*, ena vprašanka pa je petim čutom dodala še *kinestetične občutke: bolečina, toplo, hladno*.

Samo en vprašani je poleg petih čutov, ki jih najdemo v splošnem, »ljudskem« jeziku, napisal tudi *šesti čut*, eden izmed vprašancev je ta frazem prenovil v *sedmi čut*.

Preostali odgovori razkrivajo, da so nekateri vprašanci izraz *čut* povezovali tudi z nekaterimi drugimi področji, ki jih zajema pomenska kategorija ČUT (prim. 4.5.1 in tabelo 3). Iz dobljenih odgovorov, ki so aktualizacija pomenov dane kategorije, lahko rekonstruiramo model pomenskih širitev in vrsto povezav med pomeni.²⁰⁰ Pomeni – glede na SSKJ niso izkazani vsi – so oštevilčeni v skladu z zgornjo klasifikacijo (4.5.1).

1. Primeri *čut za estetiko, za odnose, čut za natančnost, materinski čut, glasbeni čut, umetniški čut* kažejo na pomen (2), ki je nastal z metaforično širitvijo iz pomena

¹⁹⁹ Zahvaljujem se dr. Eriki Kržišnik in dr. Avgustu Lešniku, da sta mi bila pripravljena odstopiti čas na svojih predavanjih in svoje študente. Hvala tudi sodelujočim študentom.

²⁰⁰ Pomenska struktura kategorije ČUT je v obliki mrežnega modela predstavljena v poglavju 3.2.2.2.3.

(1), torej: 'sposobnost za zaznavanje fizičnih dražljajev' (izhodiščno področje) → 'sposobnost za zaznavanje duhovnih pojavov' (ciljno področje).

2. Iz pomena (2) se je s pomočjo metonimične širitve razvil pomen (3) '(pozitiven) odnos do duhovnih pojavov' (gre torej za metonimijo: sposobnost zaznavanja česa – (pozitiven) odnos do zaznavanega), ki se odraža v imenskih zvezah *čut za pravico*, *čut za dobroto*, *sočloveka*, *pomoč*, *čut za sočutje*.

3. Zanimivo je, da je dve vprašanki izraz *čut* asociiral na čustva (*strah*, *ljubezen*, *bolečina*, *razočaranje*, *strast*, *ljubosumnost*). Da povezovanje teh dveh pojmovnih področij ni naključno, smo pokazali v poglavju 3.4.1, kjer predstavljamo etimologijo glagola *čutiti*. Morda je takšen odgovor posledica tega, da je pomen (5) povezan s pomenom (1) prek metaforične širitve: 'sposobnost za zaznavanje »zunanjih«, fizičnih dražljajev' (izhodiščno področje) → 'sposobnost zaznavati (lastne) »notranje«, čustvene vzgibe' (ciljno področje).

4. Ena vprašanka je namesto čutov naštevala čutila, ki so potrebna za določen tip čutnega zaznavanja, ter jih opredelila glede na vrsto zaznav (*Poznam čute: oči – čut za vid*, *ušesa – za sluh*, *nos – vonj*, *jezik – okus*²⁰¹). Ta zamenjava je metonimične narave: čut – čutilo. Koncept čutov je torej tesno povezan tudi s področjem čutil.

5. Dve vprašanki (ena slovenistka, ena sociologinja) nista napisali ničesar.

Tabela 3: *Struktura odgovorov glede na izraženi pomen*

	Slovenisti	Sociologi	Skupaj
Čuti – prvi pomen	25	18	43
Prvi in drug(otn)i pomeni	1 ²⁰²	0	1
Samo drug(otn)i pomeni	2 ²⁰³	1 ²⁰⁴	3
Prvi/drug(otn)i pomeni in interferenca z ZPS	0	3 ²⁰⁵	3
Čustva	0	2	2
Nič	1	1	2
Skupaj	29	25	54

²⁰¹ Vprašana je izpustila *tip*. Ima to kaj opraviti s tem, da je težko določiti, s čim pravzaprav (v najožjem smislu besede) tipamo? Je to res koža ali pa so to prsti, dlani, roke ipd. Prim. SSKJ in op. 55.

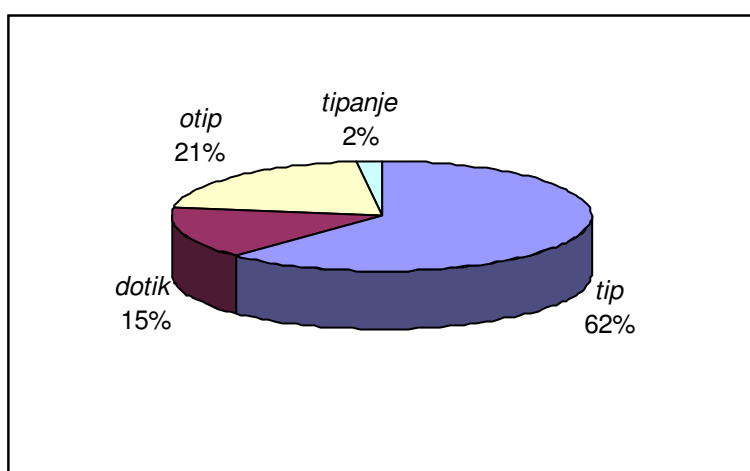
²⁰² Vprašanec 1: *tip*, *vonj*, *vid*, *dotik*, *ostali*: *čut za pravico*, *za estetiko*, *za odnose*.

²⁰³ Vprašanec 2: *sedmi čut*, *materinski čut*. Vprašanec 3: *čut za dobroto*, *čut za sočloveka*, *čut za pomoč*, ...

²⁰⁴ Vprašanec 4: *materinski čut*, *glasbeni čut*, *umetniški čuti*.

²⁰⁵ Vprašanec 5: *sluh*, *vid*, *okus*, *voh*, *čut za tip*, *čut za ravnotežje*, *šesti čut*. Vprašanec 6: *čut za ravnotežje*, *čut za sočutje*, *čut za natančnost*. Vprašanec 7: *vid*, *tip*, *sluh*, *okus*, *kinestetični občutki* (*bolečina*, *toplo*, *hladno*).

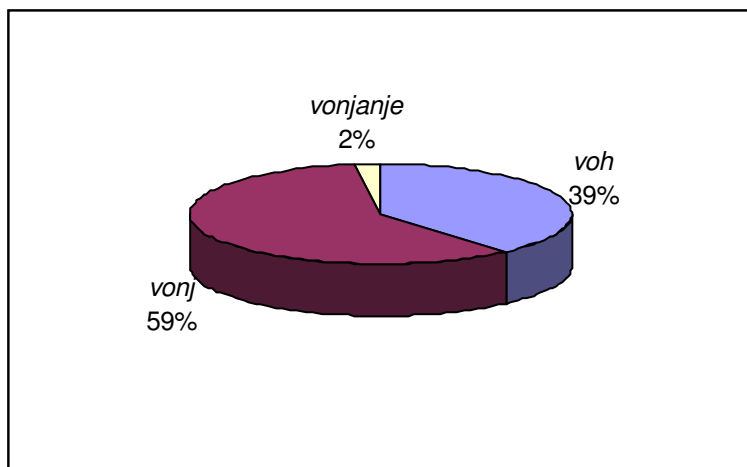
4.5.1.2 V oči tudi bode, da so vprašani namesto predvidenih poimenovanj za čute pogosto pisali druge izraze, zlasti *dotik*, *otip*, *vonj*, posamič pa tudi glagolniki *videnje*, *tipanje*, *vonjanje*²⁰⁶ ter sintagme kot npr. *čut za tip*, *čuti na dotik*. Zlasti pogosto so vprašanci zamenjevali besede, ki se nanašajo na tip in voh. Razmerje, v katerem se pojavljajo posamezna poimenovanja za ta dva čuta, je razvidno iz sledečih slik. Slika 6 prikazuje poimenovanja za tipno zaznavanje. To je bilo največkrat poimenovano kot *tip* (več kot 60 odstotkov vprašanih), nekaj manj kot četrtnina vprašancev ga je poimenovalo kot *dotik*, samo ena oseba je uporabila izraz *tipanje*.

Slika 6: Poimenovanja za tip

Skoraj 60 odstotkov vprašancev je zaznavanje z vohom poimenovalo kot *vonj*, kot *voh* pa malo manj kot 40 odstotkov vseh vprašanih. Glagolnik *vonjanje* se je pojavil samo enkrat (gl. sliko 7).

²⁰⁶ Npr.: *bolečino*, *sluh*, *videnje*, *toploto*, *vonjanje*, *mraz*; *vonj*, *sluh*, *tipanje*, *okus*, *vid* (oba odgovora pri slovenistih).

Slika 7: Poimenovanja za voh

Omenjene zamenjave brez večjih težav pojasnimo, če se vprašamo, katero prvino konceptualne baze govorec z določenim referenčnim izrazom postavlja v ospredje, torej kaj v okviru baze profilira. Govorimo o metonimiji:

- *otip* in *vonj* postaneta razvidna v kontekstu metonimije, pri kateri je izpostavljena lastnost zaznavanega (sposobnost zaznavanja – lastnost zaznavanja);
- pri *dotiku* je v ospredje postavljen rezultat dejanja (metonimija: sposobnost zaznavanja – rezultat dejanja /zaznavanja/);
- pri glagolniških oblikah *tipanje*, *vonjanje* je seveda v ospredju dejanje samo (metonimija: sposobnost zaznavanja – dejanje /zaznavanje/).

Težje je odgovoriti, zakaj so vprašani uporabili imenski zvezi *čut za tip* ter *čut na dotik*. Pri prvi gre morda za posplošitev vzorca *čut za kaj* (npr. *čut za ravnotežje*, *barve*, *bolečino* itd.). Zveza *čut na dotik* je mogoče nastala zaradi interference z *na otip*.

Sklep. Razen izrazov, ki so nastali zaradi interference z znanstveno podobo sveta, so se v odgovorih pojavljale še številne druge besede, povezanih z različnimi spoznavnimi področji, navadno resda sorodnimi s področjem čutov. Po drugi strani so odgovori pokazali, da moramo biti pozorni na razmerja med leksemi, ki se nahajajo v okviru istega pojmovnega polja – zlasti pri *tipu* (na lekseme *dotik*, *otip* ter *tipanje*) ter

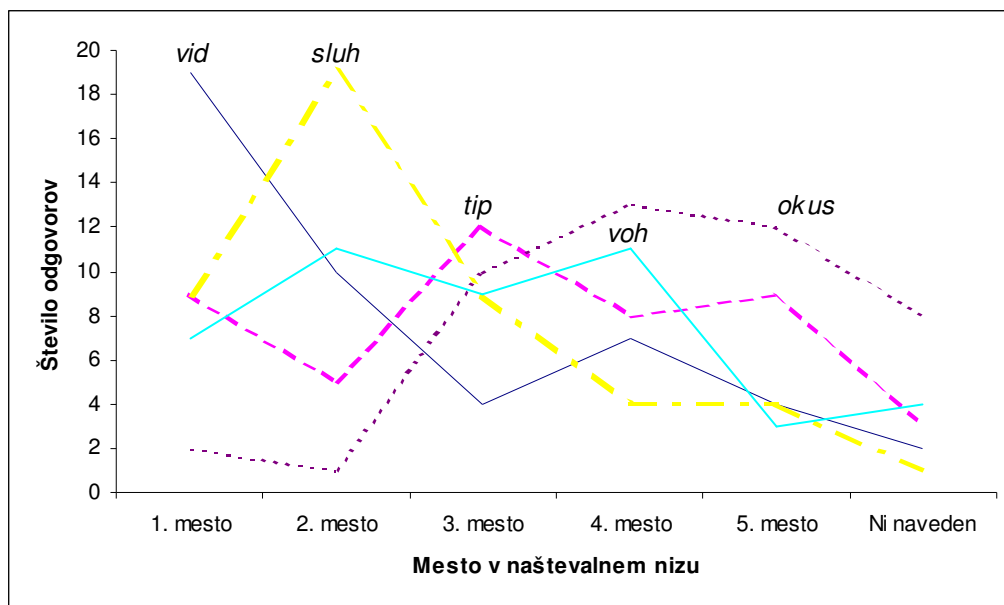
vohu (*vonj*, *vonjanje*). Govorec namreč s tem, ko uporabi različne jezikovne izraze za poimenovanje ene in iste predmetnosti, osvetljuje različne dele predstave le-te. Če govorec namesto izraza *voh* uporabi *vonj*, to pomeni, da v ospredje postavlja lastnost zaznavanega, na podlagi tega pa lahko sklepamo, da je *vonj* kot tak (prijeten, neprijeten, privlačen ipd.) za človeka veliko bolj pomemben kot *voh* (tega čuta se ponavadi zavedemo šele, kadar ga za nekaj časa izgubimo – če smo nahodni). To potrjuje predpostavko kognitivistov, da se na površini jezika, tj. v jezikovnih izrazih, odražajo njegovi pojmovni, konceptualni temelji.

4.5.1.3 Iz zaporedja, v katerem so vprašanci naštevati čute, je mogoče razbrati, kako je strukturirana kategorija ČUT oz. kakšen položaj imata v njej kategoriji VID in TIP. V tabeli 4 so čuti prikazani glede na svoje mesto v naštevalnem nizu in glede na število odgovorov, v katerih se na določenem mestu pojavljajo.

Tabela 4: Čuti glede na mesto v naštevalnem nizu pri slovenistih in sociologih

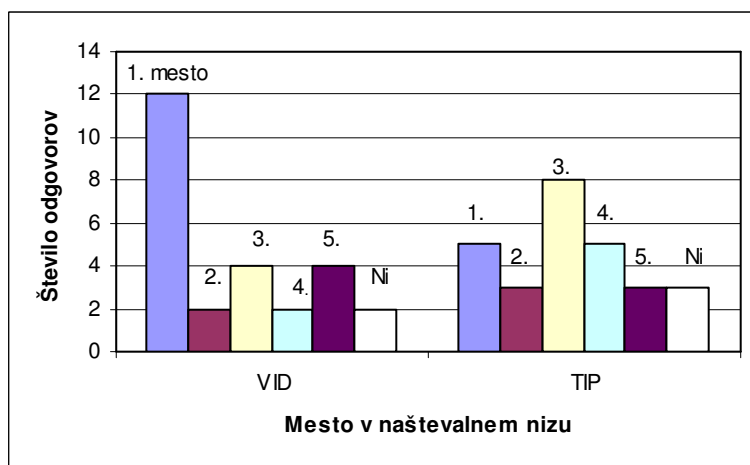
	1. mesto		2. mesto		3. mesto		4. mesto		5. mesto		Ni naveden	
	Soc.	Slov.	Soc.	Slov.	Soc.	Slov.	Soc.	Slov.	Soc.	Slov.	Soc.	Slov.
Vid	7	12	8	2	0	4	5	2	0	4	0	2
Tip	4	5	2	3	5	8	3	5	6	3	0	3
Sluh	6	3	5	14	6	3	1	3	2	2	0	1
Voh	3	4	5	6	4	5	5	6	1	2	2	2
Okus	0	2	0	1	5	5	6	7	4	8	5	3

Pri vsakem od omenjenih izrazov je mogoče opaziti zgostitev odgovorov na enem od zaporednih mest; glede na to lahko določimo njihov položaj v okviru kategorije ČUT. Iz slike 8 (spodaj) je tako razvidno, da se VID nahaja v središču kategorije ČUT (vrh doseže na prvem mestu), TIP pa teži bolj k njenemu obrobju (do zgostitve odgovorov je prišlo na tretjem mestu), s čimer se (vsaj delno, tj. glede vida) potrjujejo predhodna predvidevanja (gl. 4.4). Na drugem mestu je krepko zasidran SLUH, VOH pa se nahaja nekje med drugim in četrtem mestom. Najbolj obrobni element kategorije ČUT je OKUS, ki se največkrat nahaja na repu naštevalnega niza, vprašani pa so nanj pri naštevanju tudi največkrat pozabili (prim. tabelo 4).

Slika 8: Čuti glede na mesto v naštevalnem nizu

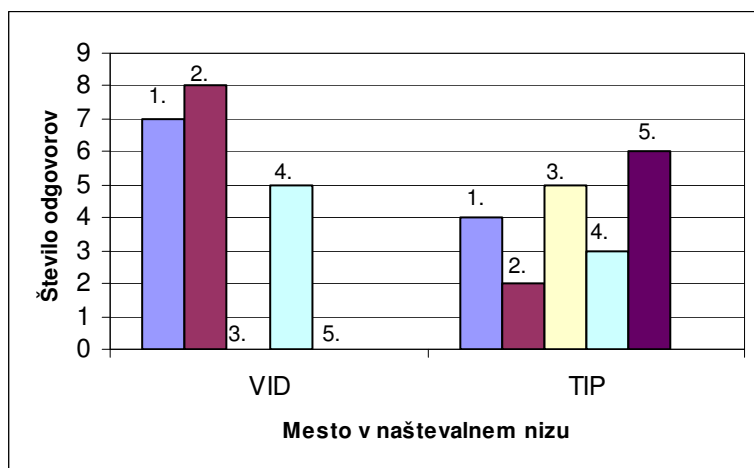
Dobljene rezultate si pogledjmo še z drugega zornega kota – zdaj bomo osvetlili samo kategoriji VID in TIP, ki sta v žarišču našega zanimanja. Anketirani skupini si bomo tokrat ogledali ločeno, da bi ugotovili, ali med odgovori slovenistov in sociologov obstajajo kakšna razhajanja (prim. sliko 9 in sliko 10).

Slika 9: Vid in tip glede na mesto v naštevalnem nizu – slovenisti

Primerjava rezultatov, dobljenih v dveh različnih skupinah (slovenisti, sociologi), kaže na pomembna razhajanja glede na mesto, na katerem se v naštevalnem nizu

nahajata VID in TIP. Če za VID lahko rečemo, da pri obeh skupinah prepričljivo prevladuje na prvem (oz. delno tudi na drugem) mestu naštevalnega niza, se pri TIPU zatakne. Vidimo, da TIP doseže pri slovenistih vrh na 3. mestu, sociologi pa so ga največkrat navajali na 5. mestu.

Slika 10: Vid in tip glede na mesto v naštevalnem nizu – sociologi

Ali to pomeni, da je tovrstni preskus pri določanju položaja podkategorije v okviru višje, nadrejene kategorije neuporaben?

Sklep. Dobljeni rezultati po mojem mnenju ne spodbijajo ugotovitev E. Rosch in drugih (prim. Taylor 1995, Žic Fuchs 1991) o prototipskem učinku znotraj kategorij. Opozorijo pa nas na njegovo naravo:

1. S tovrstnimi poskusi je mogoče dokazati predvsem skrajne (torej najbolj središčne oz. najbolj obrobne) položaje elementov znotraj določene kategorije.
2. Na podlagi poskusa lahko kvečjemu slutimo, kam preostali (tj. nesrediščni in neobrobni) elementi umestitveno težijo: proti sredini ali proti obrobju.

Poskus je pokazal, da je VID zagotovo bolj reprezentativen element kategorije ČUT kot TIP oz. da je, kot kažejo odgovori obeh skupin, njen prototipski element. (Naša ugotovitev se na tem mestu ujema z opažanji o pomenu vidnega zaznavanja za človeka v zahodnem civilizacijskem prostoru, kamor spada tudi slovenska kultura, kar po mojem dodatno krepi verodostojnost dobljenih izsledkov; prim. tudi hierarhizacijo čutov pri Pajdzińska 1996 po kriteriju zbranega gradiva v poljščini: *vid, sluh, tip, okus, vonj.*) Prav tako nedvo(u)mno se je pokazalo, da OKUS spada čisto na obrobje dane

kategorije: tako slovenisti kot sociologi so ga v naštevalnem nizu najpogosteje navajali nazadnje ali pa so ga sploh pozabili omeniti. Če lahko najbolj središčne in najbolj obrobne elemente določimo dokaj natančno in s precejšnjo gotovostjo, pa tega ne moremo reči za vmesne vrednosti pojmovne kategorije, tukaj ČUT, torej za SLUH, TIP in VOH. Pri teh je mogoče zgolj začutiti, ali težijo bolj k središču ali bolj k obrobju. Z gotovostjo lahko trdimo, da SLUH teži proti središču, TIP pa se nahaja nekje na sredini med obrobjem in prototipom, z rahlim teženjem proti obrobju; podobno lahko rečemo za VOH (gl. sliko 8).

Predvidevanja iz 4.4.1 o središčnem položaju VIDA v kategoriji ČUT so se tako z vprašalnikom potrdila, predpostavka, da bo TIP največkrat na repu naštevalnega niza oz. da bo pogosto celo pozabljen, pa je bila ovržena.

4.5.2 Drugi del

4.5.2.1 V drugem delu ankete so vprašanci tvorili povedi z glagolom *videti* in *tipati*. Pri pregledu vprašalnikov sem (pri slovenistih) morala izločiti dva, v katerih sta vprašana zgolj pregibala omenjena glagola v različnih časih in naklonih. Vprašalnika s spregatveno paradigmo sta bila izločena, ker tvorjeni primeri ne ustrezajo definiciji povedi, ki pravi, da je to »najmanjša samostojna enota sporočila, ki je lahko že sama sporočilo« (Toporišič 1991: 419). V celoti sem tako upoštevala 52 vprašalnikov.

Pri analizi dobljenega gradiva se je pokazala potreba po dvojnem štetju:

1. Po eni strani me je zanimalo, koliko povedi nasploh so napisali vprašanci za posamezen čut. Število vseh tvorjenih povedi namreč po mojem mnenju posredno priča o tem, katera pojmovna kategorija, VIDNO ali TIPNO ZAZNAVANJE, je v zavesti govorcev bolj središčna (prim. predpostavke v poglavju 4.4.2). Zato v poglavju 4.5.2.2 najprej prikazujemo nekaj statistike o splošni produktivnosti vprašancev.

2. Za analizo pomenske strukture kategorij TIPATI in VIDETI pa lahko pridejo v poštev le tiste povedi, v katerih se pojavljata glagola *tipati* in *videti*, ne pa tudi tvorjenke iz njiju ali drugi leksemi iz iste pojmovne kategorije (prim. 4.5.2.1.1). V ta namen lahko torej štejemo *edinole* tiste pojavitve, kjer imata omenjena glagola vlogo osebne glagolske oblike, obenem pa je treba upoštevati vse njune (stavčne) pojavitve.

4.5.2.1.1 V nekaj povedih so vprašanci, kot rečeno, namesto zahtevanega glagola zapisovali tvorjenko iz tega glagola oz. njegov dovršni ali nedovršni par. Motivirane besede (z besednovrstnega vidika) lahko razdelimo na:

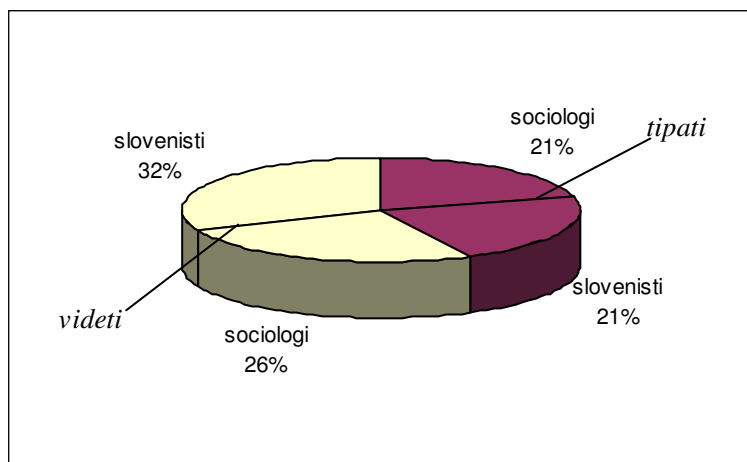
- glagolske tvorjenke, ki imajo predvsem vidsko funkcijo in so jih vprašanci verjetno zapisali precej nezavedno, kadar so potrebovali dovršno ali nedovršno obliko glagola (*videvati (se), zagledati, sprevideti; pretipati, otipati, potipati, zatipati, otipavati*);
- samostalniške tvorjenke, ki so največkrat glagolniki, zlasti *tipanje* (poleg nekoliko manj pogostega *otipavanje*), pogosto pa se pojavljajo tudi besede *vidljivost, vidnost, vid, videz, videno, jasnovidec, otip, tip*;
- in pridevniške tvorjenke (*viden, neviden, navidezen*).

Teh izglagolskih tvorjenk pri drugem šteju nisem upoštevala, čeprav sodijo v isti pojmovni kategoriji kot obravnavana leksema (VIDNO oz. TIPNO ZAZNAVANJE). V drugem delu vprašalnika namreč analiziramo strukturo pomenskih kategorij VIDETI in TIPATI, torej na podlagi posameznih pomenskih uresničitvev sklepamo o položaju posameznih pomenov v dani kategoriji. Besedotvorna obrazila (predpone, pripone) pri glagolskih tvorjenkah namreč pogosto niso samo vidski morfemi, ampak tudi nosilci besedotvornega (predmetnega) pomena (o vlogi glagolskih obrazil gl. poglavje 3.4.2.).

4.5.2.1.2 Seveda je bilo treba izločiti tudi povedi z glagolom *dotikati se* (oz. *dotakniti se*), ki sicer spada v isto pojmovno kategorijo kot leksem *tipati* in je z njim v določenem paradigmatskem razmerju (prim. poglavje 3.4.2.3.1), vendar prav tako kot motivirane besede iz *tipati* presega okvir tukajšnje analize.

4.5.2.2 Najprej bom ugotavljala, kje v okviru nadredne kategorije (ČUTITI) se nahajata pomenski kategoriji VIDETI in TIPATI. V 4.4.2 smo predpostavili, da bodo imeli vprašanci manj težav s tvorjenjem povedi z glagolom *videti* kot pa s *tipati* in da je kategorija VIDETI bolj središčna od TIPATI. Gradivo, pridobljeno z vprašalnikom, to predpostavko potrjuje, kar je razvidno iz slike 11: tako slovenisti kot sociologi so napisali več povedi za vidno zaznavanje kot pa za tip.²⁰⁷

²⁰⁷ Vprašanci so sicer imeli za nalogo napisati čim več povedi z *videti* in *tipati*, vendar so dejansko pisali tudi marsikaj drugega. Prim. razdelek 4.5.2.1 in nadaljnjo analizo odgovorov.

Slika 11: Delež tvorjenih povedi z glagolom videti oz. tipati

Pri slovenistih sem naštela 59,65 %, pri sociologih pa 54,87 % (od vseh tvorjenih) povedi za vidno zaznavanje. Povprečno se leksemi, povezani s tipom, pojavljajo le v okoli 42,59 % vseh povedi. Posrečena ilustracija zadrege, v katero pridemo, ko se znajdemo pred nalogo napisati čim več povedi z glagolom *tipati*, je zgled, ki ga je napisala neka vprašanka: *Tipati je glagol, s katerim je težko narediti pameten stavek.*

Slovenisti so se izkazali za bolj produktivne, in sicer so skupno nanizali kar 404 povedi (zahvaljujoč povedim za *videti*), sociologi pa so jih napisali 359, kar je 45 manj kot slovenisti. Podatki so predstavljeni v tabelah 5 in 6.

Tabela 5: Število tvorjenih povedi – slovenisti

	<i>videti</i>	<i>tipati</i>	Skupaj (<i>videti</i> + <i>tipati</i>)
Skupaj	241	163	404
Največ	19	10	25
Najmanj	4	3	7
Povprečno	8,93	6,04	14,96

Slovenisti so torej povprečno napisali slabih 15 povedi na osebo, in sicer skoraj 9 z glagolom *videti* ter 6 s *tipati*. Najbolj navdihnjeni slovenist je zapisal kar 19 povedi z *videti*, najmanj produktiven pa le 4. Pri *tipati* je bila zgornja meja 10 napisanih povedi, najnižja pa 3.

Tabela 6: Število tvorjenih povedi – sociologi

	<i>videti</i>	<i>tipati</i>	Skupaj (<i>videti</i> + <i>tipati</i>)
Skupaj	197	162	359
Največ	13	14	23
Najmanj	4	2	9
Povprečno	7,88	6,48	14,36

Sociologi pa so povprečno napisali po (vsega skupaj) približno 14 povedi in pol, od tega povprečno slabih 8 povedi z *videti* ter 6 in pol s *tipati*. Največje število zapisanih povedi pri *videti* je bilo 13, najmanjše pa 4. Pri *tipati* niso napisali več kot 14 povedi in ne manj kot 2. Lahko rečemo, da so sociologi za *videti* pisali manj kot njihovi kolegi (povprečno 1,05 povedi manj), bolj ustvarjalni pa so bili pri pisanju stavkov s *tipati*, in sicer so povprečno napisali za 0,44 povedi na osebo več kot slovenisti. V celoti so za njimi tako povprečno zaostajali za 0,6 povedi.

Sklep. Preštevanje napisanih povedi je potrdilo naše predvidevanje, da bodo vprašanci lažje pisali povedi z *videti* kot pa z glagolom *tipati*. Po tem to lahko posredno sklepamo, da se VIDETI nahaja bolj v središču nadrejene kategorije kot TIPATI, kar posledično pomeni, da se vidnega zaznavanja bolj zavedamo – podobno smo ugotovili že za samostalniški kategoriji VID in TIP.

4.5.2.3 Pri analizi pomenske strukture obravnavanih kategorij, kot se kaže v vprašalniškem gradivu, nas bo zanimalo:

- kateri pomeni se v gradivu pojavljajo,
- kateri pomeni so najpogostejši oz. kateri najredkejši,
- katere pomene vprašanci navajajo bolj na začetku (v tem: na prvem mestu) in katere bolj na koncu (v tem tudi: na zadnjem mestu).

V analizo bodo, kot rečeno, vključene tiste stavčne pojavitve glagolov *videti* in *tipati*, ki ustrezajo omejitvam, navedenim v poglavju 4.5.2.1. Skupno je bilo upoštevanih 654 pojavitev obeh glagolov, od tega je bilo pojavitev glagola *videti* 434, *tipati* pa se je pojavil 220-krat (gl. tabelo 7).

Tabela 7: Pojavitve glagolov videti in tipati

	<i>videti</i>	<i>tipati</i>	Skupaj
Slovenisti	237	103	340
Sociologi	197	117	314
Skupaj	434	220	654

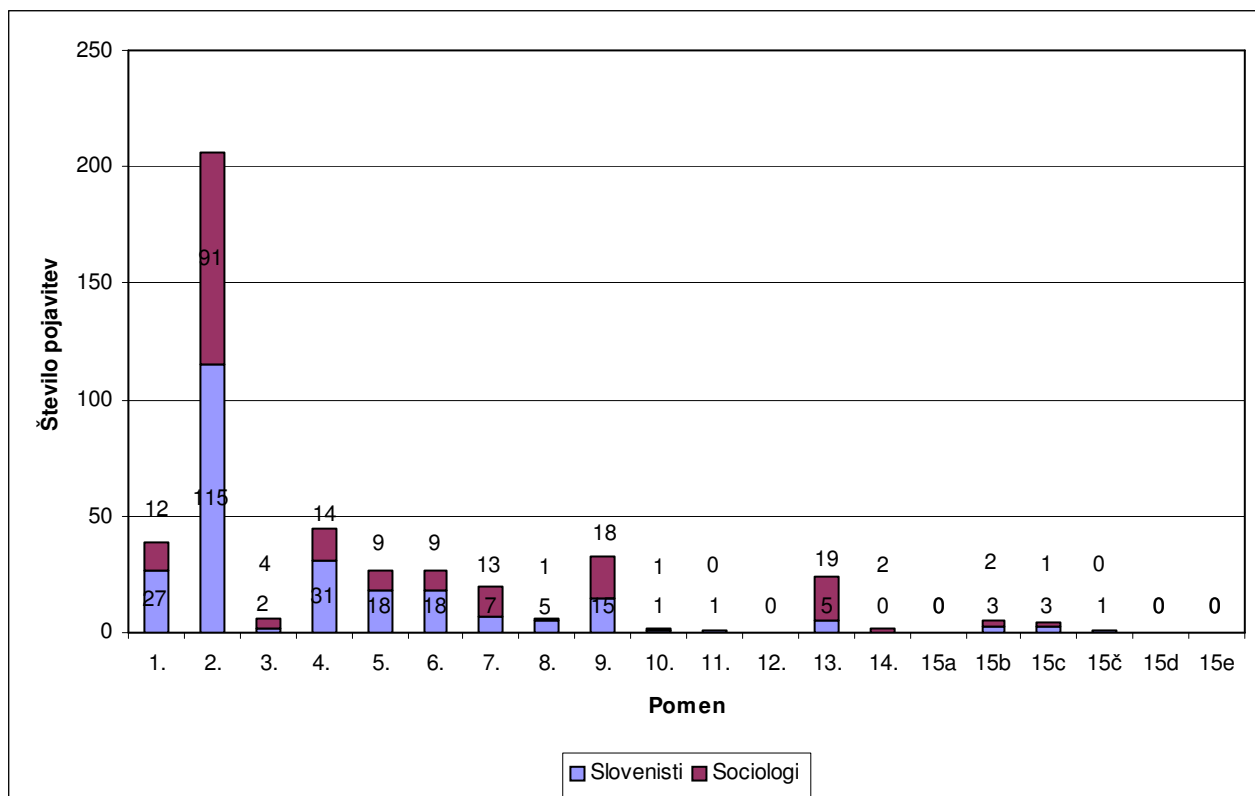
Klasifikacijo pomenov leksemov *videti* in *tipati*, kot rečeno, povzemam po poglavju 3.4.1, v katerem je bila razčlenjena pomenska struktura teh leksemov po SSKJ. Tako bom posredno lahko preverjala pravilnost na slovarskem gradivu temelječe določitve položaja posameznih pomenov znotraj dane kategorije – leksema.

4.5.2.3.1 Glede na SSKJ lahko za pomensko kategorijo VIDETI rečemo, da vsebuje naslednje pomene (prim. poglavje 3.4.1.2.2.1):

- (1) 'biti sposoben zaznavati z očmi', npr. po poškodbi na desno oko ne vidi več
- (2) 'zaznavati kaj z očmi': videti letalo, oblake
- (3) 'zaznavati z »notranjimi očmi«': v duhu, sanjah videti kaj
- (4) 'seznaniti se s čim z gledanjem (tj. z očmi)': to sem videl na lastne oči
- (5) 'spoznati, ugotoviti kaj z gledanjem': ko je videl, da mu sledijo, se je skrtil
- (6) 'spoznati, ugotoviti kaj sploh': ko sem začel pisati, sem videl, da to ni tako preprosto
- (7) 'biti pripravljen zaznati kaj': videti spremembo
- (8) 'sklepati kaj iz videnega (na podlagi izkušenj)': po drevju je videl, da se bliža pomlad
- (9) 'sniti se s kom': vsako leto se vidijo za praznike
- (10) 'biti zaznavan z očmi (torej biti)': na sliki vidimo dele stroja, na trgu je videti različno blago
- (11) 'meniti o čem/kom kaj': v njegovi prijaznosti vidim hinavščino
- (12) 'skrbeti za koristi, ugodnosti koga': samo sebe vidi
- (13) 'imeti videz, zdeti se': pot je videti dobra
- (14) 'imeti določeno (vrednotenjsko) razmerje do predmeta zaznavanja' (X rad vidi koga/kaj): ne vidi rada, da kadim
- (15) kot medmet:
 - (a) 'izraža opozorilo na to, kar se zazna z očmi': vidite, kako se bliska
 - (b) 'izraža opozorilo na ugotovitev, spoznanje': vidiš, za to gre
 - (c) 'izraža opozorilo na neko govorčevo »napako«': vidiš, kakšen si
 - (č) 'izraža opozorilo na pravilnost (lastnih) trditev': boš videl, kako ga bova premagala
 - (d) 'izraža začudenje, presenečenje': (ga) vidiš, kako zna, če hoče
 - (e) 'izraža spodbudo': no, vidiš, saj gre

4.5.2.3.1.1 V gradivu, pridobljenem z vprašalnikom, so se za *videti* uresničili pomeni od (1) do (11), (13), (14) in (15) (b), (c) in (č) (v zgornji tipologiji so podčrtani). Razmerje v številu pojavitev teh pomenov je prikazano v sliki 12 spodaj.

4.5.2.3.1.2 Kot lahko opazimo, so vprašanci daleč najpogosteje uporabljali glagol *videti* v pomenu (2) 'zaznavati kaj z očmi' (npr. *Videl sem očeta; Videla sem oblake na nebu; Videl sem stolp, kako se ruši*), in sicer kar 206-krat, kar je povprečno v 3,96 stavkih na osebo. Ta pomen je večinoma prevladoval – ni bilo vprašanca, ki ne bi vsaj enkrat zapisal stavka s tem pomenom –, nekateri pa so celo pisali samo stavke s tem pomenom (3 vprašani). Drugi najpogostejši pomen je bil s 45-imi pojavitvami pomen (4) 'seznaniti se s čim z gledanjem (tj. z očmi)' (*Zanimivo je videti New York; Hočem videti, kako stvari potekajo* itd.), tretji po pogostosti je bil (9) 'sniti se s kom' (33 pojavitev: *Kmalu bom videla fanta; Se bova še kaj videla?* itd.), četrti pomen (1) 'biti sposoben zaznavati z očmi' (*Brez očal ne vidim dobro; Že ob rojstvu ni videl; Gledal je, a ni videl*), ki so ga vprašanci zapisali 29-krat, na petem mestu pa sta bila pomena (5) 'spoznati, ugotoviti kaj z gledanjem' (npr. *Vidim, da ti ni preveč prijetno*) in (6) 'spoznati, ugotoviti kaj sploh' (*Vidim, da znaš*) s po 27-imi pojavitvami. Omembe vredna sta še pomen (13) 'imeti videz, zdeti se' (npr. *Moje hlače so videti zlikane* – 24 pojavitev) in (7) 'biti pripravljen zaznati kaj' (*Nisem hotela videti, kaj se dogaja* – 20 pojavitev). Preostali pomeni so se pojavili manj kot 10-krat, pomeni (12) ter (15) (a), (d) in (e) pa v vprašalniku sploh niso bili uresničeni.

Slika 12: Realizacija pomenov glagola videti

4.5.2.3.1.3 Na prvem mestu so pri *videti* vprašanci največkrat, tj. kar 43-krat, zapisali pomen (2), na njem pa so se bolj naključno pojavljali tudi nekateri drugi pomeni, kot je razvidno iz tabele 8: po dvakrat (1), (4), (7) in (9) ter enkrat (13).

Tabela 8: Pojavitve pomenov glagola videti na prvem mestu

	1. pomen	2. pomen	4. pomen	7. pomen	9. pomen	13.pomen
Število pojavitev pomena	2	43	2	2	2	1
Delež glede na vse pojavitve tega pomena	6,89%	20,87%	4,44%	10%	6,06%	4,16%

Tudi na zadnjem mestu – to je pač različno glede na celotno število pojavitev leksema *videti* pri posameznem vprašancu – je najpogostejši pomen (2) z 18 pojavitvami, vendar to predstavlja le slabih 9 % vseh pojavitev tega pomena. Glede na vse pojavitve posameznega pomena lahko rečemo, da se na zadnjem mestu v največjem deležu pojavljata pomena (10) in (14) (od celotnih dveh pojavitev imata oba po eno na zadnjem mestu), sledi jima pomen (13), ki se je sicer enkrat pojavil na prvem mestu,

vendar je kar tretjina vseh njegovih pojavitev na zadnjem mestu. Tu najdemo tudi skoraj petino vseh pojavitev pomenov (5) in (6) ter šestino pojavitev pomena (3) in slabih 14 odstotkov pojavitev pomena (1), kar je mogoče razbrati tudi iz tabele 9.

Tabela 9: Pojavitve glagola videti na zadnjem mestu

Pomen	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(9)	(10)	(13)	(14)
Število pojavitev	4	18	1	2	5	5	2	4	1	8	1
Delež glede na vse pojavitve tega pom.	13,79%	8,74%	16,66%	4%	18,52%	18,52%	10%	12,12%	50%	33,33%	50%

4.5.2.3.1.4 Sklep. Na podlagi pomenov, ki so jih vprašanci zapisovali v povedih, lahko razberemo, da se v samem središču kategorije VIDETI nedvomno nahaja pomen (2) 'zaznavati kaj z očmi', pri katerem je v ospredju dejavnost zaznavanja: med vsemi pomeni se je pojavil daleč največkrat, najpogosteje pa so ga vprašanci tudi zapisovali na prvem mestu. To potrjuje opažanja v 3.4.1, kjer se je ta pomen izkazal za najpogostejše izhodišče širitev v druge pomene, kar potrjuje njegovo središčnost v kategoriji VIDETI.

4.5.2.3.2 Tvorjene povedi s *tipati* bomo primerjali z naslednjo tipologijo pomenov, ki je prav tako prirejena po SSKJ (gl. poglavje 3.4.1.2.2.2):

- (1) 'zaznavati s prsti (oz. z roko)': *tipati s prsti, z ustnicami*
- (2) 'zaznavati kaj s prsti, z roko zaradi ugotavljanja tipnih lastnosti': *tipati tkanino, volno*
- (3) 'zaznavati kaj s prsti, z roko zaradi ugotavljanja česa sploh': *tipati otrokovo vroče čelo*
- (4) 'zaznavati s prsti, z roko z namenom najti kaj; iskati': *tipati po steni, kje je stikalo; tipati za vžigalicami*
- (5) 'ljubkovalno prijemati koga': *začel jo je objemati in tipati*
- (6) 'preiskovati telo s tipanjem': *tipati bezgavke*
- (7) 'tipajoč iti': *tipati proti izhodu, skozi grmovje*
- (8) 'preiskujoče gledati, ogledovati': *pogledi vseh so radovedno tipali ujetnika*
- (9) 's previdnim poizvedovanjem, izpraševanjem poskušati izvedeti kaj': *najprej je samo tipal, potem pa kar naravnost vprašal*
- (10) 's preiskovanjem, razmišljanjem skušati najti kaj': *tipati za resnico*
- (11) 'počasi se širiti, razširjati po neki površini': *skozi lino tipa mesečina*

4.5.2.3.2.1 Pri nalogi, v kateri so vprašanci pisali povedi s *tipati*, sem pri pomenski analizi napisanih zgledov lahko upoštevala samo pojavitve leksema *tipati* v različnih časih in naklonih (o omejitvah prim. 4.5.2). Izloči.1ti je bilo treba kar 75 stavkov, v katerih so vprašani pisali sestavljenke (tj. *potipati, pretipati, zatipati, otipati*)

oz. izpeljanke (*otipavati*) iz glagola *tipati*. (Več o teh tvorjenkah dalje v poglavju 4.5.2.3.2.4. Prim. tudi poglavje 3.4.2.3.1.1.) Pri treh vprašancih ni bilo niti ene pojavitve brezpredponskega *tipati*. V analizo je bilo tako zajeto gradivo iz 49 vprašalnikov, ki obsega 220 pojavitev leksema *tipati*.

V zbranem gradivu so aktualizirani pomeni od (1) do (9) (razen pomena /8/), ki so zgoraj podčrtani. Pojavljata pa se še dva pomena, ki ju v SSKJ ne najdemo. Frazem *tipati v temi* pomeni 'ne znati se, biti izgubljen' (*Skozi celo vajo sem tipal v temi, Veliko ljudi celo življenje tiplje v temi*), ki se je razvil z metaforično širitvijo iz pomena (7): *tipati v temi* (izhodiščno področje) → 'ne znati se, biti izgubljen, ne vedeti rešitve' (ciljno področje). Konceptualno se ta frazem povezuje z metaforo VIDETI JE VEDETI in ima izkustveni temelj: kadar je kdo v temi, ne vidi in mora uporabljati tip. Tèma je tako prek metafore povezana z nevednostjo, izgubljenostjo, luč, svetloba pa z razumom, vednostjo (prim. besede *razsvetljenje*, *prosveta* ipd.).

V gradivu se pojavlja tudi vezljivostna različica *tipati koga* (torej s tožilnikom človeško⁺) v pomenu 'tepsti, pretepati koga', in sicer v zgledu *Učitelj me je večkrat tipal tudi s palico*. Pomen se je verjetno razvil iz pomena (2) z metaforično preslikavo *tipati koga* (izhodiščno področje) → 'tepsti, pretepati koga' (ciljno področje). Zgled *Profesorica nam je v začetku obljubila, da nas bo večkrat tipala* pa je konkretizacija pomena (9) 's previdnim poizvedovanjem, povpraševanjem poskušati izvedeti kaj', ki ga najdemo tudi v SSKJ.

Zgornji tipologiji pomenov, prirejeni po SSKJ, je torej treba dodati še dva pomena, ki ju slovar ne navaja:

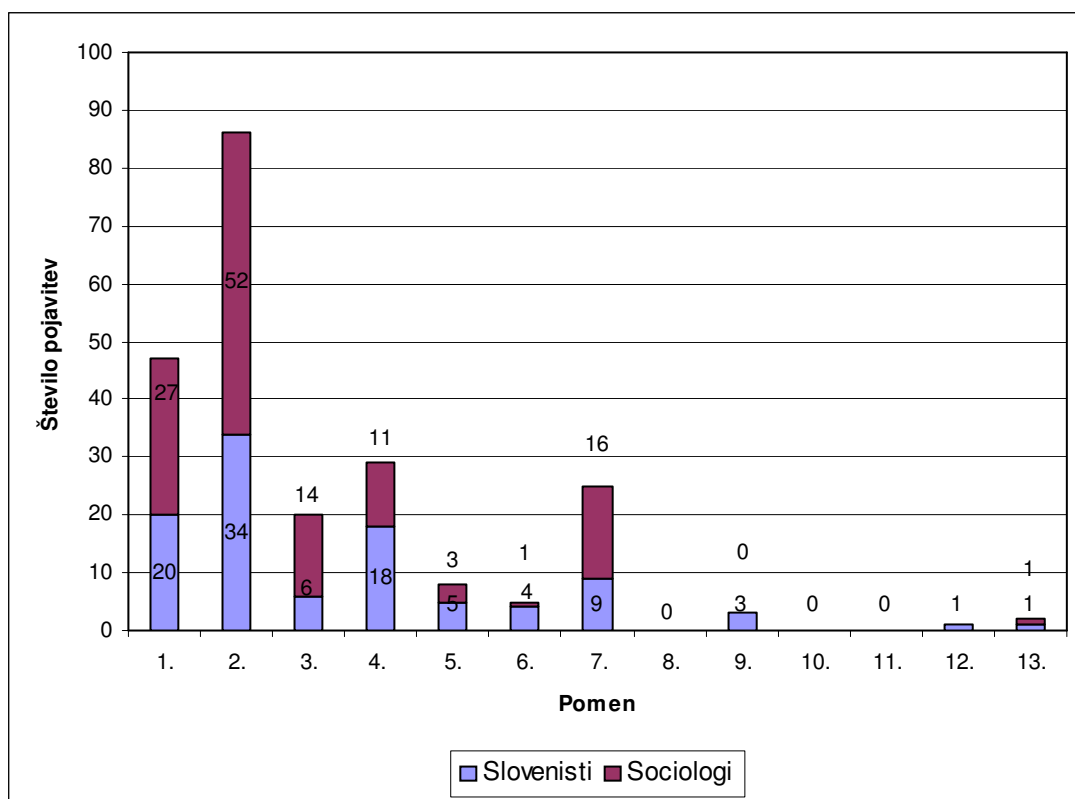
(12) 'tepsti, pretepati koga' (*tipati koga*): *Učitelj me je večkrat tipal tudi s palico*

(13) *tipati v temi* 'ne znati se': *Skozi celo vajo sem tipal v temi*

Pomeni (8), (10) in (11) v vprašalniškem gradivu niso realizirani.

4.5.2.3.2.2 Vprašanci so najpogosteje pisali povedi s pomenom (2) 'zaznavati kaj s prsti, z roko zaradi ugotavljanja tipnih lastnosti' (npr. *Tipala je hrapavo površino mize; Tipaj po svojem puloverju*), in sicer 86-krat, s pomenom (1) 'zaznavati s prsti, z roko' (*Res je, da nisem ničesar slišala niti videla, lahko pa sem tipala*) pa 47-krat. Devetindvajsetkrat so zapisali pomen (4) 'zaznavati s prsti, z roko z namenom najti kaj; iskati' (*Tipala sem po tleh, a nisem našla svoje leče*), 25-krat (7) 'tipajoč iti' (*Tipala je v temi, da bi našla vrata; Če pazljivo tiplješ, ne moreš zgrešiti*) in 20-krat pomen (3)

'zaznavati kaj s prsti, z roko zaradi ugotavljanja česa sploh' (*Tipal sem, če je še živ*). Preostali pomeni so se pojavili manj kot desetkrat. (Gl. sliko 13.)

Slika 13: Realizacija pomenov glagola tipati

4.5.2.3.2.3 Zaradi velikega deleža tvorjenk iz tipati, ki smo jih morali pri analizi pomenske strukture danih glagolskih kategorij izločiti (prim. poglavje 4.5.2.3.2.1), se ne zdi smiselno prešteti, kateri od pomenov tega leksema se najpogosteje pojavlja na prvem oz. zadnjem mestu. Razpon med prvim in zadnjim mestom je pri različnih vprašanih precej neenak in se giblje od vrednosti 1 (zadnje mesto je enako prvo) do 14.

4.5.2.3.2.4 Kot sem že omenila v točki 4.5.2.3.2.1, ni mogoče spregledati dejstva, da se v vprašalnikih pri nalogi s *tipati* zelo pogosto pojavljajo sestavljenke iz tega glagola (predvsem v vidski vlogi), in to veliko pogosteje, kot se to dogaja pri glagolu *videti*. Pojav je preveč očiten, da bi ga lahko pustili ob strani. Neka vprašanka je

ugotovila, da /l/judje *tipamo*, vendar za to dejanje bolj uporabljamo glagole, kot so *otipati*, *potipati* oz. *prijeti*, *pobožati*.

V poglavju o glagolskih tvorjenkah iz *tipati* (3.4.2.3.1.1) smo ugotovili, da se predponška obrazila teh tvorjenk pojavljajo predvsem v vlogi vidskega morfema in da so ponavadi tvorjenke aktualizacija enega od pomenov skladenjskopodstavnega glagola. To je potrdil tudi pregled povedi s sestavljenkami²⁰⁸ iz *tipati*.

Najpogostejša je sestavljenka *potipati* (38-krat), sledita *otipati* (14 pojavitev) in *zatipati* (15 pojavitev), *pretipati* pa se pojavlja 7-krat.

Kateri pomeni in v kolikšnem številu se pojavljajo v zvezi s posamezno tvorjenko, je razvidno iz tabele 10, ki sledi. (Klasifikacijo pomenov prevzemamo po *tipati*.)

Tabela 10: Pomenska realizacija sestavljenk iz glagola *tipati*

	Pomen (po <i>tipati</i>)								
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	Skupaj
<i>potipati</i>	25	9	1	1	0	0	1	1	38
<i>otipati</i>	9	3	0	0	2	0	0	0	14
<i>zatipati</i>	5	0	8	0	1	1	0	0	15
<i>pretipati</i>	1	1	2	0	2	1	0	0	7
Skupaj	40	13	11	1	5	2	1	1	74

Iz preglednice vidimo, da se sestavljenke največkrat pojavijo v pomenu (2) 'zaznavati s prsti, z roko zaradi ugotavljanja tipnih lastnosti' – kar 54 % tvorjenk ima ta pomen. Najpogosteje se s tem pomenom pojavlja *potipati* (25-krat, kar je 65,79 odstotkov vseh njenih pojavitev). Nezanemarljiv je tudi delež pojavitev *otipati* s tem pomenom (9 pojavitev od 14-ih ali 64,43 %).

Tudi pomen (3) 'zaznavati s prsti, z roko zaradi ugotavljanja česa sploh' je najbolj vezan na tvorjenko *potipati* – kar 69,23 % vseh pojavitev tega pomena ima le-ta tvorjenka. Po enkrat ima ta glagol pomen (4) 'zaznavati s prsti, z roko z namenom najti kaj; iskati', (5) 'ljubkovalno prijemati koga', (8) 'preiskujoče gledati, ogledovati'²⁰⁹ in (9) 's previdnim poizvedovanjem, izpraševanjem poskušati izvedeti kaj'.

²⁰⁸ V gradivu se pojavlja tudi glagol *otipavati*, ki je izpeljanka iz *otipati* in torej tvorjenka druge stopnje iz *tipati*. Izraža pomen (5) 'ljubkovalno prijemati koga' (*Nehaj me otipavati, tvoje otipavanje me namreč zelo moti; Zaljubljenca se v fazi spoznavanja (in kasneje) prav rada otipavata, da začutita, kaj je užitek ljubezni*).

²⁰⁹ V tem pomenu se v vprašalniku glagol *tipati* ne pojavi.

Glagol *zatipati* ima najpogostejše pomen (4) (53,33 %), tretjina pojavitev je vezana na pomen (2), po ena pojavitev te tvorjenke ima pomen (6) 'preiskovati telo s tipanjem' in (7) 'tipajoč iti'.

Tvorjenka *otipati* se razen v pomenu (2) pojavlja še v pomenu (3) ter (6), *pretipati* pa se po enkrat ali dvakrat, torej v manjšem številu, pojavlja v pomenu (2), (3), (4), (6) in (7).

4.5.2.3.2.5 Sklep. Tako glede na tvorjene povedi z glagolom *tipati* kot tudi upoštevajoč tvorjenke iz njega lahko sklepamo, da ima središčni položaj v pomenski kategoriji TIPATI pomen (2). Najobrobnejši so v tej kategoriji verjetno pomeni, ki v gradivu sploh niso uresničeni ali se pojavljajo bolj redko.

5 SKLEPNI POVZETEK

V diplomskem delu sem želela s pomočjo metodologije kognitivnega jezikoslovja prikazati, kako se v slovenskem jeziku odražata vidno in tipno zaznavanje.

5.1 Predpogoj za aplikacijo danih teoretičnih izhodišč na slovensko jezikovno gradivo je bilo ovrednotenje te jezikoslovne smeri v smislu iskanja njenega pozitivnega prispevka v (slovensko) jezikoslovje pa tudi odkrivanja njenih pomanjkljivosti. S tem sem se ukvarjala v poglavju **O kognitivnem jezikoslovju**. Na kratko povzemimo bistvene ugotovitve:

1. Kognitivno jezikoslovje izhaja iz predpostavke, da je jezik del procesa spoznavanja in da ga je potrebno obravnavati v tem okviru.
2. Oblikovalo se je kot zavračanje načel tvorbnopretvorbne teorije, in sicer zlasti na področju raziskovanja slovnice (Langacker) in metafore (Lakoff).
3. Povezuje se z drugimi znanstvenimi disciplinami – je interdisciplinarna veda.
4. Kritiki kognitivnim jezikoslovcem očitajo
 - nenatančnost, pretirano posploševanje in opiranje na subjektivni občutek pri jezikovnem opisu,
 - v zvezi s slednjim zavračanje teorije in priseganje izključno na empirijo,
 - nekritičnost do kognitivne metodologije, tj. pretirano rabo (zlorabo) pojmovnega aparata kognitivnega jezikoslovja,
 - predvsem pa samozadostno zanikanje jezikoslovne tradicije.
5. Kognitivno jezikoslovje torej ponuja prenovljen pogled na jezik, vendar le v kombinaciji s spoznanji predhodnih jezikoslovnih smeri.
6. Kognitivizem je na Slovenskem ubral zmernejšo, bolj zadržano (skeptično?) pot.

5.2 Tretje poglavje, **Podoba vidnega in tipnega zaznavanja v slovenščini**, je z vsebinskega vidika trojno.

5.2.1 Prvi del (3.1 **O zaznavanju**) je posvečen enciklopedični predstavitvi značilnosti vida in tipa, v kateri sta dana čuta prikazana s fiziološkega in z antropološkega vidika. To t. i. znanstveno podobo vida in tipa je bilo v nadaljevanju

naloge mogoče primerjati s podobo teh dveh čutov, kakršna se kaže v analiziranem jezikovnem gradivu. Čutno zaznavanje je ena od temeljnih človekovih izkušenj, kar se zrcali tudi v jeziku.

5.2.2 Sledita teoretično naravnani poglavji 3.2 in 3.3, v katerih so predstavljeni temeljni pojmi, ki sem jih kasneje uporabila pri analizi gradiva. Pojem kategorizacije (gl. 3.2 **Kategorizacija vida in tipa**) sem prikazala v luči dihotomije klasična/aristotelovska kategorija vs. prototipska kategorija, ki jo poudarjajo kognitivni jezikoslovci. Ukvarjala sem se predvsem z manj znanim pojmom prototipske kategorije, ki je organizirana na podlagi t. i. družinske podobnosti med njenimi elementi, in predstavila tudi oba tipa organiziranosti takšne kategorije (tj. glede na prototip in glede na shemo). Po drugi strani je izpostavljena potreba po dvojnem pojmovanju kategorij: obstajajo bodisi pojmovne (ki združujejo lekseme, povezane v isto pojmovno področje) bodisi pomenske kategorije (tj. lekseme s specifično pomensko strukturo). To delitev sem upoštevala v kasnejši jezikovni analizi. Nekoliko podrobneje je predstavljen tudi pojem osnovne ravnine kategorizacije (gl. 3.2.2), ki jo kognitivizem v hierarhiji kategorizacijskih ravnin izpostavlja kot spoznavno najbolj ekonomično. Analiza je pokazala, da tako kategorije TIP, VID kot tudi TIPATI, VIDETI spadajo na osnovno ravnino kategorizacije, saj so s spoznavnega vidika bolj informativne kot druge ravnine iz istega pojmovnega polja. V razdelku 3.2.3 je s teoretičnega vidika predstavljeno kognitivno pojmovanje strukture pomenskih kategorij. Kognitivisti tudi pri preučevanju leksikalne večpomenskosti uporabljajo teorijo prototipskosti: lekseme vidijo kot prototipske kategorije s posebno razvrščenostjo elementov okoli središča, prototipa, v smeri proti obrobju kategorije. Avtorjem, katerih poglede navajam v tem poglavju (Taylor, Lakoff, Langacker), je skupno spoznanje o medsebojni povezanosti pomenov iz iste pomenske kategorije. Obširneje sem se posvetila Langackerjevemu pojmu mrežnega modela, s katerim je mogoče shematično ponazoriti pomensko zgradbo (večpomenske) kategorije, in kategorizacijskih razmerij med vozlišči na tej mreži, zlasti (metonimične in metaforične) širitve iz prototipa in razvijanje sheme (ki poteka bodisi v smeri abstrakcije, shematizacije bodisi v smeri ponazoritve, konkretizacije). V poglavju 3.3 (**Pomen v luči kognitivne semantike**) je prikazan pristop kognitivnega pomenoslovja k vprašanju leksikalnega pomena. Sledi oris nekaterih ožje pomenoslovnih pojmov, ki

sem jih uporabljala dalje pri analizi leksemov: predvsem t. i. spoznavnega področja (oz. temu sorodnih pojmov drugih avtorjev) ter profiliranja.

5.2.3 Poglavlje 3.4 Pomenska analiza nekaterih leksemov, povezanih z vidnim in tipnim zaznavanjem je gradivno omejeno na lekseme, ki so v ožjem smislu povezani s pojmom vida oz. tipa, tj. na samostalniški poimenovanji za ta dva čuta (*tip*, *vid*) in na glagole, katerih denotat je dejavnost vidnega oz. tipnega zaznavanja (*videti*, *tipati* in druge pomensko sorodne glagole).

V prvem delu sem analizirala strukturo omenjenih pomenskih kategorij. Pokazalo se je, da:

- je VID večpomenska kategorija, v središču katere je pomen 'čut za zaznavanje vidnega sveta z očmi', TIP pa je kategorija z enim samim vozliščem.
- sta tako kategorija VIDETI kot tudi TIPATI večpomenski. Pomen (2) 'zaznavati z očmi', pri katerem je v ospredje postavljena dejavnost (vidnega) zaznavanja, je izhodišče za številne metonimične in metaforične širitve v druge pomene in tako središče kategorije VIDETI. Kategorija TIPATI je sicer manj razvejana kot VIDETI, vendar je tudi v njenem središču pomen, pri katerem je v prvem planu dejavnost zaznavanja, (1) 'zaznavati s prsti (oz. z roko)', iz katerega izhaja največ pomenskih širitev.
- sta kategoriji ČUT in ČUTITI, ki se kategorizacijsko nahajata nad osnovno ravnino s kategorijami VID, TIP in VIDETI, TIPATI, za te v marsičem shematični.
- analiza slovarskega gradiva dokazuje, da je vidno zaznavanje v slovenščini pogostejše ubesedeno (in zato tudi pomensko bolj pestro) kot tipno zaznavanje.

V drugem delu tega poglavja sem opazovala paradigmatska razmerja med tistimi glagoli, ki se v ožjem smislu nanašajo na sposobnost oz. dejavnost vidnega in tipnega zaznavanja.

- a) Razčlemba glagolov iz pojmovne kategorije VIDNO ZAZNAVANJE je pokazal, da je denotat glagola *videti* sposobnost za zaznavanje (oz. uporaba te sposobnosti), *gledati* se nanaša predvsem na (fizično) dejavnost zaznavanja, pri *zreti*, *strmeti*, *opazovati*, *buljiti*, *bolščati* pa je v ospredju podstavnega koncepta način gledanja.

- b) Izkazalo se je tudi, da tvorjenke iz *videti* niso le vidski pari (nedovršnega) osnovnega glagola, ampak imajo predponsko obrazila (predvsem) besedotvorno vlogo, pomenska povezava s skladenjskopodstavnim glagolom pa je močno zabrisana. V tvorjenkah, ki jih motivira glagol *gledati*, imajo predpone večinoma funkcijo vidskega morfema, hkrati pa priklicujejo vedenje, ki prispeva k drobnim pomenskim razlikam. Opazila sem tudi, da se v tvorjenkah iz omenjenih glagolov ponavadi realizira eno od spoznavnih področij (oz. pomenov) motivirajočega glagola.
- c) Lahko rečemo, da se na tipno zaznavanje v ožjem smislu kot namerno in usmerjeno dejavnost, povezano s spoznavnimi procesi, nanaša le leksem *tipati* in tvorjenke iz njega (ter, jasno, njegova neknjižna vzporednica *šlatati* z vidskimi variantami). Glagol *dotikati se / dotakniti se* je pomensko splošnejši in (načeloma) ni povezan (izključno) z namernostjo zaznati določene lastnosti prizadetega predmeta; leksem aktivira predstavo o bližini in stiku med udeležencema dogodka ter o tem, da med njima obstaja določeno razmerje, ki je lahko dveh vrst (glede na vršilca ali povzročitelja dejanja).
- d) Tudi tvorjenke iz *tipati* so načeloma aktualizacija enega (redko več) spoznavnih področij skladenjskopodstavnega glagola. Vloga predponskih obrazil je predvsem vidska, obenem pa je s temi morfemi navadno realiziran kateri od pomenov motivirajočega glagola.

5.3 Ugotovitve o strukturi pojmovnih in pomenskih kategorij, pridobljene na podlagi analize slovarskega gradiva, sem v četrtem poglavju, **Empirična analiza pojmovnih in pomenskih kategorij**, preverjala tudi z anketo. Ta je sestavljena iz dveh nalog: v prvi so morali vprašanci naštet čute – na podlagi tega sem ugotavljala, ali je *vid* res v središču, *tip* pa na obrobju pojmovne kategorije ČUT –, v drugem delu pa so morali v omejenem času napisati kar največ povedi z glagolom *videti* in *tipati*, kar naj bi pokazalo, ali sta v okviru pomenskih kategorij VIDETI in TIPATI res središčna pomena, ki sta se za takšna izkazala po gradivu iz SSKJ.

5.3.1 Analiza prvega dela vprašalnika je potrdila moja predvidevanja, da je *vid* središčni oz. prototipski element pojmovne kategorije ČUT, *tip* pa bolj teži k njenemu

obrobju. Statistična obdelava odgovorov je predvsem opozorila na naravo prototipskega učinka v kategoriji: s tovrstnimi nalogami je mogoče dokazati predvsem skrajne (najbolj središčne oz. najbolj obrobne) položaje elementov znotraj določene kategorije, za preostale elemente pa lahko kvečjemu slutimo, kam umestitveno težijo: proti sredini ali proti obrobju kategorije. Zanimivo je tudi to, da so vprašani namesto predvidenih poimenovanj za čute pogosto uporabljali druge izraze, zlasti *dotik*, *otip*, *vonj* oz. *videnje*, *tipanje*, *vonjanje* itd. Omenjene zamenjave zlahka pojasnimo s pojmom profiliranja: z vsakim izrazom govorec postavlja v ospredje drugo prvino koncepta – pojav se imenuje metonimija.

5.3.2 Preštevanje zapisanih povedi v drugem delu vprašalnika je pokazalo, da so vprašani lažje pisali povedi z *videti* kot s *tipati*, kar potrjuje predpostavko, da se pomenska kategorija VIDETI nahaja bolj v središču nadrejene kategorije kot TIPATI.

Pri analizi pomenov v tvorjenih povedih se je izkazalo, da je pri kategoriji VIDETI v središču pomen (2) 'zaznavati kaj z očmi', ki so ga vprašanci zapisovali najpogosteje in tudi največkrat na prvem mestu. To se ujema z ugotovitvijo, do katere sem prišla na podlagi analize slovarskega gesla *videti* v poglavju 3.4.1.

Pomenska kategorija TIPATI se je izkazala za nekoliko bolj problematično, saj so vprašanci zelo pogosto tvorili povedi s tvorjenkami iz *tipati* oz. s sorodnimi besedami (npr. *dotikati se* / *dotakniti se*). Zaradi rabe neustreznega glagola sem tako morala veliko povedi izločiti. Med preostalimi povedmi se je kot središčni izkazal pomen (2) 'zaznavati kaj s prsti, z roko zaradi ugotavljanja tipnih lastnosti', kar je že nakazala analiza pomenske strukture tega leksema v 3.4.1.

6 LITERATURA IN VIRI

6.1 Literatura

- Ruzena BAJCSY 2002: Pogled in celo dotik na daljavo: Intervju. Spraševala J. Kontler Salamon. *Znanost: Znanstvena priloga časnika Delo* (28. 1.). 6–7.
- Robert Alain de BEAUGRANDE, Wolfgang Ulrich DRESSLER 1992: *Uvod v besediloslovje*. Prev. A. Derganc, T. Miklič. Ljubljana: Park.
- Agnieszka BĘDKOWSKA 1994/95 [izšlo 1996]: Pojem doma v slovenščini in poljščini (kognitivna analiza). *Slava plus*, letnik 8. 85–93.
- — 1996/97: Konceptualizacija domu w języku polskim i słoweńskim: Dom oniryczny. *Slava* X/1. 58–64.
- — 1996/97: Podoba žene v slovenskih, bolgarskih in poljskih pregovorih. *Slava* X/2. 151–154.
- — 1999: Między sacrum i profanum – o drzwiach i progu DOMU we frazeologii i przysłowiaach polskich i słoweńskich. *Księga pamiątkowa poświęcona 45-leciu pracy naukowo-dydaktycznej Pani prof. dr hab. H. Czajki*. Ur. E. Tokarz. 237–242.
- Agnieszka BĘDKOWSKA KOPCZYK 2001: Metaforyka roślinna w języku słoweńskim i jej podstawy konceptualne (na tle metaforyki polskiej). *Język a kultura*, XVI. *Świat roślin w języku i kulturze*. Ur. A. Dąbrowska, I. Kamińska Szmał. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. 149–158.
- Ireneusz BOBROWSKI 1997: Elżbieta Tabakowska, Gramatyka i obrazowanie. Wprowadzenie do językoznawstwa kognitywnego [...]. *Polonica XVIII*. Kraków: Instytut języka polskiego PAN. 225–229.
- Ivo T. BUDIL 1998: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha: Triton.
- — 2001: Kategorizacija in razvrstitev oziralnikov ki in kateri. *Slavistična revija* 49/1–2. 55–73.
- CSDTJ 1999 = *Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik*. Ur. M. Bešter, E. Kržišnik. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike FF.
- Jiří ČERNÝ 1996: *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia.
- ČT = *Človeško telo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1985 (Velika ilustrirana enciklopedija).
- Nataša DOMADENIK 2000: *Analiza nekaterih somatskih frazemov v slovenskem in ruskem jeziku: Diplomsko naloga*. Zagorje ob Savi.
- Nuša DRINOVEC 2001: *Usmeritvena metafora gor – dol in njena jezikovna uresničitev v časopisu »Delo«: Diplomsko delo*. Ljubljana.
- Janez DULAR 1983: Napovedljivost vezave iz morfemske sestave glagolov. *Slavistična revija* 31/4. 281–287.
- Charles J. FILLMORE 1985: Frames and the semantics of understanding. *Quaderni di semantica* VI/2. 222–255.
- Jostein GAARDER 1997: *Zofijin svet: Roman o zgodovini filozofije*. Prev. J. Moder. Maribor: Obzorja.

- Miroslav GREPL, Petr KARLÍK 1998: *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- Renata GRZEGORCZYKOWA 1998: Profilowanie a inne pojęcia opisujące hierarchiczną strukturę znaczenia. *Profilowanie w języku i w tekście*. Ur. J. Bartmiński, R. Tokarski. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marie Curie-Skłodowskiej. 9–17.
- Edward T. HALL 1990 [¹1966]: *The Hidden Dimension*. New York itd.: Anchor Books.
- Karel HORÁLEK 1967: *Filosofie jazyka*. Praga: Universita Karlová.
- Alojz IHAN 1996: Metafore kot spoznavno orodje pesniških, znanstvenih in religijskih sistemov. *Sodobnost* 44/10. 823–830.
- — 1997: O časovnem zamiku. *Platon pri zobozdravniku*. Ljubljana: CZ. 6–9.
- Milka IVIĆ 1970: *Pravci u lingvistici*. Ljubljana: DZS.
- Mateja JEMEC 1998/99: Človeku dobro dene, če se izrobanti. *Jezik in slovstvo* 44/6. 229–236.
- — 2000/01: Novi teoretični pogledi na skladnjo in semantiko v kognitivni znanosti. *Jezik in slovstvo* 46/4. 164–172.
- — 2001: *Izražanje negativnih čustev v Slovarju slovenskega knjižnega jezika: Diplomsko delo*. Ljubljana.
- Roman KALISZ, Wojciech KUBIŃSKI 1998: Dwadzieścia lat językoznawstwa kognitywnego w USA i w Polsce – próba bilansu. *Językoznawstwo kognitywne: Wybór tekstów*. Ur. R. Kalisz, W. Kubiński in E. Modrzejewska. Gdansk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego. 7–27
- Simona KRANJC 1999: *Razvoj govora predšolskih otrok*. Ljubljana: ZIFF.
- Martina KRIŽAJ ORTAR 1990: Vezljivost: Iz pomena v izraz. XXVI. SSJLK. 129–140.
- Tomasz KRZESZOWSKI 1988: Wstęp do wydania polskiego. V: G. Lakoff, M. Johnson: *Metafory w naszym życiu*. Varšava: Państwowy Instytut Wydawniczy. 5–18.
- Erika KRŽIŠNIK 1994: *Slovenski glagolski frazemi (ob primeru frazemov govorjenja): Doktorska disertacija*. Ljubljana.
- — 1994a: Frazeologija kot izražanje v »podobah«. *Pouk slovenščine malo drugače*. Trzin. 91–103.
- — 1995: Frazeologija v slovenskem časopisju v dveh prelomnih obdobjih. *Języki słowiańskie 1945–95*. Opole. 217–226.
- — 2001: Frazemi s strukturo »glagol + zaimek« v slovenskem jeziku. *Frazeologia słowiańska*. Opole. 239–248.
- Erika KRŽIŠNIK, Marija SMOLIĆ 1999: Metafore, v katerih živimo tukaj in zdaj. 35. *seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. 61–80.
- — 2000: »Slike« časa v slovenskem jeziku. 36. *seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. 7–19.
- Olga KUNST GNAMUŠ 1999: O položaju slovenskega jezika v kognitivnih raziskavah na področju vzgoje in izobraževanja. *Nova revija* XVIII/207–208. 206–210.
- — 2000: Novi pogledi na zgradbo stavka in sporazumevanje: O vsebini in obliki samostalniške besedne zveze. *Slovensko jezikoslovje danes in jutri / Slovenski slavistični kongres*, Celje [7.–9. oktober] 1999. Ur. Z. Jan. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo. 91–99.
- — 2001: Slovenščina in slovenska država. *Nova revija* XX/228–229. 233–249.

- George LAKOFF 1986: *Classifiers as a Reflection of Mind: Women, Fire, and Dangerous Things. Noun classes and categorization*. Amsterdam: Benjamins.
- — 1998: Sodobna teorija metafore. *Kaj je metafora?* Prev. in ur. B. Kante. Ljubljana: Krtina. 271–325.
- George LAKOFF, Mark JOHNSON 1988: *Metafory w naszym życiu*. Prev. Tomasz P. Krzeszowski. Varšava: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Ronald W. LANGACKER 1991: *Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin; New York: Mouton de Gruyter.
- — 1995: *Wykłady z gramatyki kognitywnej: Kazimierz nad Wisłą, grudzień 1993*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marie Curie-Skłodowskiej.
- Fran LEVSTIK 1956 [1858]: Napake slovenskega pisanja. *Zbrano delo*, 6. Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev). 38–87.
- Andrzej Maria LEWICKI, Anna PAJDZIŃSKA 1993: Frazologia. *Współczesny język polski*. Ur. J. Bartmiński. Wrocław; Lublin: Wiedza o kulturze; Instytut Filologii Polskiej (Encyklopedia kultury polskiej XX wieku). 307–326.
- Belinda H. M. S. MAIA 1998: The language of emotion. *Lexical Semantics, Cognition and Philosophy*. Ur. B. Lewandowska Tomaszczyk. Łódź: Łódź University Press. 203–218.
- Iva NEBESKÁ 1998: Snadno nadhlédneme. *Čeština doma a ve světě* VI/2. 104–105.
- Iwona NOWAKOWSKA KEMPNA 1995: *Konceptualizacja uczuć w języku polskim*. Varšava: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Mira OMERZEL 2001: Nenehno se kopamo v zvoku, zunanjem in notranjem. *Spraševala M. Megla. Sobotna priloga (Delo, 22. 12.)*. 4–6.
- Anna PAJDZIŃSKA 1996: Wrażenia zmysłowe jako podstawa metafor językowych. *Etnolingwistyka*, 8: *Problemy języka i kultury*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marie Curie-Skłodowskiej. 113–130.
- Anna PAJDZIŃSKA, Ryszard TOKARSKI 1996: Językowy obraz świata – konwencja i kreacja. *Pamiętnik literacki LXXXVII/4*. 143–158.
- William RAEPER, Linda SMITH 1994: *Vodnik po idejah: Religija in filozofija v preteklosti in danes*. Prev. B. Kante. Ljubljana: Jutro.
- Katjuša RUČIGAJ 1999: *Ležati na enem ušesu ali gledati pod kožo (primerjava nizozemskih in slovenskih somatskih frazemov): Diplomaska naloga*. Mengeš.
- Ferdinand de SAUSSURE 1997 [1916]: *Predavanja iz splošnega jezikoslovja*. Prev. B. Turk. Ljubljana: ISH (Studia humanitatis).
- SP 2001 = *Slovenski pravopis*. Ljubljana: ZRC, ZRC SAZU.
- Jan SOKOL ³1998: *Malá filosofie člověka a Slovník filosofických pojmů*. Praga: Vyšehrad.
- Jasňa ŠLÉDROVÁ 1998: Polský přístup k sémantické struktuře slovní zásoby a výpovědi. *Čeština doma a ve světě* VI/2. 106–108.
- Elżbieta TABAKOWSKA 1995: *Gramatyka i obrazowanie: Wprowadzenie do językoznawstwa kognitywnego*. Krakov: PAN.
- John R. TAYLOR ²1995 [¹1989]: *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Clarendon Press.

- Ryszard TOKARSKI 1993: Słownictwo jako interpretacja świata. *Współczesny język polski*. Ur. J. Bartmiński. Wrocław; Lublin: Wiedza o kulturze; Instytut Filologii Polskiej (Encyklopedia kultury polskiej XX wieku). 335–362.
- Jože TOPORIŠIČ 1973/74: K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije. *Jezik in slovstvo* XIX/8. 273–279.
- — ³1991 [¹1976]: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- — 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: CZ.
- Anton TRSTENJAK 1976: *Problemi psihologije*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Irena VAŇKOVÁ 1998: O jazykovém obrazu světa, bílé vráně a černé labuti. *Čeština doma a ve světě* VI/2. 101–103.
- VASS 1994 = *Veliki angleško-slovenski slovar*. A. Grad, R. Škerlj, N. Vitorovič. Ljubljana: DZS.
- France VERBINC ⁷1982 [¹1967]: *Slovar tujk*. Ljubljana: CZ.
- Ada VIDOVIČ MUHA 1986: Besedni pomen in njegova stilistika. XXII. *seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. 305–319.
- — 1988: *Slovensko skladenjsko besedotvorje*. Ljubljana: ZIFF; Partizanska knjiga.
- — 1988a: Nekatere jezikovnosistemske lastnosti strokovnih besednih zvez. XXIV. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. 83–91.
- — 1993: Glagolske sestavljenke – njihova skladenjska podstava in vezljivostne lastnosti (Z normativnim slovensko-nemškim vidikom). *Slavistična revija* 41/1. 161–192.
- — 1999: Čas in prostor, ujeta v slovenski slovar 20. stoletja (Poudarek na komunikacijskem vidiku Slovarja slovenskega knjižnega jezika). 35. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. 7–26.
- — 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje: Govorica slovarja*. Ljubljana: ZIFF (Razprave FF).
- Anna WIERZBICKA 1992: *Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture Specific Configurations*. New York; Oxford: Oxford University Press.
- — 1992a: Defining emotion concepts. [Fotokopija brez navedbe mesta izdaje; iz polonistične knjižnice Varšavske univerze – sign. Z 772]. 1–16.
- — 1996: *Semantics: Primes and Universals*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- — 1999: *Język – myśl – rzeczywistość*. Varšava: PWN.
- Ludwig WITTGENSTEIN 1998 [1952]: *Filosofická zkoumání* [= *Philosophische Untersuchungen*]. Praga: Filosofia – Nákladatelství Filosofického ústavu AV ČR.
- Kurt WUCHTERL, Adolf HÜBNER 1995: *Wittgenstein*. Prev. J. Horák. Olomouc: Votobia. 95–107.
- Andreja ŽELE 2001: *Vezljivost v slovenskem jeziku (s poudarkom na glagolu)*. Ljubljana: ZRC SAZU (Linguistica et philologica).
- Milena ŽIC FUCHS 1990: Kognitivna semantika: konceptualno-prototipne teoretske postavke. *Sol: Lingvistički časopis* 5/1–2. 95–106.

- — 1991: *Znanje o jeziku i znanje o svijetu: Semantička analiza glagola kretanja v engleskom jeziku*. Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije (Biblioteka SOL, 3).

Spletne strani

Informativni sistem o raziskovalni dejavnosti Slovenije. URL: <http://sicris.izum.si/>

The Blind Men and The Elephant – A Story from The Buddhist Sutra. URL: <http://www.geocities.com/Tokyo/Courtyard/1652/Elephant.html>

6.2 Viri

- SNS = *Slovensko-nemški slovar*. Ur. M. Pleteršnik. Ljubljana: 1894, 1895.
- SSKJ 1994 = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: SAZU; DZS.
- SSKJ 1998 = *Slovar slovenskega knjižnega jezika: Elektronska izdaja v1.0*. Ljubljana: SAZU; DZS.
- SJP = *Słownik języka polskiego*. Varšava: PWN, 1995.
- SSČ = *Slovník spisovné češtiny pro školy a veřejnost*. Praga: Academia, 1994.
- BS = *Brižinski spomeniki: Znanstvenokritična izdaja*. Ljubljana: ZRC SAZU, ²1993.
- France BEZLAJ: *Etimološki slovar slovenskega jezika* A–J (1976), K–O (1982), P–S (1995). Ljubljana: SAZU; MK.
- Aleksander BRÜCKNER 1927: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Krakov.
- Vesna V. GODINA 2002: Recept zoper gospoda Janšo. *Ona: ženski magazin Dela in Slovenskih novic*. 4/08 (26. 2.). 7.
- Václav MACHEK 1957: *Etimologický slovník českého jazyka*. Praga: Československá akademie věd.
- Franc NOVAK ²1996: *Slovar beltinskega prekmurskega govora*. Priredil in uredil V. Novak. Murska Sobota: Pomurska založba (Zbirka Panonika).
- Marko SNOJ 1997: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: MK.

7 KAZALO TABEL IN SLIK

7.1 Tabele

Tabela 1: Vrste kategorij s poudarkom na pomenskih kategorijah in njihovi strukturi..	64
Tabela 2: Terminološka poimenovanja, povezana z enciklopedičnim védenjem	68
Tabela 3: Struktura odgovorov glede na izraženi pomen	132
Tabela 4: Čuti glede na mesto v naštevalnem nizu pri slovenistih in sociologih	135
Tabela 5: Število tvorjenih povedi – slovenisti	140
Tabela 6: Število tvorjenih povedi – sociologi	140
Tabela 7: Pojavitve glagolov videti in tipati	141
Tabela 8: Pojavitve pomenov glagola videti na prvem mestu	143
Tabela 9: Pojavitve pomenov glagola videti na zadnjem mestu	144
Tabela 10: Pomenska realizacija sestavljenk iz glagola tipati	147

7.2 Slike

Slika 1: Shematični prikaz vidnega zaznavanja	33
Slika 2: Navpična in vodoravna os kategorizacije (samostalniška kategorija)	55
Slika 3: Navpična in vodoravna os kategorizacije (glagolska kategorija)	56
Slika 4: Shema mrežne strukture	61
Slika 5: Mrežni model – pomenska struktura kategorije ČUT	62
Slika 6: Poimenovanja za tip	133
Slika 7: Poimenovanja za voh	133
Slika 8: Čuti glede na zaporedno mesto navajanja	135
Slika 9: Vid in tip glede na mesto v naštevalnem nizu – slovenisti	136
Slika 10: Vid in tip glede na mesto v naštevalnem nizu – sociologi	136
Slika 11: Delež tvorjenih povedi z glagolom videti oz. tipati	139
Slika 12: Realizacija pomenov glagola videti	143
Slika 13: Realizacija pomenov glagola tipati	146

8 SLOVARČEK JEZIKOSLOVNIH IZRAZOV (Z ANGLEŠKIMI OZ. POLJSKIMI USTREZNICAMI)

baza → gl. profil

complex matrix (Langacker)

družinska podobnost (*family resemblance*) (Wittgenstein)

dvoumen (*ambiguous*)

dvoumnost (*ambiguity*)

enakoizraznost/homonimija (*homonymy*)

frazem (*idiom*; polj. *wyrażenie idiomatyczne*)

idealizirani spoznavni model (*idealized cognitive model*) (Lakoff)

izkušenski gestalt (*experiential gestalt*)

jezikovna podoba sveta (polj. *językowy obraz świata*) → gl. tudi znanstvena p. s.

kategorija (*category*)

enopomenske k. (*monosemous c.*)

k. naravnih vrst (*natural kind c.*), kategorija nominalnih vrst (*nominal kind c.*)

k. po družinski podobnosti (*family resemblance c.*) (Taylor)

k. z osnovne ravnine (*basic level c.*)

klasične/aristotelovske k. (*classical c.*)

ljudske k. (*folk c.*)

monocentrične k. (*monocentric c.*) ≠ policentrične k. (*polycentric c.*)

pomenska/leksikalna k. ≠ pojmovna /konceptualna k.

prototipska k. (*prototype c.*) ≠ klasična/aristotelovska k. (*classical/aristotelian c.*)

radialna k. (*radial c.*) (Lakoff)

večpomenske k. (*polysemous c.*)

zapletena k. (*complex c.*) (Langacker)

znanstvene k. (*expert c.*)

kategorizacija (*categorization*):

jezikovna kategorizacija (*linguistic categorization*)

kategorizacijsko razmerje (*categorizing relationship*) (Langacker):

razvijanje sheme (*elaboration of the schema*)

širitev iz prototipa (*extension of a prototype*)

kognitivna slovnica (*cognitive grammar*)

kognitivna znanost/veda (*cognitive science*)

kognitivno jezikoslovje / kognitivna lingvistika (*cognitive linguistics*)

kognitivno pomenoslovje / kognitivna semantika (*cognitive semantics*)

koncept (*concept*) (Wierzbicka)

koncept/pojem (*concept*)

konceptualizacija (*conceptualization*)

konceptualna vsebina (*conceptual content*; polj. *treść konceptualna*)

ponazoritev sheme → gl. razvijanje sheme

konstruiranje prizora (*construal*; polj. *konstruowanie sceny*) → prim. upodabljanje

upodabljanje prizora (*scene construal*)

leksem (*lexical item*; polj. *wyrażenie leksykalne*)

lik/figura (*figure*) ≠ ozadje (*ground*)

metafora (*metaphor*):

konceptualna/pojmovna (*conceptual m.*)
 metonimija (*metonymy*)
 miselna predstava prototipa (*mental representation of the prototype*)
 miselne podobe (*mental imagery*)
 mrežni model (*network model*)
 nadpomenskost / hipernimija (*hypernymy*)
 nejasnost (*vagueness*)
 nominalne/samostalniške vrste (*nominal kinds*)
 ograja (*hedge*) (Lakoff) → omejevalni členki (Vidovič Muha)
 okvir (*frame*):
 o. in prizor (*scene*) (Fillmore)
 o. in *script* (Schank, Abelson idr.)
 okvir (*frame*) (Minsky)
 onomaziologija (*onomasiology*)
 osnovna ravnina kategorizacije (*basic level of categorization*), tudi bazična ravnina
 (Vidovič Muha 2000) → gl. kategorije
 ozadje → gl. lik/figura
 perspektivizacija (*perspectivization*)
 podoba (*image*)
 podoba shema (*image schema*)
 podpomenskost/hiponimija, vzporedna podpomenskost / kohiponimija
 področje (*domain*):
 ciljno področje (*receptor d.*)
 izhodiščno p. (*donor d.*)
 izkustveno p. (*d. of experience*) (Lakoff)
 osnovno p. (*basic d.*)
 primarno/prvotno p. (*primary d.*) ≠ drugotno p. (*secondary d.*)
 spoznavno p. (*cognitive d.*) (Langacker)
 poljubnost, arbitrarnost (*arbitrariness*)
 pomenska sestavina (*component*)
 pomenska širitev → gl. širitev
 pomenska veriga (*meaning chain*)
 pomenskosestavinska analiza (*componential analysis*)
 povezava (*link*)
 predstava prototipa (*prototype representation*)
 preslikava (*mapping*; polj. *projekcja*)
 prizor → gl. okvir
 profil (*profile*, polj. *profil*) ≠ baza / konceptualna podstava (*base*, polj. *baza*)
 profiliranje (*profiling*, polj. *profilowanie*) /dve pojmovanji: 1.) Langacker, 2.)
 Bartmiński/
 profilirati (*to profile*; polj. *profilować*)
 prototip (*prototype*)
 prototipski učinek (*prototype effect*)
 ravnina kategorizacije (*level of categorization*):
 najvišja r. k.
 najnižja r. k.
 osnovna r. k. (*basic level of categorization*)

razmejitev/meja /kategorije/ (*boundary*):

neostra r. (*fuzzy*) ≠ jasna r. (*clear cut*)

razmerje konstruiranja prizora (*construal relationship*)

razvijanje sheme (*elaboration of the schema*)

ponazoritev sheme / konkretizacija (*instantiation*)

shematizacija/abstrakcija (*schematization*)

script → gl. okvir

semaziologija (*semasiology*)

shema (*schema*) (Langacker)

shema podoba (*image schema*) (Lakoff)

shematizacija, abstrakcija → gl. razvijanje sheme

shematska predstava (*schematic representation*)

simbolizacija (*symbolization*; polj. *symbolizacja*)

sopomenskost/sinonimija (*synonymy*)

sorodnost (*correspondence*)

spoznavno področje (*cognitive domain*) (Langacker)

spoznavno področje → gl. področje

središčni/prototipski elementi kategorije (*central/prototypical members of a category*) ≠

obrobni elementi (*marginal/peripheral members*)

stereotip (*stereotype*)

stopnja reprezentativnosti (*degree of representativity*)

stopnjevanost/gradualnost (*gradience*)

širitev (*extension*):

metaforična š. (*metaphoric e.*)

metonimična š. (*metonimic e.*)

širitev iz prototipa → gl. kategorizacijsko razmerje

širitev kategorije (*category extension*)

teorija množic z nejasnimi razmejitvami (*fuzzy set theory*)

teorija nujnih in zadostnih pogojev (*checklist theory*)

teorija okvirov (*frame theory*) (Minsky)

upodabljanje (*imagery*; polj. *obrazowanie*) → prim. konstruiranje prizora

usvajanje jezika (*language acquisition*)

večpomenskost/polisemija (*polysemy*)

védenje (*knowledge*, polj. *wiedza*, srb./hrv. *znanje*) → prim. okvir, idealizirani

kognitivni model, spoznavno področje, koncept:

védenje o svetu (*znanje o svijetu*) – Žic Fuchs

enciklopedično v. (*encyclopaedic knowledge*)

veriženje (*chaining*) → prim. pomenska veriga

vozlišče (*node*)

zaznavanje/percepcija (*perception*)

zbir konceptualnih vsebin (*array of conceptual content*)

znanstvena podoba sveta (polj. *naukowy obraz świata*) → gl. tudi jezikovna p. s.

9 PRILOGA: Vprašalnik (k 4. poglavju)

Spol: m / ž

Katere čute poznate? Naštejte jih.

1. Napišite čim več stavkov, v katerih boste uporabili glagol *videti*.

2. Napišite čim več stavkov, v katerih boste uporabili glagol *tipati*.